

Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety

2(19) 2025

Wydawnictwo HUMANICA

Białystok 2(19) 2025

RADA NAUKOWA

dr hab. Monika Bednarczuk, prof. UwB (Bochum, Niemcy), prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel (Białystok), dr hab. Joanna Dufrat (Wrocław), prof. UW, prof. dr hab. Elena Gapova (Kalamazoo, USA), dr Erla Hulda Halldórsdóttir (Reykjavik, Islandia), prof. dr hab. Virginija Jureniene (Kowno, Litwa), prof. dr hab. Jolanta Chwastyk-Kowalczyk (Kielce), prof. dr hab. Magdalena Musiał-Karg, (Poznań), prof. dr hab. Halina Parafianowicz (Białystok), dr hab. Agata Popławska, prof. UKEN (Kraków), prof. dr Natalia Puszkierewa (Moskwa, Rosja),
dr hab. Agnieszka Szudarek, prof. US (Szczecin),
dr hab. Beata Wałęciuk-Dejneka, prof. UwS (Siedlce)

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelna: prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz
Zastępca redaktor naczelnej: dr hab. Adam Miodowski, prof. UwB
Członkowie redakcji: prof. dr hab. Rafał Kosiński, dr Grażyna Kędzierska,
dr Diana Dajnowicz-Piesiecka, dr hab. Robert Suski, prof. UwB
Sekretarze redakcji: mgr Justyna Kowalska, mgr Karolina Żurawska
Redakcja i korekta językowa: Magdalena Wojcieszak, Dominika Ładycka / e-DYTOR
Recenzenci tekstów: dr hab. Alicja Gałczyńska, prof. UJK, prof. dr hab. Rafał Kosiński,
prof. dr hab. Dariusz Kupisz, dr hab. Marzena Marczevska, prof. UJK

WYDAWCA

Wydawnictwo HUMANICA
Instytutu Studiów Kobięcych
Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1 p. 118, 15-420 Białystok
e-mail: wydawnictwo.humanica@op.pl

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Programu „Społeczna Odpowiedzialność Nauki II”

Wersją referencyjną jest wersja papierowa

Informacje o czasopiśmie dostępne są na stronie internetowej

Czasopismo ukazuje się co sześć miesięcy.

Kodeks Etyczny/Code of Ethics:

<http://studiakobiece.pl/#etyka>

AFILIACJA

Wydział Historii Uniwersytetu w Białymstoku

Publikacja dostępna na licencji CC BY-SA 4.0 PL

REDAKCJA TECHNICZNA I PROJEKT OKŁADKI

Andrzej Dajnowicz

SKŁAD

e-DYTOR

ISSN 2451-3539

NAKLAD

200 egzemplarzy

Spis treści

STUDIA I MATERIAŁY

- Lidia Michalska-Bracha, Agnieszka Szudarek
*Badania nad dziejami kobiet XIX w. w polskiej historiografii –
wybrane aspekty* 9
- Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Ewa Maj
*Stan badań, dokonania perspektywy – historia kobiet w Drugiej
Rzeczypospolitej* 39
- Małgorzata Dajnowicz, Agnieszka Chłosta-Sikorska
*Historia kobiet w okresie 1945–1989 – dokonania naukowe,
upowszechnianie badań, perspektywy i postulaty*. 71
- Marek Białokur, Dorota Gajda-Szczegielniak
*Upowszechnianie i popularyzacja wiedzy o historii polskich
kobiet. Wybrane przykłady*. 105
- Adam Miodowski
*Wyzwania współczesnej biografistyki historycznej
w kontekście badań nad emancypacją Polek XIX i XX w.*. 131
- Joanna Nikel
*W salonie Hansa Franka. Obecność i znaczenie żon niemieckich
elit okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie
w latach 1939–1945* 155
- Jolanta Kolbuszewska
*„Blaski i cienie życia żony uczonego...” O emancypacji,
naukowej karierze i małżeństwie Hanny Hirszfeldowej*. 173
- Ewelina Kostrzewska
*Their Words, Their Deeds. The January Uprising in the Memory
of Women (1864–1914) [Ich słowa, ich czyny. Powstanie
styczniowe w pamięci kobiet (1864–1914)]*. 195

Anna Ciałowicz <i>Chalica jako problem społeczno-prawny w międzywojennej prasie żydowskiej</i>	219
---	-----

Mariusz Drozdowski <i>Spóźniona miłość – Iwan Mazepa i Motria Koczubej w świetle świadectw historycznych</i>	235
---	-----

Kamilla Twardowska <i>Matrona z Perge – na czele podwójnego klasztoru w Konstantynopolu</i>	257
--	-----

AUTOREFERATY

Łukasz Wojtczak <i>Aleksandra Zasuszancka-Dobrowolska (1906–1989) – życie i działalność</i>	285
--	-----

SPRAWOZDANIA

Karolina Żurawska <i>Sprawozdanie z VII Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet (Augustów, 2–9 sierpień 2025 r.)</i>	297
--	-----

Karolina Żurawska <i>Sprawozdanie z I Seminarium warsztatowego – działania związane z realizacją projektu „Patriotki i obywatelki. Polki w kulturze narodowej i europejskiej” (6–7 czerwca 2025 r.)</i> . . .	305
--	-----

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH	309
-----------------------------------	-----

WYMOGI EDYTORSKIE	317
-------------------------	-----

Contents

STUDIES AND MATERIALS

- Lidia Michalska-Bracha, Agnieszka Szudarek
Research on the History of 19th-Century Women in Polish Historiography – Selected Aspects 9
- Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Ewa Maj
State of Research, Results, Perspectives – History of Women in the Second Polish Republic 39
- Małgorzata Dajnowicz, Agnieszka Chłosta-Sikorska
The History of Women in the Period 1945–1989 – Scholarly Achievements, Dissemination of Research, Perspectives, and Postulates 71
- Marek Białokur, Dorota Gajda-Szczegielniak
Dissemination and Popularization of Knowledge about the History of Polish Women. Selected Examples 105
- Adam Miodowski
Challenges Of Contemporary Historical Biography in the Context of Research on the Emancipation of Polish Women in the 19th & 20th Centuries 131
- Joanna Nikel
In Hans Frank’s Headquarters. The Presence and Significance of the Wives of the German Occupation Elite in the General Government in 1939–1945 155
- Jolanta Kolbuszewska
“The Pros and Cons of the Life of Scientist’S Wife...” About Emancipation, Scientific Career and Marriage Hanna Hirszfeld . . 173
- Ewelina Kostrzewska
Their Words, Their Deeds. The January Uprising in the Memory of Women (1864–1914) 195

Anna Ciałowicz <i>Chalitzah as a Social and Legal Issue in the Interwar Jewish Press</i>	219
---	-----

Mariusz Drozdowski <i>Belated Love – Ivan Mazepa and Motria Kochubey in the Light of Historical Evidence</i>	235
---	-----

Kamilla Twardowska <i>Matrona of Perge – at the Head of the Double Monastery in Constantinople</i>	257
---	-----

SELF-REFERENCE

Łukasz Wojtczak <i>Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska (1906–1989) – Life and Activity.</i>	285
--	-----

REPORTS

Karolina Żurawska <i>Report from the 7th Białystok Summer School of Women’s History (Augustów, 2–9 August 2025)</i>	297
--	-----

Karolina Żurawska <i>Report from the First Workshop Seminar – Activities Related to the Implementation of the Project, Patriots and Citizens. Polish Women in National and European Culture (6–7 June 2025)</i>	305
--	-----

NOTES ABOUT THE AUTHORS	309
-----------------------------------	-----

EDITORIAL REQUIREMENTS	317
----------------------------------	-----

STUDIA I MATERIAŁY

LIDIA MICHALSKA-BRACHA

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

AGNIESZKA SZUDAREK

<https://orcid.org/0000-0002-6851-9808>

Uniwersytet Szczeciński (Polska)

University of Szczecin (Poland)

Badania nad dziejami kobiet XIX w. w polskiej historiografii – wybrane aspekty¹

Streszczenie

Artykuł stanowi podsumowanie wybranych aspektów badań z zakresu historii kobiet w głównych ośrodkach naukowych. Jakkolwiek początki badań nad historią kobiet w Polsce sięgają czasów II Rzeczypospolitej i wiążą się z osiągnięciami naukowymi Łucji Charewiczowej, to jednak rozwijają się dopiero od końca lat 80. XX w. Dorobek pierwszych dwudziestu lat badań został już kilka razy podsumowany między innymi przez Monikę Piotrowską-Marchewę. Artykuł skupia się więc na charakterystyce dorobku badań ostatnich dziesięciu lat, prowadzonych w głównych ośrodkach uniwersyteckich. Wskazuje na tematy, które dotyczą historii

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

kobiet w XIX w., ale nie były ujmowane w dotychczasowych podsumowaniach, gdyż nie były udziałem Polek. Autorki zwracają również uwagę na konieczność spojrzenia na historię kobiet w XIX w. na ziemiach polskich z perspektywy transnarodowej. Wskazują także, że w najnowszych publikacjach widoczna jest inspiracja praktykami badawczymi z zakresu tzw. nowej humanistyki oraz nauk społecznych.

Słowa kluczowe: historia kobiet, wiek XIX, historia historiografii

RESEARCH ON THE HISTORY OF 19TH-CENTURY WOMEN IN POLISH HISTORIOGRAPHY – SELECTED ASPECTS

Abstract

The article presents a summary of selected aspects of research on women's history conducted in major academic centers. Although the beginnings of research on women's history in Poland date back to the Second Republic and are linked to the scholarly achievements of Łucja Charewiczowa, it did not begin to truly develop until the late 1980s. The achievements of the first twenty years of research have already been summarized several times, including by Monika Piotrowska-Marchewa. The article therefore focuses on characterizing the research achievements of the past ten years conducted at major university centers. It also highlights topics related to the history of women in the 19th century that have not been included in previous summaries, as they did not involve Polish women. The authors emphasize the need to view the history of women in the 19th century in the Polish territories from a transnational perspective. They also note that recent publications reveal inspiration from research practices associated with the so-called new humanities and the social sciences.

Keywords: women's history, 19th century, history of historiography

Studia nad dziejami kobiet mają w polskiej historiografii swoją dość długą historię sięgającą jeszcze czasów II Rzeczypospolitej, jeśli za czurę przyjąć osiągnięcia naukowe Łucji Charewiczowej, lwowskiej badaczki dziejów miast i historii kultury. To w jej dorobku uznane miejsce znalazły prace: *Z przeszłości Lwowianek* (1935) czy *Kobieta w dawnej Polsce* (1938), a także programowe wystąpienie na Międzynarodowym Kongresie Historyków w Warszawie w 1933 r. poświęcone koncepcji badań nad

rolą kobiet w dziejach, co istotne w szerszym ujęciu przemian społecznych, prawnych, ekonomicznych i obyczajowych². Postulat pogłębienia studiów historycznych nad problematyką kobiecą znalazł swoje miejsce również podczas obrad VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie w 1935 r., z czym wystąpił Stanisław Zakrzewski, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, argumentując swoje stanowisko stwierdzeniem, że „człowiek, nawet wielki, działa w ramach życia, na które zawsze potężnie wpływała kobieta”³. Jego pogląd tożsamy był ze słowami Charewiczowej, która już wcześniej podkreślała, że kobiety zbyt mało zwracały dotychczas uwagę na potrzebę „oceny swej roli dziejowej”, co poskutkowało tym, „iż żadna z historyczek polskich nie obrała za przedmiot swych studiów jakiegoś większego wycinka chronologicznego dziejów kobiet przeszłości”⁴.

To, o co w sensie naukowym upominali się w okresie międzywojennym w środowisku profesjonalnych historyków Charewiczowa oraz Zakrzewski, tuż przed I wojną światową propagowały galicyjskie działaczki społeczne, literatki i publicystki, których zainteresowania pozycją i rolą kobiety w społeczeństwie wpisywały się w szerszy kontekst ich społecznej aktywności w kobiecych ruchach i stowarzyszeniach. Świadczyć o tym mogą między innymi: udział Polek w organizacji Wystawy Pracy Kobiet Słowiańskich w Pradze w 1912 r., która pokazać miała wszelkie dotychczasowe ich dokonania w dziedzinie sztuki, literatury i nauki, przemysłu artystycznego i ludowego⁵, ale przede wszystkim szkice historyczne Antoniny Machczyńskiej: *Kobieta polska*⁶ czy Jadwigi Petrażyckiej-

² Lucja Charewiczowa, *Stanowisko kobiet polskich w popularyzatorskiej i naukowej pracy historycznej*, (Lwów: Nakładem Drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1933), 1–28; Jadwiga Suchmiel, *Lucja Charewiczowa (1897–1943). Życie i dzieło*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 2001), 71–109; Alicja Kusiak, „Lucja Charewiczowa – inicjatorka badań nad przeszłością kobiet polskich”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, t. 5, (Warszawa: DiG, 1997), 99–103.

³ *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 2, (Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1936), 67–70.

⁴ Lucja Charewiczowa, *Stanowisko kobiet polskich*, 22–23.

⁵ „Wystawa pracy kobiet polskich w Pradze”, *Bluszcz*, nr 8, 1912, 83.

⁶ Antonina Machczyńska, *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912); Lidia Michalska-Bracha, „«Wedle ideału Klaudynek...» Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(14), 2023, 29–52.

-Tomickiej: *Z dziejów kobiety polskiej*⁷. Niemalą rolę w rozwijaniu zainteresowania działalnością niepodległościową kobiet w XIX w. odegrała wówczas Maria Bruchnalska, późniejsza współorganizatorka Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie (1930), ze swoją szeroko zakrojoną inicjatywą gromadzenia materiałów źródłowych dotyczących udziału kobiet w powstaniu styczniowym⁸. Efektem jej wieloletniego przedsięwzięcia było klasyczne już dzisiaj dzieło o cichych bohaterkach 1863 r. wydane drukiem w latach 30. XX w.⁹ Idąc dalej, niemal w tym samym czasie, z inicjatywy kobiecych działaczek, opublikowania doczekały się wspomnieniowe materiały kobiet – działaczek niepodległościowych z lat Wielkiej Wojny¹⁰.

Odchodząc jednak od historycznych kwestii dotyczących badań nad przeszłością kobiet w XIX stuleciu i przechodząc do zasadniczego wątku niniejszego artykułu, warto podkreślić, że z dzisiejszej perspektywy wyraźnie widać, w jakim stopniu kontynuowane i rozwijane przez lata w wielu ośrodkach naukowych w Polsce badania z zakresu historii kobiet przyczyniły się do ugruntowanej pozycji tego kierunku badawczego we współczesnej historiografii¹¹. Wpływ na to miały zarówno rodzime tradycje historiograficzne, jak i przewartościowania zachodzące w historiografii zachodnioeuropejskiej w ostatnich dekadach XX oraz na przełomie XX i XXI w., które złożyły się między innymi na koncept studiów postkolonialnych, badań nad płcią kulturową, studiów nad pamięcią, badań kulturowych czy generalnie nowej humanistyki i „historii niekon-

⁷ Jadwiga Petrażycka-Tomicka, *Z dziejów kobiety polskiej. Cztery odczyty*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicz i Syn, 1914).

⁸ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 1. *Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024); eadem, *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 2. *Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).

⁹ Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archaniola, 1933).

¹⁰ Aleksandra Piłsudska, Maria Rychterówna, Wanda Pelczyńska, Maria Dąbrowska (red.), *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*, t. 1–2, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927); Maria Rychterówna (red.), *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929).

¹¹ Anna Żarnowska, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), 251–269; Alicja Kusiak, „O historii kobiet”, w: Elżbieta Pakszys, Danuta Sobczyńska (red.), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym uczoraj i dziś*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1997), 210–216.

wencjonalnych”¹². Płynące stąd inspiracje w efekcie zaważyły nie tylko na kształcie refleksji teoretyczno-metodologicznej studiów kobiecych, ale wpłynęły także na problemowe poszerzenie ich obszaru badań, w tym oczywiście na to, co nas szczególnie interesuje, na rolę i pozycję kobiety w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie.

Na gruncie rodzimej historiografii niekwestionowaną rolę odegrał w tej mierze założony z inicjatywy Zespołu Naukowego Historii Społecznej XIX–XX w. (Uniwersytet Warszawski) jeszcze w końcu lat 80. XX w. Zespół Badań Społecznych Dziejów Kobiet w Polsce pod kierunkiem Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca¹³. Środowisko to, zrzeszając badaczki i badaczy z kilku krajowych ośrodków naukowych, w tym z Instytutu Historii PAN, przyczyniło się do wyznaczenia nie tylko kierunków badań w zakresie społecznych dziejów kobiet w XIX i XX w., ale nadało tym badaniom systematyczny charakter i, co istotne, dość trwałą instytucjonalny kształt¹⁴. Podobnie jak działająca przy Polskim Towarzystwie Historycznym, a następnie przy Komitecie Nauk Historycznych PAN – Komisja Historii Kobiet (1996) (pod kierunkiem kolejno: Anny Żarnowskiej – Uniwersytet Warszawski, Jadwigi Hoff – Uniwersytet Rzeszowski, Teresy Kulak – Uniwersytet Wrocławski, Katarzyny Sierakowskiej – Instytut Historii PAN), obecnie pod nazwą: Komisja Historii Kobiet i Płci Kulturowej KNH PAN¹⁵.

Odwołując się do naukowych i wydawniczych efektów prac tego środowiska, jedynie tytułem przykładu przywołać należy w tym miejscu cykl konferencji i wielotomową serię wydawniczą poświęconą historii kobiet w XIX i XX w., pod redakcją Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, a następnie jeszcze Agnieszki Janiak-Jasińskiej, Katarzyny Sierakowskiej, Tomasza Pudłockiego, Marka Przeniosło, Tadeusza Stegnera i innych. W myśl założeń koncepcyjnych tego

¹² Jacek Kowalewski, Wojciech Piasek (red.), *Zwroty badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, (Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińskiego-Mazurskiego, 2010); Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006).

¹³ Andrzej Szwarc, „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133.

¹⁴ Anna Żarnowska, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116; eadem, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: eadem, *Kobieta i rodzina*, 251–269; Maria Nietyksza, Maria Wierzbicka, „Profesor Anna Żarnowska – główne nurty badań”, w: ibidem, IX–XX.

¹⁵ Teresa Kulak, „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 291–306.

środowiska przestrzeń badawczą w rozważaniach nad społeczną rolą i pozycją kobiety w XIX–XX w. wyznaczały takie kategorie, jak: społeczeństwo, polityka, kultura, życie codzienne, rodzina, edukacja, aktywność zawodowa, rewolucja obyczajowa¹⁶. Następnie były to także: aktywność publiczna kobiet, kobieta i media, pamięć historyczna kobiet, kobieta i procesy migracyjne, kobieta na pograniczu kulturowym, perspektywa kobieca w narracjach historycznych, muzealnych, politycznych¹⁷, a wreszcie też perspektywa płci w dyskursie o zdrowiu, chorobie i ciele¹⁸.

¹⁶ Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, t. 3, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wieki XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i praca. Wieki XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wieki XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wieki XIX i XX. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004); Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wieki XIX i XX. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006); Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).

¹⁷ Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009); Marek Przeniosło, Katarzyna Sierakowska (red.), *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009); Agnieszka Chlebowska, Katarzyna Sierakowska (red.), *Kobieta i procesy migracyjne*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010); Katarzyna Sierakowska, Grażyna Wyder (red.), *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemia polskie na tle porównawczym*, (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011); Tomasz Pudłocki, Katarzyna Sierakowska (red.), *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013); Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015); Iwona Dadej, Agnieszka Kaczmarska, Dobrochna Kałwa, Anna Nowakowska-Wierchoś (red.), *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023).

¹⁸ Zob. ostatnio: „Interdyscyplinarna konferencja naukowa: Historia zdrowia i ciała w perspektywie płci od średniowiecza do współczesności”, Komisja Historii Kobiet i Płci Kulturowej KNH PAN oraz Zespół Badawczy Historia Kobiet Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, 8–9 maja 2025 r., <https://usz.edu.pl/konferencja-historia-zdrowia-i-ciala-w-perspektywie-plci-od-sredniowiecza-do-wspolczesnosci/> [dostęp: 9.06.2025].

Studia kobiece z zakresu XIX stulecia rozwijane są, choć z pewnością z różnym natężeniem i nie zawsze jako wyłącznie dominujący obszar badań, w wielu ośrodkach naukowych w kraju, w tym w Warszawie, Krakowie, Wrocławiu, Rzeszowie, Gdańsku, Poznaniu, Lublinie, Łodzi, Opolu, Olsztynie, Szczecinie, Białymstoku, Kielcach. W niektórych ośrodkach przybierają one kształt instytucjonalny i w efekcie prowadzone są w ramach pracowni i zespołów badawczych specjalnie w tym celu powoływanych w strukturach uniwersyteckich instytutów bądź wydziałów historycznych. Można w tym miejscu wspomnieć o kierowanym przez Agnieszkę Szudarek Zespole Badań Historia Kobiet (Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego)¹⁹, Pracowni Historii Kobiet (Wydział Historii Uniwersytetu Białostockiego)²⁰ oraz o Instytucie Studiów Kobięcych, działającym od 2011 r. pod kierunkiem Małgorzaty Dajnowicz (obecnie przy Uniwersytecie w Białymstoku). Efektem prac tego ostatniego z wymienionych jest realizowany od 2019 r., w ramach ministerialnego programu „Społeczna odpowiedzialność nauki”, zespołowy projekt badawczy: Ośrodek Badań Historii Kobiet²¹.

Wzmiankowane przez nas powyżej obszary badań w zakresie studiów kobiecych nie wyczerpują oczywiście całego katalogu tematów podejmowanych we współczesnej historiografii. Przykładem jest coraz prężniej rozwijająca się biografistyka w kontekście historii kobiet XIX w., w sprawie której interesujące stanowisko zabrał ostatnio Andrzej Szwarc podczas obrad XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie²². Warto też zwrócić uwagę na problem edytorstwa kobiecej literatury autobiograficznej i szerzej studiów nad dziewiętnastowiecznymi egodokumentami kobiecymi, w tym kobiet aktywnych w 2. połowie XIX oraz na przełomie XIX i XX w. na wielu polach ówczesnego życia społecznego, kulturalnego, politycznego.

Autobiograficzne narracje kobiet XIX w. to szczególne teksty kultury o sporym potencjale badawczym, skłaniające niejednokrotnie do podejmowania studiów o charakterze interdyscyplinarnym²³.

¹⁹ <https://his.usz.edu.pl/badania-naukowe/grupy-badawcze/> [dostęp: 9.06.2025].

²⁰ <https://historia.uwb.edu.pl/wydzial/struktura> [dostęp: 9.06.2025].

²¹ <http://www.isk.bialystok.pl/> [dostęp: 7.06.2025].

²² Zob. Andrzej Szwarc, „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*, t. 3, 283–290.

²³ Lidia Michalska-Bracha, „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”,

Zainteresowania kobiecą twórczością pamiętnikarską XIX stulecia znakomicie rozwijają się wśród literaturoznawców, jeśli za przykład przywołamy badania Beaty Wałęciuk-Dejneki (Uniwersytet w Siedlcach), Anny Pekaniec (Uniwersytet Jagielloński) i jej studia nad literaturą dziewiętnastowiecznego dokumentu osobistego kobiet²⁴ czy projekt NPRH realizowany w latach 2023–2028 pod kierunkiem Zofii Sawaniewskiej-Mochowej (Instytut Slawistyki PAN): *Egodokumenty Emilii Wróblewskiej z lat 1850–1886 – świadectwo życia i postaw ideowych Polki z kręgu inteligencji wileńskiej. Edycja cyfrowa 7 dzienników z opracowaniem krytycznym i e-monografia*²⁵ oraz grant NPRH: *Archiwum kobiet: piszące*, kierowany przez Monikę Rudaś-Grodzką (Instytut Badań Literackich PAN) w latach 2013–2018²⁶.

Z tym obszarem zainteresowań korespondują prace badawcze środowiska historycznego, by wyłącznie tytułem przykładu wspomnieć o dość istotnych dla dociekań nad historią kobiet w XIX stuleciu projektach edytorsko-źródłoznawczych Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, które realizowane były w latach 2013–2018 pod kierunkiem Wiesława Cabana (Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego): *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) 1795–1918* oraz *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej*²⁷. W efekcie szeroko zakrojonych prac ewidencyjnych prowadzonych między innymi w zbiorach rękopisów bibliotek i archiwów polskich, ukraińskich, litewskich, rosyjskich, francuskich, brytyjskich zinwentaryzowano szereg kobiecych spuścizn epistolograficznych, pamiętników, dzienników, które dotychczas były słabiej znane lub zupełnie

w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 27–40.

²⁴ Anna Pekaniec, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobięta literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013); eadem, *Autobiografiki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).

²⁵ Partnerzy projektu: Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie i Centrum Kompetencji Cyfrowych Uniwersytetu Warszawskiego. Zob.: Zofia Sawaniewska-Mochowa, „Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej z lat 1850–1886 jako źródło do badań językowo-kulturowych”, *Bendrin Kalba*, nr 97, 2024, 140–159.

²⁶ <https://archiwumkobiet.pl/> [dostęp: 7.06.2025].

²⁷ Maria Domańska-Nogajczyk, Tomasz Wójcik, Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha (red.), *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1–3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017).

zapomniane i niewykorzystywane przez historyków. I tak z ogólnej liczby około 3280 zinwentaryzowanych w projekcie samych tylko rękopisów wspomnień i zbiorów listów spuścizny kobiet stanowią blisko 10%²⁸. Niektóre z nich doczekały się opracowania krytycznej edycji²⁹. Warto tu wspomnieć opracowane i wydane drukiem w ramach projektu Muzeum Historii Polski w Warszawie i Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu materiały źródłowe o lwowskiej i wrocławskiej proveniencji, dotyczące osobistych doświadczeń kobiet w czasach powstania styczniowego, na emigracji i zesłaniu na Sybir, które w latach 1912–1939 gromadziła we Lwowie wspomniana już wyżej Maria Bruchnalska³⁰. Badania te, ukiepunkowane na edytorstwo dziewiętnastowiecznych autobiograficznych narracji kobiet, prowadzone są także w wielu innych ośrodkach naukowych w kraju i dorobek z tego zakresu jest dość bogaty w polskiej historiografii. Nie sposób oczywiście wymienić wszystkie tytuły opracowań z tego zakresu, jedynie przykładowo wymienić można prace Jolanty Sikorskiej-Kuleszy, Marty Sikorskiej, Sławomira Górzyńskiego, Jerzego Szczepańskiego³¹.

Niesłabnące od kilku dziesięcioleci zainteresowania badawcze dziejami kobiet XIX w. pozwalają więc już po raz kolejny na podjęcie próby oceny dotychczasowych osiągnięć naukowych w tym zakresie i dyskusji na temat znaczenia tych badań we współczesnej polskiej historiografii oraz nasuwających się w sposób

²⁸ Lidia Michalska-Bracha, „Nineteenth-century women's egodocuments in the historian's research workshop: (On the margins of the NPRH project: «Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795–1918»)", *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 9–23; Wiesław Caban, Lidia Michalska-Bracha, „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w XIX stuleciu. Uwagi na marginesie zakończonych dwóch projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki oraz perspektywy badań źródłowych", *Res Historica*, nr 56, 2023, 259–279.

²⁹ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020); eidem (oprac.), *Wspomnienia Emilii ze Szwarzów Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023).

³⁰ Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński (oprac.), *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863, t. 1. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024); eidem, *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863, t. 2. Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).

³¹ Jolanta Sikorska-Kulesza, Tamara Bairašauskaite (oprac.), *Apolonia Sierakowska. Wspomnienia*, (Warszawa: Neriton, 2010); Kamil Piskala, Marta Sikorska (oprac.), *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, (Warszawa, Muzeum Historii Polski, 2019); Jerzy Szczepański, Sławomir Górzyński (oprac.), *Helena z hr. Tyszkiewiczów hr. Ostrowska. Wspomnienia*, (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2022).

naturalny pytań o syntezę historii kobiet. Jeśli chodzi o podsumowania, postulaty badawcze i aspekty dotyczące kwestii metodologicznych studiów kobiecych, należy przywołać ważne w tej mierze głosy w dyskusji całej plejady badaczek i badaczy, począwszy od Anny Żarnowskiej, Andrzeja Szwarca, Teresy Kulak, Dobrochny Kałwy, Marii Solarskiej, Anety Niewęglowskiej, Moniki Piotrowskiej--Marchewy³², a w kwestii badań nad kobietą w Galicji w XIX w. – Jadwigi Hoff, Marioli Hoszowskiej, Szczepana Kozaka³³.

Tradycyjnie już kwestie te dyskutowano podczas cyklicznych Powszechnych Zjazdów Historyków Polskich: w Gdańsku w 1994 r. – panel *Przemiany społeczne a model rodziny i pozycja w niej kobiety na tle porównawczym*³⁴; we Wrocławiu w 1999 r. – panel *Kobieta w przestrzeni miejskiej od średniowiecza do XX wieku*³⁵; w Krakowie w 2004 r. – panel *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje ro-*

³² Anna Żarnowska, „Przemiany statusu społecznego kobiety i rodziny w dobie industrializacji. Badania polskie lat ostatnich”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997), 59–78; eadem, „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116; Dobrochna Kałwa, „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka*, t. 27, 1997, 119–124; Aneta Niewęglowska, „Kwestia kobieca na ziemiach polskich w XIX wieku. Stan i perspektywy badań”, *Klio*, nr 3, 2003, 44–64; Andrzej Szwarz, „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133; Maria Solarska, „Czy historia kobiet jest możliwa”, w: Maciej Bugajewski (red.), *Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii*, (Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2008), 33–48; Monika Piotrowska--Marchewa, „Sytuacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku – przegląd stanu badań”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 75–95; Dobrochna Kałwa, „Historia kobiet. Kilka uwag metodologicznych”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 13–28.

³³ Por. również: Agnieszka Kawalec, Waław Wierzbieniec, Leonid Zaskilniak (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011); Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016).

³⁴ Anna Żarnowska, „Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzemysławiającym się mieście na przełomie XIX i XX wieku. Tradycja i modernizacja”, w: *Przemiany społeczne a model rodziny: materiały Sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską. Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Gdańsk 1994)*, t. 2, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995), 47–56.

³⁵ Anna Żarnowska, „Kobieta w przestrzeni miejskiej w dobie nowoczesnej urbanizacji. Miasto i szanse awansu kulturalnego kobiety na przełomie XIX i XX w.”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 327–340; Andrzej Szwarz, „Kobiety w środowisku inteligenckim prowincjonalnego miasta po powstaniu styczniowym 1863 (Królestwo Polskie)”, w: ibidem, 295–301.

*dziny polskiej w kontekście europejskim*³⁶, w Szczecinie w 2014 r. – panel *Kobieta na tle przemian cywilizacyjnych. XIX–XX wiek*³⁷ oraz w Lublinie w 2019 r. – panel *Historia Polski z perspektywy kobiet*³⁸. W programie XXI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, który odbył się w Białymstoku w roku 2024, co prawda nie zaplanowano odrębnego panelu kobiecego, ale referaty związane z tym nurtem badań zostały przyjęte do trzech sesji. Na szczególne zainteresowanie zasługuje wystąpienie Dobrochny Kałwy, która w ramach dyskusji nad *Polską historiografią wobec światowych debat naukowych* zajęła się analizą kondycji badań na historią kobiet/*gender* jako pola interdyscyplinarnych dyskursów naukowych w kontekście transnarodowym³⁹.

Od roku 2014, kiedy to w związku z planowaną i nadal czekającą na realizację syntezą dziejów kobiet w Polsce dorobek historiograficzny dotyczący wieku XIX wnikliwie podsumowała wspomniana wyżej wrocławska historyczka Monika Piotrowska-Marchewa, minęła kolejna dekada intensywnych badań. Przyglądając się temu dorobkowi, warto zauważyć, że podejmowane w tym czasie zagadnienia nie dotyczą już tylko problematyki związanej z rolami społecznymi i rodzinnymi, życiem codziennym czy formami obecności kobiet w sferze publicznej. W najnowszych publikacjach widoczna jest również inspiracja praktykami badawczymi wywodzącymi się z dyscyplin naukowych nie tylko o humanistycznej, ale

³⁶ Katarzyna Sierakowska, Anna Żarnowska, „Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligentnej w Polsce na przełomie wieków XIX i XX (przed II wojną światową)”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 79–104; Włodzimierz Mędrzecki „Intymność i sfera prywatna w życiu codziennym i obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku”, w: ibidem, 105–122.

³⁷ W ramach tzw. sesji „wigilijnych” poprzedzających szczeciński zjazd historyków odbyła się także konferencja zorganizowana przez Komisję Historii Kobiet KNH PAN, której wówczas przewodniczyła prof. Teresa Kulak. Jej pokłosiem jest tom: Teresa Kulak, Agnieszka Chlebowska (red.), *Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia*, (Wrocław: Chronicon 2014).

³⁸ Maria Solarska, „O relacji «perspektywy kobiet» i historii”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*, t. 3, 252–258; Marta Sikorska, „Socjologiczna refleksja w badaniach nad historią kobiet. Wybrane problemy”, w: ibidem, 259–271; Teresa Kulak, „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: ibidem, 291–306; Andrzej Szwarz, „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: ibidem, 283–290.

³⁹ Dobrochna Kałwa, „Historia kobiet i badania genderowe-transdyscyplinarne eksploracje przeszłości”, w: Cezary Kukło, Wojciech Walczak (red.), *Człowiek twórcą historii*, t. 7. *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI w.*, cz. 1, (Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2024), 101–115.

także społecznej proveniencji, co wprost kieruje zainteresowania na koncept interdyscyplinarności badań z zakresu historii kobiet w XIX w. Problematykę tę eksplorują bowiem nie tylko historycy i historyczki, ale również przedstawiciele i przedstawicielki innych dyscyplin, takich jak pedagogika, literaturoznawstwo, socjologia, kulturoznawstwo czy historia sztuki. Sprzyja to stawianiu nowych pytań badawczych oraz rozszerzaniu stosowanych podejść metodologicznych, w tym rozpatrywaniu problematyki kobiecej z perspektywy *gender*. Powoduje to, że w tym samym ośrodku naukowym zagadnienia związane z dziejami kobiet w XIX w. (i nie tylko w tym okresie) podejmują badaczki i badacze z różnych dyscyplin, nie zawsze jednak w naukowej interakcji. Taki interdyscyplinarny namysł charakteryzuje między innymi ośrodek łódzki. Historię reprezentują tu przede wszystkim Marta Sikorska (m.in. badania nad biografią Aleksandry Piłsudskiej, socjalistkami i polskim feminizmem z przełomu XIX i XX w.)⁴⁰, Ewelina Kostrzewska (środowisko ziemianek w Królestwie Polskim, działalność Cecylii Plater-Zyberkówny)⁴¹, czy Sylwana Borszyńska (życie codzienne kobiet w Łodzi na początku XX w.)⁴², pedagogikę Aneta Bóldyrew (aktywność Zofii Daszyńskiej-Golińskiej, działaczki oświatowe, publicystyka kobieca)⁴³, a socjologię – koncentrująca się głównie na wie-

⁴⁰ Marta Sikorska, *Aleksandra Piłsudska (1882–1963)*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021); eadem, „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, 2019, nr 2, 143–159; eadem, „Kobiety z PPS (1892–1918)”, w: Maciej Żuczkowski, Kamil Piskala (red.), *O niepodległość i socjalizm. Studia i szkice dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020), 127–151.

⁴¹ Ewelina Kostrzewska, *Oczarowane carskim mundurem. Polki doby zaborów między miłością a narodową apostazją na tle poglądów Cecylii Plater-Zyberkówny*, w: Bożena Płonka-Syroka, Kaja Marchel, Andrzej Syroka (red.), *Miłość czarowna*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2015), 145–155; eadem, „Ziemianki Królestwa Polskiego a gospodarka. Koncepcje i empiria (przełom wieków XIX i XX)”, *Studia Maritima*, t. 28, 2015, 295–315; eadem, „Reportaż na koniec wieku. Europejskie podróże gospodarce Cecylii hr. Plater-Zyberkówny w świetle «Kroniki Rodzinnej» (1899 r.)”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 16, 2017, nr 2, 139–157.

⁴² Sylwana Borszyńska, *Życie kobiet w Łodzi 1908–1914*, (Łódź: Księży Młyn Dom, 2019).

⁴³ Aneta Bóldyrew, „Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i jej badania nad młodzieżą ubogą i zaniedbaną”, w: Władysław Szulakiewicz (red.), *Nauczyciele: zasługi, niedoceny, zapomniani*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 31–45; eadem, „Kobiety wobec ubóstwa i patologii społecznych: analiza problemu w świetle publicystyki Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.”, w: Urszula Kozłowska, Adam Wątor, Tomasz Sikorski (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym XIX i XXI w.*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 13–31; Aneta Bóldyrew, Agnieszka Wałęga (red.), *Działaczki i działacze oświatowi w Królestwie Polskim*

ku XX Izabela Desperak⁴⁴. Podobna sytuacja ma miejsce także i w Gdańsku, gdzie badania z zakresu problematyki kobiecej osadzone są w historii (Tadeusz Stegner – kobiety w środowisku protestanckim⁴⁵), pedagogice (Paweł Śpica – badania nad edukacją kobiet i rodziną w Prusach Zachodnich⁴⁶) oraz naukach o kulturze i religii (Magdalena Sacha – biografia i piśmiennictwo Louise von Krockow⁴⁷). Podobnie rzecz się ma w Szczecinie, gdzie sytuacja i aktywność kobiet jest polem historycznych, literaturoznawczych i socjologicznych naukowych poszukiwań (zob. niżej).

Interdyscyplinarność jako dominująca cecha badań kobiecych widoczna jest również w jednym z najciekawszych projektów wydawniczych ostatniej dekady. Za taki należy uznać cykl trzech monografii zatytułowanych *Portret kobiety. Polki w realiach epoki*, stanowiących część serii „Życie prywatne Polaków w XIX wieku”. Publikacje, poprzedzone konferencjami naukowymi⁴⁸, stanowią efekt współpracy Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego oraz Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Zawierają artykuły badaczy i badaczek z różnych ośrodków naukowych skupiające się na codzienności i sposobie widzenia rzeczywistości przez Polki z trzech zaborów, głównie z warstw średnich i wyższych (redaktorzy: t. 1: Maria

u progu niepodległości. Słownik biograficzny, t. 1, A–K; t. 2, L–Ż, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023).

⁴⁴ Izabela Desperak, Inga Kuźma, *Kobiety niepokorne. Reformatorki – buntowniczki – rewolucjonistki. Herstorie*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016).

⁴⁵ Zob. m.in.: Tadeusz Stegner, „Kobiety samotne w środowiskach protestanckich w Królestwie Polskim i na Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, t. 15, 2022, 81–91; idem, „W cieniu mistrza. Kobiety aktywne politycznie w otoczeniu Aleksandra Świętochowskiego na przełomie XIX i XX wieku”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 129–146.

⁴⁶ Zob. m.in.: Paweł Śpica, „Obszary działalności patriotycznej i edukacyjnej Polek w Prusach Zachodnich w latach 1848–1920”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, t. 62, 2019, 22–45; idem, „Edukacja kobiet wiejskich w Prusach Zachodnich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszysłowej (1801–1878)”, *Polska Myśl Pedagogiczna*, 2018, nr 4, 323–342.

⁴⁷ Magdalena Sacha, *Edukacja kobiet na Pomorzu Gdańskim w początkach XIX wieku: działalność Louise von Krockow*, t. 3. „Cicha wielkość”: Louise von Krockow (1794–1803) i jej wizja kobiecej edukacji, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańska Galeria Miejska, 2021); eadem, *Eine ambitionierte Schriftstellerin und ein privater Tagebuchschreiber. Louise von Krockow (1749–1803) und Hans Carl Ernst von Krockow (1769–1841) als Autoren*, w: Miłoslawa Borzyszkowska-Szewczyk, Sabine Jagodzinski, Miłoś Reznik (Hrsg.), *Adel im Grenzraum: Transkulturelle Verflechtungen im Preußenland vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Studien zum Mitteleuropäischen Adel*, (Berlin: Peter Lang Publishing Group, 2021), 141–153.

⁴⁸ Joanna Elżbieta Śliczyńska, „II sesja naukowa Życie prywatne Polaków w XIX wieku „Portret kobiety – Polki w realiach XIX wieku”, *Meritum*, t. 6, 2014, 157–163.

Korybut-Marciniak i Marta Zbrzeźniak, t. 2 Jarosław Kita i Marta Sikorska-Kowalska, t. 3 Jarosław Kita, Mateusz Klempert oraz Maria Korybut-Marciniak)⁴⁹.

Tematy podejmowane w różnych ośrodkach z zakresu historii kobiet w XIX stuleciu wpisują się zarówno w ramy historii ziem polskich poszczególnych zaborów, historii powszechnej, jak i historii regionalnej. Rozróżnienie to jest istotne, gdyż dotychczasowe podsumowania badań „kobiecych” odnosiły się tylko do efektów badań nad sytuacją, życiem i aktywnością Polek. W rzeczywistości w szeregu ośrodków dzieje kobiet w tzw. długim wieku XIX to także zagadnienia wpisujące się w inne europejskie, a nawet pozaeuropejskie historie narodowe. Jeszcze bardziej złożoną sytuację można zaobserwować w ośrodkach badawczych położonych na tzw. ziemiach zachodnich i północnych Polski, które w omawianym okresie stanowiły integralną część monarchii pruskiej. Nauka niemiecka nie podejmuje jednak tematów dotyczących sytuacji kobiet w XIX w. we Wrocławiu, Szczecinie czy Słupsku. Problematyka ta przez długi czas była więc ziemią niczyją. Dziś jednak sytuacja ta zaczyna się powoli zmieniać. W ramach badań regionalnych stawia się już także pytania dotyczące dziejów kobiet⁵⁰. Tematy te wymagają jednak innych kontekstów, odwołań, a co za tym idzie – także interpretacji. Dorobek nauki polskiej, chociaż nie jest pokaźny, stanowi już dobry zaczyn do dalszej naukowej eksploracji, która spotyka się z coraz większym zainteresowaniem lokalnych społeczności.

Nie można w ten sposób podsumować badań nad Niemkami zamieszkałymi na ziemiach polskich zaboru pruskiego. Ta zaniedbana problematyka traktowana jest po macoszemu zarówno

⁴⁹ Maria Korybut-Marciniak, Marta Zbrzeźniak (red.) *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 1, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014); Jarosław Kita, Marta Sikorska-Kowalska (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 2, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014); Jarosław Kita, Mateusz Klempert, Maria Korybut-Marciniak (red.), *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiecy”*. Polki w realiach epoki, t. 3, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).

⁵⁰ Agnieszka Szudarek, „Matki miasta. Udział kobiet w publicznej opiece nad ubogimi i sierotami w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku”, w: Janusz Dargacz, Tomasz Krzemiński (red.), *Miedzy prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, (Gdańsk: Muzeum Gdańska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2022), 389–403; eadem, „In the shadow of noble conservatives: agrarian women movement in Eastern Provinces of Prussia in 1912–1914. The case of the Province of Pomerania”, *Res Historica*, 2022, nr 53, 291–313; eadem, “Rosa Vogelstein and her work: in search of the sources of success of the Stettin Women’s Association (Stettiner Frauenverein) at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, 2018, Vol. 27, Issue 7, 1169–1189.

przez naukę polską, jak i niemiecką. Pokutuje wciąż teza o dwóch żyjących obok siebie społeczeństwach. Z dotychczasowych, szczerkowych badań wynika jednak, że to właśnie Niemki zaszczepiały postępowe idee w Poznaniu, Bydgoszczy, Toruniu czy Gdańsku, walczyły tam o prawa wyborcze dla kobiet, a na początku XX w. udzielały się w antypolskich organizacjach nacjonalistycznych. Ich aktywność może więc rzucić nowe światło na sytuację Polek w Poznaniu czy Prusach Wschodnich i Zachodnich. Szczególnie więc na ziemiach zaboru pruskiego ujawnia się potrzeba badań podstawowych, porównawczych, a nade wszystko transnarodowych, które pozwoliłyby dostrzec interakcje między Niemkami i Polkami, wskazać pola rywalizacji i współpracy, ale i kanały transferu idei czy koncepcji towarzyszących rozwojowi ruchu kobiecego. To holistyczne podejście zastosowane do badań sytuacji kobiet w pozostałych zaborach, również przecież zróżnicowanych narodowościowo, może przynieść ciekawe rezultaty poznawcze.

Należy zaznaczyć, że zabór pruski jest nadal, w porównaniu do Królestwa Polskiego i Galicji, najmniej rozpoznany w zakresie problematyki kobiecej. W istocie, studia kobiece obejmujące pozostałe dwa zabory mogą pochwalić się dość bogatym dorobkiem z tego zakresu. O ile w przypadku zaboru rosyjskiego wskazywałyśmy już wyżej na liczne przykłady badań, tak odnośnie do zainteresowań dziejami kobiet w Galicji w XIX stuleciu warto zwrócić uwagę między innymi na badania ośrodka rzeszowskiego (np. Jadwiga Hoff, Mariola Hoszowska, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński, Jolanta Kamińska-Kwak, Sabina Rejman)⁵¹ czy krakowskiego (np. Tomasz Pudłocki)⁵².

⁵¹ Jolanta Kamińska-Kwak, Szczepan Kozak, Dariusz Opaliński (red.), *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016); Szczepan Kozak, „Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość”, w: Agnieszka Kawalec, Leonid Zaszkilniak, Wacław Wierzbieniec (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011). Tam też dalsza literatura przedmiotu. Szczepan Kozak, *Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych 1871–1914. Studium historyczno-źródłoznawcze*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013); idem, *The Woman in the Galician Provinces in the Light of Notarial Records (1871–1914)*, (Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2024); idem, „Badania nad historią kobiet w Galicji prowadzone od 2010 roku”, w: Grzegorz Zamojski (red.), *Szkice z dziejów gospodarczych i społecznych Galicji*, (Rzeszów: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2018), 165–178.

⁵² Tomasz Pudłocki, „Będziemy działać”. *Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, (Kraków: Historia Jagellonica, 2013). W ośrodku rzeszowskim jeszcze w 2014 r. dokonano podsumowania badań nad życiem prywatnym i publicznym kobiety galicyjskiej podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Kobieta w Galicji 1772–1918. Przestrzeń prywatna –

Jeśli chodzi natomiast o zabór pruski, to przez wiele lat głównymi badaczkami zajmującymi się Wielkopolkami w XIX w. były Grażyna Wyder z Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz Dorota Mazurczak z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. W ostatnim czasie widoczna jest zmiana pokoleniowa budząca duże nadzieje na intensyfikację badań. Interesujące zagadnienia dotyczące dziejów Polek na tym obszarze podejmuje młode badaczki związane z Poznaniem, głównie Julia Wesołowska⁵³ i Agata Łysakowska-Trzos⁵⁴, ale i historyczki oraz przedstawicielki pokrewnych dyscyplin z pozostałych miast tego regionu (m.in. Aneta Niewęglowska⁵⁵, Monika Nawrot-Borowska⁵⁶, Anna Nadolska⁵⁷, Agnieszka Wysocka⁵⁸ czy zaangażowana także w popularyzację Agnieszka Słupianek-Winkowska⁵⁹).

Zainteresowanie zaborem pruskim w ostatnim czasie widoczne jest również w Szczecinie. Prowadzone tam badania skupiają się na Polkach (Tomasz Sikorski, Adam Wątor). Zauważyć należy jednak, że realizowany w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Szczecińskiego projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki (Program Opus, nr 2020/37/B/HS3/00648) przekracza dyskurs narodowy, gdyż analizuje udział Niemców i Polek w polityce

przestrzeni publicznej”, zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Międzynarodowy Zespół Badawczy „Galicja 1772–1918”.

⁵³ Julia Wesołowska, *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej. Pracy kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*, (Poznań-Chomęcice: Wydawnictwo Naukowe FNC, Kórnik: Fundacja Zakłady Kórnickie, 2023).

⁵⁴ Agata Łysakowska-Trzos, „Działalność Poznańskiego Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich”, *Rocznik Leszczyński*, t. 18, 2018, 83–90; eadem, „Wielmożna hrabino dobrodziejo! Akcja charytatywna Celestyny Działyńskiej z 1848 roku”, *Kronika Miasta Poznania*, 2016, nr 1, 157–168.

⁵⁵ Aneta Niewęglowska, „Średnie szkolnictwo żeńskie w dziewiętnastowiecznym Grudziądzu”, *Rocznik Grudziądzki*, t. 23, 2015, 111–127; eadem, „Status społeczno-prawny nauczycielek szkół średnich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Jakuboszczak, Adam Kucharski, Agnieszka Wieczorek (red.), *Guwerner, preceptor, nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX)*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022), 239–254.

⁵⁶ Monika Nawrot-Borowska, „Powinności kobiety – matki, żony i obywatelki w świetle czasopisma «Dwutygodnik dla Kobiet» (1880–1885)”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach*, 33–55.

⁵⁷ Anna Nadolska, „Nasze «strażniczki polskości». Aktywność patriotyczna kobiet w Bydgoszczy pod koniec okresu pruskiego”, *Tabularium Historiae*, t. 8, 2020, 49–87.

⁵⁸ Agnieszka Wysocka, „Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowe. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej”, *Kronika Bydgoska*, t. 40, 2019, 55–76.

⁵⁹ Agnieszka Słupianek-Winkowska, „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet Ziemi Pleszewskiej na przełomie XIX i XX wieku oraz w dobie II RP”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, nr 23, 2023, 52–69.

społecznej Poznania na przełomie XIX i XX w. (Agnieszka Szudarek, Joanna Morawska-Tołek). Jego celem jest ukazanie miejskich instytucji opiekuńczych jako przestrzeni niemiecko-polskich kontaktów i interakcji, ze szczególnym uwzględnieniem roli duchowieństwa katolickiego jako środowiska odgrywającego rolę pasa transmisyjnego niemieckich wzorców aktywności kobiet i upowszechniania ich w społeczeństwie polskim⁶⁰. Nie jest to jedyny wątek badań kobiecych w Szczecinie i dotyczących wieku XIX. Poza problematyką związaną z poznańską prasą kobiecą, macierzyństwem, sytuacją służących w tym czasie (Joanna Morawska-Tołek⁶¹, Agnieszka Szudarek) szereg zagadnień zostało opracowanych przez badaczy zajmujących się środowiskiem endeckim w Poznańskim (Tomasz Sikorski i Adam Wątor⁶²). Ukazały się studia szczegółowe o charakterze biograficznym oraz publikacje źródłowe. Wymienić należy tu m.in. szkic biograficzny na temat Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946)⁶³, wybór pism Zofii Daszyńskiej-Golińskiej zatytułowany *Socjalizm i kwestia kobieca*, wydany przez Tomasza Sikorskiego i Urszulę Kozłowską. Z tym samym kręgiem badaczy funkcjonujących instytucjonalnie w działającym w latach 2011–2019 na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Szczecińskiego Ośrodku Badań Biograficznych wiązać należy interesującą dwutomową monografię *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX i XXI w.)*, t. 1–2 (Szczecin 2016). Dla porządku odnotować należy także badania nad przedstawicielkami polskiej i francuskiej arystokracji z przełomu XVIII i XIX w. (Paulina Dąbrosz-Drewnowska)⁶⁴.

⁶⁰ Agnieszka Szudarek, „Polish clergy’s attitude towards the German model of women’s social work in Poland under Prussian rule in the early 20th century as presented in the Poznań press”, *Historia Slavorum Occidentis*, R. 14, nr 3, 2024, 197–227; eadem, „O potrzebie transnarodowego spojrzenia na „kwestię kobiecą” pod zaborem pruskim na przełomie XIX i XX wieku”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 24–49.

⁶¹ Joanna Morawska-Tołek, “Between sacrifice and duty. The changing image of the Polish Mother-Patriot and evolution of women’s national agenda in the Province of Posen at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 33, Issue 4, 2024, 574–591; Joanna Morawska, „Obowiązki służących wobec chlebobadców na przełomie XIX i XX wieku w świetle wybranych poradników i czasopisma «Przyjaciel Sług»”, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski I Powszechnym*, t. 48, nr 1, 2019, 105–128.

⁶² Obszerny rozdział dotyczący ruchu kobiecego w Poznańskim w monografii: Tomasz Sikorski, Adam Wątor, *Liga Narodowa w zaborze pruskim i jej działacze*, (Warszawa: Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej, Neriton, 2021).

⁶³ Adam Wątor, „Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946) działalność publiczna. Szkic do portretu działaczki oświatowej”, *Biografistyka Pedagogiczna*, t. 8, nr 1, 2023, 147–171.

⁶⁴ Paulina Dąbrosz-Drewnowska, „Epistolarne kontakty księdza Félicité Roberta de Lamennais i Laury z Potockich Tarnowskiej w latach (1829–1833)”, *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, nr 6 (specjalny), 2024 131–172.

Poza zagadnieniami zamykającymi się w granicach zaboru pruskiego szczeecińskie środowisko historyczne ma również swój wkład w badania nad dziejami kobiet w XIX w. w monarchii Hohenzollernów. Ich tematyka dotyczy głównie stowarzyszeń emancypacyjnych, sytuacji szlachcianek czy agrarnego ruchu kobiecego w Prusach. Publikacje te wpisują się więc z jednej strony w historię regionalną (historia Prowincji Pomorze), ale też z drugiej strony w historię powszechną (historia Prus i Niemiec). Uniwersytet Szczeciński należy również do sygnalizowanych wyżej uczelni, w których zagadnienia dotyczące przeszłości kobiet podejmowane są przez badaczki z innych dyscyplin – w tym przypadku literaturoznawczynie i socjolożki. Znaczący dorobek ma związana z Instytutem Literatury i Nowych Mediów Agata Zawiszewska-Semeniuk, która opracowała między innymi dzieje czasopisma „Ster”, publicystykę Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit, jak również zajmująca się socjologią zdrowia Urszula Kozłowska, autorka monografii zawierającej wybór pism Justyny Budzińskiej-Tylickiej⁶⁵ na temat świadomego macierzyństwa wraz z rysem biograficznym, oraz Agnieszka Kołodziej-Durnaś, badaczka życia i działalności Alice Salomon, jednej z liderów niemieckiego mieszczańskiego ruchu kobiecego i pionierki pracy socjalnej⁶⁶.

Wszystkie dotychczasowe uwagi wyraźnie wskazują na określone trendy i kierunki w zainteresowaniach historią kobiet XIX w., która jawi się nam obecnie jako subdyscyplina o interdyscyplinarnym charakterze, przekraczająca ramy nauk humanistycznych i społecznych, czerpiąca inspiracje z szeregu dyscyplin naukowych i propagująca modele badań oparte na różnych tradycjach teoretyczno-metodologicznych, historiograficznych i światopoglądowych. Historia kobiet XIX w. w coraz większym zakresie funkcjonuje poza ramami uniwersyteckiej nauki, czego przejawem jest szereg inicjatyw propagujących wiedzę o przeszłości kobiet w przestrzeni społecznej, by wspomnieć jedynie o kilku przykładowych projektach

⁶⁵ Urszula Kozłowska (red.), *Justyna Budzińska-Tylicka. Przyczynek do biografii*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020).

⁶⁶ Agata Zawiszewska-Semeniuk, *Między „Sterem” lwowskim i warszawskim. Działalność społeczna i publicystyczna Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit na początku XX wieku*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2021); eadem, *„Ster” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. Lwów 1895–1897 (z bibliografią zawartości i antologią)*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017); Agnieszka Kołodziej-Durnaś, *Alice Salomon – szkic o życiu i dziełach (z wyborem pism)*, (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010).

herstorycznych, jak Fundacja Muzeum Historii Kobiet czy miejskie szlaki kobiet (np. Kraków, Łódź, Poznań) i szereg innych⁶⁷.

Przypadające w 2019 r. obchody stulecia praw wyborczych Polek, jak również ogłoszenie przez Sejm RP roku 2023 Rokiem Aleksandry Piłsudskiej oraz Jadwigi Zamoyskiej stanowiły inspirację do namysłu nie tylko nad rolą tych wybitnych Polek. Przyniosły także inicjatywy popularyzatorskie i rozbudziły zainteresowanie historią kobiet. Kolejne zrealizowane tematy badawcze przybliżą nas więc do skonceptualizowania wyczekiwanego syntezy dziejów kobiet na ziemiach polskich w XIX w. Jednak świadomość wciąż jeszcze poważnych luk, zwłaszcza dotyczących sytuacji przedstawicieli niższych warstw społecznych, głównie chłopów i robotników, oraz toczące się dyskusje metodologiczne na temat perspektyw badawczych, w jakich należałoby osadzić opowieść o Polkach, nie pozwalają sytuować tej publikacji w najbliższej przyszłości.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Bruchnalska, Maria. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archaniola, 1933).
- Charewiczowa, Łucja. *Stanowisko kobiet polskich w popularyzatorskiej i naukowej pracy historycznej*, (Lwów: Nakładem Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1933), 1–28.
- Kozłowska, Urszula (red.). *Justyna Budzińska-Tylińska. Przyczynek do biografii*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2020).
- Machczyńska, Antonina. *Kobieta polska. Szkic historyczny skreślony na Wystawę w Pradze r. 1912*, (Lwów: Nakład Komitetu Lwowskiego Wystawy Praskiej, 1912).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Maria Bruchnalska, Ciche bohaterki 1863, t. 1. Udział kobiet w powstaniu*

⁶⁷ <https://historiakobiet.org/> [dostęp: 7.06.2025].

- styczniowym, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Maria Bruchnańska, Ciche bohaterki 1863*, t. 2. *Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, (Warszawa–Wrocław: Wydawnictwo Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).
- Michalska-Bracha, Lidia. Noiński, Emil (oprac.). *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020).
- Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. 2, (Lwów: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1936).
- Petrażycka-Tomicka, Jadwiga. *Z dziejów kobiety polskiej. Cztery odczyty*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicz i Syn, 1914).
- Piłsudska, Aleksandra. Rychterówna, Maria. Pełczyńska, Wanda. Dąbrowska Maria (red.). *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910–1915*, t. 1–2, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1927).
- Piskała, Kamil, Sikorska, Marta (oprac.). *Kobiety niepodległości. Wspomnienia z lat 1910–1918*, (Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2019).
- Rychterówna, Maria (red.). *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, (Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1929).
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. Bairašauskaite, Tamara (oprac.). *Apolonia Sierakowska. Wspomnienia*, (Warszawa: Neriton, 2010).
- Szczepański, Jerzy. Górzyński, Sławomir (oprac.). *Helena z hr. Tyszkiewiczów hr. Ostrowska. Wspomnienia*, (Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2022).

Opracowania

- Boldyrew, Aneta. „Kobiety wobec ubóstwa i patologii społecznych: analiza problemu w świetle publicystyki Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.”, w: Urszula Kozłowska, Adam Wątor, Tomasz Sikorski (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym XIX i XXI w.*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 13–31.
- Boldyrew, Aneta. „Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i jej badania nad młodzieżą ubogą i zaniedbaną”, w: Władysław Szulakiewicz (red.), *Nauczyciele: zasłużeni, niedocenieni, zapamiętani*,

- (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 31–45.
- Boldyrew, Aneta. Wałęga, Agnieszka (red.). *Działaczk i działacze oświatowi w Królestwie Polskim u progu niepodległości. Słownik biograficzny*, t. 1, A–K; t. 2, L–Ż, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023).
- Borszyńska, Sylwana. *Życie kobiet w Łodzi 1908–1914*, (Łódź: Księży Młyn Dom, 2019).
- Caban, Wiesław. Michalska-Bracha, Lidia. „Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w XIX stuleciu. Uwagi na marginesie zakończonych dwóch projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki oraz perspektywy badań źródłowych”, *Res Historica*, nr 56, 2023, 259–279.
- Chlebowska, Agnieszka. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Kobieta i procesy migracyjne*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2010).
- Dadej, Iwona. Kaczmarzka, Agnieszka. Kałwa, Dobrochna. Nowakowska-Wierzchoś, Anna (red.). *Historię swą piszcie same. Polityka, historiografia i muzealne narracje z perspektywy kobiet*, (Warszawa: IH PAN, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, 2023).
- Dąbrosz-Drewnowska, Paulina. „Epistolarne kontakty księdza Félicité Roberta de Lamennais i Laury z Potockich Tarnowskiej w latach (1829–1833)”, *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL*, 2024, nr 6 (specjalny), 131–172.
- Desperak, Izabela. Kuźma, Inga. *Kobiety niepokorne. Reformatorki–buntowniczk i rewolucjonistki. Herstorie*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016).
- Domańska, Ewa. *Historie niekonwencjonalne*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006).
- Domańska-Nogajczyk, Maria. Wójcik, Tomasz. Caban, Wiesław. Michalska-Bracha, Lidia (red.). *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1–3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2017).
- Janiak-Jasińska, Agnieszka. Sierakowska, Katarzyna. Szwarz, Andrzej (red.). *Działaczk społeczne, feministki, obywatelki... Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym)*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008).
- Kałwa, Dobrochna. „Historia kobiet. Kilka uwag metodologicznych”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja*

- wokół przyszłej syntezy, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 13–28.
- Kałwa, Dobrochna. „Ze studiów nad historią kobiet w XIX wieku. Metodologia, stan badań”, *Historyka*, t. 27, 1997, 119–124.
- Kamińska-Kwak, Jolanta. Kozak, Szczepan. Opaliński, Dariusz (red.). *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016).
- Kawalec, Agnieszka. Wierzbieniec, Waław. Zaskilniak, Leonid (red.). *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011).
- Kita, Jarosław. Klempert, Mateusz. Korybut-Marciniak, Maria (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 3, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kita, Jarosław. Sikorska-Kowalska, Marta (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 2, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kołodziej-Durnaś, Agnieszka. *Alice Salomon – szkic o życiu i dziełach (z wyborem pism)*, (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2010).
- Korybut-Marciniak, Maria. Zbrzeźniak, Marta (red.). *Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Portret kobiety”. Polki w realiach epoki*, t. 1, (Łódź-Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014).
- Kostrzewska, Ewelina. „Reportaż na koniec wieku. Europejskie podróże gospodarcze Cecylii hr. Plater-Zyberkówny w świetle «Kroniki Rodzinnej» (1899 r.)”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 16, nr 2, 2017, 139–157.
- Kostrzewska, Ewelina. „Ziemianki Królestwa Polskiego a gospodarka. Koncepcje i empiria (przełom wieków XIX i XX)”, *Studia Maritima*, t. 28, 2015, 295–315.
- Kostrzewska, Ewelina. *Oczarowane carskim mundurem. Polki doby zaborów między miłością a narodową apostazją na tle poglądów Cecylii Plater-Zyberkówny*, w: Bożena Płonka-Syroka, Kaja Marchel, Andrzej Syroka (red.), *Miłość czarowna*, (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2015), 145–155.
- Kowalewski, Jacek. Piasek, Wojciech (red.). *Zwroty badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne*, (Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010).
- Kozak, Szczepan. „Badania nad historią kobiet w Galicji prowadzone od 2010 roku”, w: Grzegorz Zamojski (red.), *Szkice z dziejów*

- gospodarczych i społecznych Galicji*, (Rzeszów, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2018), 165–178.
- Kozak, Szczepan. „Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość”, w: Agnieszka Kawalec, Leonid Zaszkilniak, Waclaw Wierzbieniec (red.), *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, t. 1, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013).
- Kozak, Szczepan. *Kobieta na prowincji galicyjskiej w świetle akt notarialnych 1871–1914. Studium historyczno-źródłoznawcze*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013).
- Kozak, Szczepan. *The Woman in the Galician Provinces in the Light of Notarial Records (1871–1914)*, (Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2024).
- Kulak, Teresa. „Działalność Komisji Historii Kobiet przy PTH”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), „*Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...*” *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa-Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 291–306.
- Kulak, Teresa. Chlebowska, Agnieszka (red.), *Kobiety w wojnach i konfliktach polityczno-społecznych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane zagadnienia*, (Wrocław: Chronicon 2014).
- Kusiak, Alicja. „Łucja Charewiczowa – inicjatorka badań nad przeszłością kobiet polskich”, w: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (red.), *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, t. 5, (Warszawa: DiG, 1997), 99–103.
- Kusiak, Alicja. „O historii kobiet”, w: Elżbieta Pakszys, Danuta Sobczyńska (red.), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1997), 210–216.
- Łysakowska-Trzos, Agata. „Działalność Poznańskiego Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich”, *Rocznik Leszczyński*, t. 18, 2018, 83–90.
- Łysakowska-Trzos, Agata. „Wielmożna hrabino dobrodziejko! Akcja charytatywna Celestyny Działyńskiej z 1848 roku”, *Kronika Miasta Poznania*, 2016, nr 1, 157–168.
- Mędrzecki, Włodzimierz. „Intymność i sfera prywatna w życiu codziennym i obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna

- Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 105–122.
- Michalska-Bracha, Lidia. „Nineteenth-century women’s egodocuments in the historian’s research workshop: (On the margins of the NPRH project: «Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795-1918»)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(8), 2020, 9–23.
- Michalska-Bracha, Lidia. „Przestrzenie kobiecych wspomnień. Autobiograficzne narracje dziewiętnastowiecznych Polek jako źródło do historii kobiet – wybrane aspekty”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 27–40.
- Michalska-Bracha, Lidia. „«Wedle ideału Klaudynek...» Wizerunek dziewiętnastowiecznej Polki w piśmiennictwie historycznym Antoniny Machczyńskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(14), 2023, 29–52.
- Morawska, Joanna. „Obowiązki służących wobec chlebobawców na przełomie XIX i XX wieku w świetle wybranych poradników i czasopisma «Przyjaciel Sług»”, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*, t. 48, nr 1, 2019, 105–128.
- Morawska-Tołek, Joanna. “Between sacrifice and duty. The changing image of the Polish Mother-Patriot and evolution of women’s national agenda in the Province of Posen at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 33, Issue 4, 2024, 574–591.
- Nadolska, Anna. „Nasze «strażniczki polskości». Aktywność patriotyczna kobiet w Bydgoszczy pod koniec okresu pruskiego”, *Tabularium Historiae*, t. 8, 2020, 49–87.
- Nawrot-Borowska, Monika. „Powinności kobiety – matki, żony i obywatelki w świetle czasopisma «Dwutygodnik dla Kobiety» (1880–1885)”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 2, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 33–55.
- Nietyska, Maria. Wierzbicka, Maria. „Profesor Anna Żarnowska – główne nurty badań”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina*

- w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), IX–XX.
- Niewęłowska, Aneta. „Średnie szkolnictwo żeńskie w dziewiętnastowiecznym Grudziądzu”, *Rocznik Grudziądzki*, t. 23, 2015, 111–127.
- Niewęłowska, Aneta. „Kwestia kobieca na ziemiach polskich w XIX wieku. Stan i perspektywy badań”, *Klio*, nr 3, 2003, 44–64.
- Niewęłowska, Aneta. „Status społeczno-prawny nauczycielek szkół średnich w Prusach Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku”, w: Agnieszka Jakuboszczak, Adam Kucharski, Agnieszka Wieczorek (red.), *Guwerner, preceptor, nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX)*, (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2022), 239–254.
- Pekaniec, Anna. *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu osobistego kobiet*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).
- Pekaniec, Anna. *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobieta literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013).
- Perkowski, Piotr. Stegner, Tadeusz (red.). *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009).
- Piotrowska-Marchewa, Monika. „Sytuacja kobiet na ziemiach polskich w XIX wieku – przegląd stanu badań”, w: Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014), 75–95.
- Popiołek, Bożena. Chłosta-Sikorska, Agnieszka. Gadocha, Marcin (red.). *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015).
- Przeniosło, Marek. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, 2009).
- Pudłocki, Tomasz. „Będziemy działać”. *Wincenta Tarnawska w służbie niepodległości Polski*, (Kraków: Historia Jagellonica, 2013).
- Pudłocki, Tomasz. Sierakowska, Katarzyna (red.). *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013).
- Sacha, Magdalena. *Eine ambitionierte Schriftstellerin und ein privater Tagebuchschreiber. Louise von Krockow (1749–1803)*

- und Hans Carl Ernst von Krockow (1769–1841) als Autoren, w: Miłoslawa Borzyszkowska-Szewczyk, Sabine Jagodzinski, Miloš Řezník (Hrsg.), *Adel im Grenzraum: Transkulturelle Verflechtungen im Preußenland vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Studien zum Mitteleuropäischen Adel*, (Berlin: Peter Lang Publishing Group, 2021), 141–153.
- Sacha, Magdalena. *Edukacja kobiet na Pomorzu Gdańskim w początkach XIX wieku: działalność Louise von Krockow*, t. 3. „Cicha wielkość”: Louise von Krockow (1794–1803) i jej wizja kobiecej edukacji, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańska Galeria Miejska, 2021).
- Sawaniewska-Mochowa, Zofia. „Dzienniki Emilii z Beniowskich Wróblewskiej z lat 1850–1886 jako źródło do badań językowo-kulturowych”, *Bendrin Kalba*, nr 97, 2024, 140–159.
- Sierakowska, Katarzyna. Wyder, Grażyna (red.). *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemia polskie na tle porównawczym*, (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2011).
- Sierakowska, Katarzyna. Żarnowska, Anna. „Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligenckiej w Polsce na przełomie wieków XIX/XX (przed II wojną światową)”, w: Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Żarnowska (red.), *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim. Sympozjum na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich (Kraków 15–18 września 2004). Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), 79–104.
- Sikorska, Marta. „Kobiety z PPS (1892–1918)”, w: Maciej Żuczkowski, Kamil Piskala (red.), *O niepodległość i socjalizm. Studia i szkice dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020), 127–151.
- Sikorska, Marta. „Socjologiczna refleksja w badaniach nad historią kobiet. Wybrane problemy”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa-Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 259–271.
- Sikorska, Marta. *Aleksandra Piłsudska (1882–1963)*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021).
- Sikorska, Marta. „Warunki rozwoju polskiego feminizmu na przełomie XIX i XX wieku”, *Fabrica Societatis*, 2019, nr 2, 143–159.

- Sikorski, Tomasz. Wątor, Adam. *Liga Narodowa w zaborze pruskim i jej działacze*, (Warszawa: Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej, Neriton, 2021).
- Ślupianek-Winkowska, Agnieszka. „Kilka uwag o specyfice badań nad historią kobiet Ziemi Pleszewskiej na przełomie XIX i XX wieku oraz w dobie II RP”, *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, nr 23, 2023, 52–69.
- Solarska, Maria. „O relacji «perspektywy kobiet» i historii”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...”*. *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 252–258.
- Solarska, Maria. „Czy historia kobiet jest możliwa”, w: Maciej Bugajewski (red.), *Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii*, (Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego, 2008), 33–48.
- Stegner, Tadeusz. „Kobiety samotne w środowiskach protestanckich w Królestwie Polskim i na Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku”, *Res Gestae. Czasopismo Historyczne*, t. 15, 2022, 81–91.
- Stegner, Tadeusz. „W cieniu mistrza. Kobiety aktywne politycznie w otoczeniu Aleksandra Świętochowskiego na przełomie XIX i XX wieku”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 129–146.
- Suchmiel, Jadwiga. *Lucja Charewiczowa (1897–1943). Życie i dzieło*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 2001).
- Szudarek, Agnieszka. “Rosa Vogelstein and her work: in search of the sources of success of the Stettin Women’s Association (Stettiner Frauenverein) at the turn of the twentieth century”, *Women’s History Review*, Vol. 27, Issue 7, 2018, 1169–1189.
- Szudarek, Agnieszka. „In the shadow of noble conservatives: agrarian women movement in Eastern Provinces of Prussia in 1912–1914. The case of the Province of Pomerania”, *Res Historica*, 2022, nr 53, 291–313.
- Szudarek, Agnieszka. „Matki miasta. Udział kobiet w publicznej opiece nad ubogimi i sierotami w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku”, w: Janusz Dargacz, Tomasz Krzemiński (red.), *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska*

- na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku, (Gdańsk: Muzeum Gdańska, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2022), 389–403.
- Szudarek, Agnieszka. „O potrzebie transnarodowego spojrzenia na «kwestię kobiecą» pod zaborem pruskim na przełomie XIX i XX wieku”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych*, nr 1(8), 2020, 24–49.
- Szudarek, Agnieszka. „Polish clergy’s attitude towards the German model of women’s social work in Poland under Prussian rule in the early 20th century as presented in the Poznań press”, *Historia Slavorum Occidentis*, R. 14, nr 3, 2024, 197–227.
- Szwarc, Andrzej. „Kobiety w środowisku inteligenckim prowincjonalnego miasta po powstaniu styczniowym 1863 (Królestwo Polskie)”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 295–301.
- Szwarc, Andrzej. „Refleksje o rozwoju i próbach modernizacji polskiej biografistyki historycznej w kontekście biografii kobiet żyjących w XIX i XX wieku”, w: Mariusz Mazur, Jan Pomorski (red.), *„Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 3. *Wiek XX i XXI*, (Warszawa–Lublin: IPN, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 283–290.
- Szwarc, Andrzej. „Zespół Badawczy Historii Społecznej Polski XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego”, *Przegląd Historyczny*, t. 96, 2005, 123–133.
- Śliczyńska, Joanna Elżbieta. „II sesja naukowa Życie prywatne Polaków w XIX wieku «Portret kobiety – Polki w realiach XIX wieku»”, *Meritum*, t. 6, 2014, 157–163.
- Śpica, Paweł. „Edukacja kobiet wiejskich w Prusach Zachodnich w poglądach Anastazji z Czarlińskich Pospieszysłowej (1801–1878)”, *Polska Myśl Pedagogiczna*, 2018, nr 4, 323–342.
- Śpica, Paweł. „Obszary działalności patriotycznej i edukacyjnej Polek w Prusach Zachodnich w latach 1848–1920”, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, t. 62, 2019, 22–45.
- Wątor, Adam. „Anieli Marii Aleksandrowiczówny (1866–1946) działalność publiczna. Szkic do portretu działaczki oświatowej”, *Biografistyka Pedagogiczna*, t. 8, nr 1, 2023, 147–171.
- Wesołowska, Julia. *Zakładniczki. Zgoda i opór wobec wzorców i norm Szkoły Domowej Pracy kobiet Jadwigi Zamoyskiej (1882–1914)*,

- (Poznań–Chomęcice: Wydawnictwo Naukowe FNC, Kórnik: Fundacja Zakłady Kórnickie, 2023).
- Wysocka, Agnieszka. „Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowe. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej”, *Kronika Bydgoska*, t. 40, 2019, 55–76.
- Zawiszewska-Semieniuk, Agata. „*Ster*” pod redakcją Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit. *Lwów 1895–1897 (z bibliografią zawartości i antologią)*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2017).
- Zawiszewska-Semieniuk, Agata. *Mędzy „Sterem” lwowskim i warszawskim. Działalność społeczna i publicystyczna Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit na początku XX wieku*, (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2021).
- Żarnowska, Anna. „Kobieta w przestrzeni miejskiej w dobie nowoczesnej urbanizacji. Miasto i szanse awansu kulturalnego kobiety na przełomie XIX/XX w.”, w: *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Wrocław 1999)*, t. 3, cz. 4, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001), 327–340.
- Żarnowska, Anna. „Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzedmiotawiającym się mieście na przełomie XIX/XX wieku. Tradycja i modernizacja”, w: *Przemiany społeczne a model rodziny: materiały Sympozjum VI zorganizowanego przez prof. Annę Żarnowską. Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich (Gdańsk, 1994)*, t. 2, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995), 47–56.
- Żarnowska, Anna. „Przemiany statusu społecznego kobiety i rodziny w dobie industrializacji. Badania polskie lat ostatnich”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Badania nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX i XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1997), 59–78.
- Żarnowska, Anna. „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 3, 2001, 99–116.
- Żarnowska, Anna. „Studia nad dziejami kobiet w dzisiejszej historiografii polskiej”, w: Anna Żarnowska, *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Agnieszka Janiak-Jasińska, Katarzyna Sierakowska, Andrzej Szwarc (red.), (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013), 251–269.
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Zbiór studiów*, t. 2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992).

- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura czasu wolnego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 7, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1997).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 8, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 9, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku. Zbiór studiów*, t. 1, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, t. 3, cz. 1, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994).

Strony internetowe:

<https://www.isk.bialystok.pl/>

<https://archiwumkobiet.pl/>

<https://his.usz.edu.pl/badania-naukowe/grupy-badawcze/>

<https://historia.uwb.edu.pl/wydzial/struktura>

<https://historiakobiet.org/>

JOLANTA CHWASTYK-KOWALCZYK

<https://orcid.org/0000-0002-3463-6432>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach (Polska)

Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

EWA MAJ

<https://orcid.org/0000-0002-7295-1759>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska)

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin (Poland)

Stan badań, dokonania, perspektywy – historia kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej¹

Streszczenie

Badania historii kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej należą do istotnych dokonań związanych z dziejami narodu i państwa polskiego w szczególnym czasie wyznaczonym dwiema wojnami światowymi. Pozwalają na poznanie różnych aspektów aktywności ekonomicznej, kulturalnej, politycznej obywaterek Polski, które w 1918 r. uzyskały pełnię praw politycznych. Stan badań można ująć dwutorowo. Po pierwsze, daje szansę na zdiagnozowanie podmiotowego podejścia do dziejów walki kobiet o niepodległość, o terytorium narodowe i granice państwowe, ale również o egalitaryzm społeczny, szczególnie gdy chodziło o prawną i funkcjonalną równość płci. Na ten temat pozostała bogata spuścizna

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

piśmiennicza z lat 1918–1939. Po drugie, zastosowano ujęcie przedmiotowe, dzięki któremu można zrekapitulować efekty współczesnych badań. We wnioskach pojawia się opinia, że mimo zaawansowanych prac naukowych nad dziejami kobiet w międzywojniu nadal niezbędne jest poszerzenie pola obserwacji i pogłębienie refleksji badawczej nad wieloma aspektami kobiecego doświadczenia z okresu Drugiej Rzeczypospolitej. Wśród postulatów badawczych znalazły się wątki metodologiczne, kwestie biograficzne oraz zagadnienia szczegółowe, jak aktywność kobiet w kraju na tle sytuacji w ośrodkach polonijnych czy wkład do kształtowania kultury pamięci w czasach prekonsumpcyjnych.

Słowa kluczowe: kobiety, historia, Druga Rzeczpospolita, aktywność obywatelska, socjalizacja do ról związanych z płcią

STATE OF RESEARCH, RESULTS, PERSPECTIVES – HISTORY OF WOMEN IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

Abstract

Research into the history of women in the Second Polish Republic is an important achievement related to the history of the Polish nation and state in the period marked by two world wars. They allow us to learn about various aspects of the economic, cultural and political activity of Polish women citizens who obtained full political rights in 1918. The state of research allows for a two-pronged approach. Firstly, it provides a chance to diagnose the subjective approach to the history of women's struggle for independence, for national territory and state borders, but also for social egalitarianism, especially when it came to legal and functional gender equality. There is a rich legacy of writing on this subject from the years 1918–1939. Secondly, an objective approach was used, which allows for the recapitulation of the effects of contemporary research. The conclusions include the opinion that despite advanced scientific work on the history of women in the interwar period, it is still necessary to broaden the field of observation and deepen the research reflection on many aspects of women's experience in the period of the Second Polish Republic. The research postulates included methodological threads, biographical issues and specific topics, such as the activity of women in the country in the context of the situation in Polish community centres or the contribution to shaping the culture of memory in pre-consumer times.

Keywords: women, history, Second Polish Republic, civic activity, socialization into gender roles

Wprowadzenie

Problematyka (nie)obecności kobiet w historii ogólnej (w wymiarze ogólnokrajowym), sektorowej (politycznej, gospodarczej, kulturalnej etc.) oraz indywidualnej (biografistyka) skłania do zastosowania dwojakiego rodzaju podejścia badawczego, pozwalającego na prezentację dokonań historiografii międzywojennej i współczesnej. W ujęciu podmiotowym chodziło o zdiagnozowanie działań ówczesnych badaczek, głównie historyczek, ekonomistek, etnografek, socjolożek, ale też pisarek, publicystek, dziennikarek, które zmierzały do utrwalenia i upowszechnienia wiedzy o wkładzie kobiet do dziejowego dorobku narodu i państwa. W ujęciu przedmiotowym zmierzano do zrekapitulowania dzisiejszego spojrzenia na przeszłość kobiet z uwzględnieniem okresu międzywojennego.

Na międzywojnie przypadł istotny etap zmian cywilizacyjnych, właściwych dla okresu rozwiniętego antropocenu/kapitałowocenu, charakteryzującego się umasowieniem nowych środków komunikacji społecznej, jak radio czy film, oraz wzmocnieniem pozycji wydawnictw ciągłych (książki, broszury) i periodycznych (prasa). W przestrzeni społecznej i politycznej ugruntował się wówczas status nowoczesnych narodów oraz państw narodowych. Utrwaleniu uległy hegemoniczne ruchy polityczne i ich ideologie, co wpływało na stan świadomości społecznej. W Polsce, po okresie niewoli politycznej, powstało samodzielne państwo, którego jednym z pierwszych aktów prawnych było nadanie kobietom pełni praw wyborczych na mocy dekretu z 28 listopada 1918 r. Jednakże równouprawnienie formalne nie skutkowało powstaniem stanu egalitaryzmu funkcjonalnego.

Przedmiotem zainteresowania w poniższym artykule uczyniono sprawę efektywności badań poświęconych dziejom kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej. W części merytorycznej artykuł ma dwudzielną strukturę z wykorzystaniem możliwości podmiotowego i przedmiotowego ujęcia tytułowego problemu. W końcowej części tekstu zawarte zostały podsumowania i rekomendacje dotyczące perspektyw eksploracji tematyki. W toku przygotowywania artykułu posłużono się konwencjonalnymi narzędziami badawczymi z uwzględnieniem oceny bazy źródłowej. Spośród źródeł pierwotnych sięgnięto do dokumentacji archiwalnej oraz do periodycznych. W stosunku do literatury przedmiotu między innymi spożytkowano rekomendacje dostępne w opracowaniach naukowych².

² Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów*

Ujęcie podmiotowe

Celem tej części artykułu jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, kto (jaki podmiot?) zajmował się obecnością kobiet w dziejach świata i Polski w kontekście badań prowadzonych w Polsce międzywojennej oraz w czasach współczesnych.

W Drugiej Rzeczypospolitej o historii kobiet w niewielkim stosunkowo stopniu pisali mężczyźni, którzy koncentrowali zainteresowania głównie na problematyce wkładu Polek do powstań narodowych. Lukę dopełniali publicyści, w których pisarskim dorobku tematyka pojawiała się przy okazji rocznic zrywów powstańczych. Kwestię tę niekiedy łączyli z prezentowaniem wytworów kultury materialnej z uobecnionym w nich motywem wyzwoleniczym.

Taki sposób prezentacji oddziaływania kobiet na historię zastosował Stanisław Wasylewski w 1930 r. w tygodniku „*Tęcza*”. Czytelnikom przedstawił efekty eksploracji materiałów źródłowych, w których uwidoczniły się ślady istnienia Pułku Sarmatek w powstaniu listopadowym. Już we wstępie do rozważań o przeszłości zauważył, że istniały obyczajowe ograniczenia aktywności kobiecej, którą czynnik męski limitował przestrzenią domu, salonu i kuchni. Zauważył, że „wszystko to było dotąd zabronione. Siłą odwiecznego konwenansu, układem stosunków towarzyskich, supremacją wreszcie, której skwapliwie strzegł mężczyzna”³. Przy tej okazji dostrzegł asekuracyjną postawę kobiet, obawiających się gorszego traktowania ze względu na płeć. Dla zilustrowania swojej konstatacji przytoczył fragment listu Kunegundy Białopiotrowiczowej do Rządu Narodowego o zasługach kobiet dla sprawy niepodległości. Powyższe słowa autorka korespondencji dopełniła uwagą: „Lękam się, żebyście spostrzegłszy podpis kobiety nie odrzucili z politowaniem listu bez przeczytania”⁴. Wasylewski tłumaczył, że taka postawa wynikała z postępowania mężczyzn, którzy przed powstaniem listopadowym tworzyli atmosferę niezgody na „dopuszczenie siostry, żony czy matki do udziału w życiu publicznym”⁵. Dla przeciwstawienia się takiemu stosunkowi do kobiet obszernie omówił

Kobiecych, nr 1(12), 2022, 103–121; Dorota Zaworska-Nikoniuk, *Wzory kobiecości i męskości w polskiej prasie dla kobiet XXI wieku*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008).

³ Stanisław Wasylewski, „Pułk Sarmatek w roku 1831”, *Tęcza*, nr 48, 1930, 23. Nawiązał do inskrypcji nagrobnej dla dobrej żony: *Domi manet, lanam facit*, czyli pozostawania kobiety w sferze troski o ognisko domowe.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

genezę i działalność Związku Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek pod kierunkiem Klementyny Hoffmanowej. Pierwsza na ziemiach polskich organizacja zrzeszająca kobiety powstała na przełomie 1830 i 1831 r. Miał zadania patriotyczne i filantropijne⁶. Wasylewski docenił jego rangę, gdy opisywał wkład do akcji powstańczej Emilii Plater, Klaudyny Potockiej, Emilii Sczanieckiej. Skupił uwagę czytelników na wizji Pułku Sarmatek, doceniając pomysł na przygotowanie kobiet do nowej roli społecznej. Pułk nie powstał, ale jego koncepcja – jak zauważył Wasylewski – była dowodem istnienia silnego potencjału kobiecego w warunkach skrajnych, jakimi były walki zbrojne o niepodległość.

Wasylewski opublikował swój tekst w poznańskim periodyku „Tęcza”, który miał profil prawicowy, co oznaczało petryfikowanie stereotypowego modelu męskości i kobiecości oraz tradycyjnego ujmowania ról społecznych. Okazją była setna rocznica wybuchu powstania listopadowego. Tematyka kobieca i pochwała wkładu Polek do historii walki o niepodległość wynikały z tego, że opisywane przez Wasylewskiego bohaterki należały do sfer arystokratycznych, były ukształtowane w duchu patriotycznym, miały zasługi w domenach przypisywanych kobietom, jak dobroczynność, empatyczność, opiekuńczość, wrażliwość. Miały też inne cechy, wśród których wyróżniały się kwestie estetyki, w tym urok i wdzięk. Nie bez powodu tekst Wasylewskiego był dopełniony portretami bohaterek, utrwalając kanon kobiecego piękna w dziewiętnastowiecznej twórczości malarskiej.

W myśl zasady „kobiety o kobietach i dla kobiet” badania przeszłości w kontekście kobiecym przypadły profesjonalnym historyczkom. Należały do nich: Lucja Charewiczowa, Zofia Daszyńska-Golińska, Jadwiga Karwasińska, Zofia Krzemicka, Jadwiga Lechicka, Ewa Małeczyńska, Wanda Moszczeńska, Hanna Pohoska, Helena Radlińska, Helena Więckowska. Ich nazwiska znalazły się na liście uczestników V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich odbywającego się od 28 listopada do 4 grudnia 1930 r. w Warszawie. Informację na ten temat wraz z tytułami referatów zamieszczono w „Bluszczu”, akcentując dorobek badawczy kobiet w polskiej nauce⁷. Wspomniano przy tej okazji, że dotychczasowe zjazdy były

⁶ Joanna Dąbrowska, „Związek Dobroczynności Patriotycznej Warszawianek – pierwsza na ziemiach polskich organizacja kobieca”, w: Elwira Jolanta Kryńska, Joanna Dąbrowska, Agnieszka Szarkowska, Urszula Wróblewska (red.), *Patriotyzm a wychowanie* (Białystok: Trans Humana, 2009), 107–116

⁷ „Udział kobiet w zjeździe historyków polskich”, *Bluszczyk*, nr 49, 1930, 14.

zmaskulinizowane. Po raz pierwszy kobiety wzięły czynny udział w V Zjeździe, który odbył się w dniach 6–8 grudnia 1925 r. w Poznaniu. Wśród uczestniczek znalazły się: Łucja Charewiczowa, Janina Kozłowska-Studnicka, Irena Pannenkowa, Kazimiera Paszkowska-Jeżowa, Helena Polackówna, Helena Radlińska⁸. Były badaczkami, które dzięki swej determinacji dotarły do etapu pozwalającego na samodzielną twórczość naukową, choć nie zawsze zajmowały stosowne stanowiska w hierarchii akademickiej. Jedynie nieliczne pracowały na uczelniach, wśród nich były Ł. Charewiczowa i H. Polackówna. Większość uzyskała zatrudnienie w innych placówkach, jak Jadwiga Karwasińska w Archiwum Głównym Akt Dawnych czy Janina Kozłowska-Studnicka, związana z archiwum w Grodnie. Na ogół zajmowały się nauczaniem młodzieży gimnazjalnej. Nauczycielką była Kazimiera Paszkowska-Jeżowa, a także Jadwiga Lechicka, która ponadto pełniła funkcję wizytatora kuratorium oświaty w Łodzi, następnie w Warszawie.

Z grona historyczek problematyką dziejowej roli kobiet zajęła się głównie Łucja Charewiczowa. Jej dociekania sytuowały się w kręgu „herstorycznych” dociekań naukowych, rozumianych jako odkrywanie nieznanych składników przeszłości oraz przywracanie pamięci o znanych i nieznanych bohaterkach narodowych⁹. Pisała o uczestniczkach dziejowych przeobrażeń na ziemiach polskich. Problem ukazała w ujęciu faktograficznym, ale podjęła też rozważania natury metodologicznej oraz formalno-językowej, gdy dzieliła się refleksjami na temat etymologii słowa „kobieta” jako tworu językowego relatywnie późnego w stosunku do takich nazw jak „białogłowa”, „podwika” czy „niewiasta”. Obiektem analizy uczyniła sytuację kobiet od średniowiecza po czasy nowożytne, ukazując uwarunkowania kobiecej bierności, ale też wydobywając z dokumentacji źródłowej dane o tym, co kobiety – nawet w warunkach upośledzenia społecznego – wносиły do ogólnego dorobku. Przykładowo czas średniowiecza identyfikowała z duchowością kobiecą, z żarliwością

⁸ Maria Kuźmińska, „Na marginesie zjazdu historyków”, *Bluszcz* nr 52, 1930, 13.

⁹ Inga B. Kuźma, Edyta B. Pietrzak, „Herstoryczne porządki. Konflikt czy pluralizacja pamięci?”, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, nr 2, 2020, 227–251; Ewa Maj, „Historia czy herstoria w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym: kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 119–138; Iwona Dadej, Natalia Jarska, Anna Nowakowska-Wierzchoś, Katarzyna Sierakowska, „Łucja Charewiczowa”, *Seminar in History of Women and Gender, Affiliated to Warsaw Scientific Society and Institute of History, Polish Academy of Sciences, Acta Poloniae Historica*, nr 117, 2018, 383–386.

religijną, ze wznoszeniem się poza kwestie doczesne, wypełnione prozaicznymi sprawami. W ten sposób historyczka w każdej epoce odkrywała część działań kobiecych, bez których dzieje Polski byłoby uboższe¹⁰.

W ramach wspomnianej powyżej zasady przebijała się reguła „same o sobie”, co pozwalało na wzmocnienie autentyzmu i wiarygodności zarówno w wymiarze rzeczowym (faktograficznym), jak i w odniesieniu do subiektywnego oglądu obecności kobiet w rzeczywistości społecznej. Powyższa problematyka była w domenie Pauliny Appenzlakowej, Karoliny Bielańskiej¹¹, Marii Bruchnalskiej¹², Justyny Budzińskiej-Tylickiej¹³, Łucji Charewiczowej, Marii Czapskiej, Zofii Daszyńskiej-Golińskiej¹⁴, Stanisławy Goryńskiej, Marii Holder-Eggerowej, Marii Horskiej-Spyrkówny, Doroty Kłuszyńskiej, Jadwigi Krawczyńskiej, Pauliny Kuczalskiej-Reinschmit, Teodory Męczkowskiej¹⁵, Zofii Moraczewskiej, Izabeli Moszczeńskiej, Stefanii Podhorskiej-Okolów, Zofii Rzepeckiej, Cecylii Walewskiej¹⁶, Anieli Zdanowskiej, Zofii Zaleskiej¹⁷ i innych. Wiele ważnych postaci twórczyń kultury i nauki należało do grona publicystek prasowych, mających zasługi przy upowszechnianiu danych o kobietach i ich osiągnięciach w skali ogólnej oraz lokalnej. Obok nadmienionych sylwetek wypada jeszcze wyróżnić następujące: Maria

¹⁰ Zastosowała chwyt retoryczny polegający na wzmocnieniu wypowiedzi wskutek wprowadzenia przewrotnej tezy. Uznała, że „Nic jednak bardziej nie dowodzi władzy kobiety nad mężczyzną, jak to ciągle zwracanie uwagi na niebezpieczeństwo jej wpływów, jak ta ciągła dążność do ograniczeń jej wolności osobistej swobody ruchów i odwagi własnego zdania”, Łucja Charewiczowa, *Kobieta w dawnej Polsce do okresu rozbiorów z 18 rycinami w tekście*, (Łwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1938), 15.

¹¹ O tym, jak była ceniona przez ściśle współpracowniczkę „Bluszczu”, świadczy jej portret naszkicowany przez Cecylię Walewską, „Z cyklu sylwetek: Karolina Bielańska”, *Bluszcz*, nr 22, 1925, 3.

¹² Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym. (Materiały)*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa św. Michała Archaniola, 1933).

¹³ Justyna Budzińska-Tylicka, „Prawa i obowiązki kobiet”, *Głos Kobiet*, nr 3, 1928, 4; „Z żałobnej karty – dr Justyna Budzińska-Tylicka, *Bluszcz*, nr 17, 1937, 3.

¹⁴ Cecylia Walewska, „O równe prawa. Dr Zofia Daszyńska-Golińska”, *Kobieta Współczesna*, nr 5, 1927, 5; Izabela Krasieńska, „Udział Zofii Daszyńskiej-Golińskiej w walce z alkoholizmem (1901–1914)”, *Szkice Humanistyczne*, nr 1–2, 2015, 115–128.

¹⁵ Teodora Męczkowska, „Do czego dążymy?”, *Kobieta Współczesna*, nr 39, 1931, 1–3; eadem, „Kobiety–Sejm–Życie”, *Kobieta Współczesna*, nr 10, 1928, 2.

¹⁶ Wagę i znaczenie jej działalności społecznej, upowszechnianie emancypacji podkreśliła Zofia Zawiszańska, „Cecylia Walewska”, *Bluszcz*, nr 13, 1929, 3.

¹⁷ Zofia Zalewska, *Czasopisma kobiece w Polsce. (Materiały do historii czasopism)*. Rok 1818–1937, (Warszawa: Wyższa Szkoła Dziennikarska, 1938).

Grossek-Korycka¹⁸, Maria Karska¹⁹, Maria Kastarska²⁰, Zofia Miśzewska, Tamara Mrozowiczówna (pseud. Blondasek), Maria Czesława Przewóska²¹, Zuzanna Rabska²², Zofia Reutt-Witkowska²³, Hanna Skarbek, Aurelia Wyleżyńska. Profesjonalne podejście do historii ruchów kobiecych oraz stowarzyszeń i związków kobiecych przenikało się z przekazem emocjonalności osób, które bezpośrednio uczestniczyły w opisywanych zjawiskach i procesach społecznych. Aktywistki, jak Zofia Rzepecka czy Cecylia Walewska, dawały dowody zaangażowania w wykonywaną pracę *pro bono*, dzięki której miały ilościowo i jakościowo wzrosnąć zastępy społecznic. Rzepecka pisała o misji wypełnianej „w imię dobra i prawdy”²⁴. Jej praca społeczna wypełniona była myślą katolicką. Walewska realizowała zadania popularyzacji „bojownic”, które przyczyniły się do rozwoju ruchów emancypacyjnych i doprowadziły do wytworzenia się grupowej tożsamości kobiet, powołujących się na solidarność i „siostrzeństwo” bez względu na podziały klasowo-warstwowe²⁵.

¹⁸ Szeroko o niej: „Śp. Maria Grossek-Korycka”, *Bluszcz*, nr 17, 1926, 3; Janusz Herlaine, „Śp. Maria Grossek-Korycka”, *Bluszcz*, nr 51, 1926, 3.

¹⁹ „Wspomnienie pośmiertne – Śp. Maria Karska (Współpracowniczka «Bluszczu»)”, *Bluszcz*, nr 9, 1935, 3.

²⁰ Przybliży sylwetkę: Jadwiga Kiewnarska, „Sylwetki paryskie”, *Bluszcz*, 1932, nr 27, 3; „Maria Kastarska”, *Bluszcz*, nr 1, 1937, 3.

²¹ Aniela Limprechtówna (Orsyd), „Maria Czesława Przewóska”, *Bluszcz*, nr 19, 1924, 3; Cecylia Walewska, „Portret polskiej filozofki Marii Czesławy Przewóskiej”, *Bluszcz*, nr 38, 1924, 3; „Śp. Maria Czesława Przewóska”, *Bluszcz*, nr 51, 1938, 3.

²² Stefania Podhorska-Okolów, „Zuzanna Rabska”, *Bluszcz*, nr 32, 1938, 3; Zuzanna Rabska, *Moje życie z książką. Wspomnienia*, t. 2, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964).

²³ Stefania Podhorska-Okolów, „Śp. Zofia Reutt-Witkowska”, *Bluszcz*, nr 7, 1938, 3.

²⁴ Zofia Rzepecka, *W służbie dobra i prawdy. Wykłady, przemówienia, listy*, (Poznań: Zjednoczenie Młodzieży Polskiej, 1931).

²⁵ Cecylia Walewska, „W przełomowym momencie”, *Kobieta Współczesna*, nr 3, 1928, 5; eadem, „O równe prawa”, *Kobieta Współczesna*, nr 27, 1929, 4–5; zob.: Olga Wiechnik, *Poselki. Osiem pierwszych kobiet*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2023); Mariola Kondracka, *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017); Ewa Maj, „Kultura organizacyjna społecznych ruchów kobiet: na podstawie publicystyki *Ziemiarki Polskiej* (1926–1939)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 363–392; eadem, „Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 2(11), 2021, 37–72; eadem, „(Nie)widoczna obecność starych kobiet w międzywojennej prasie dla Polek”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(14), 2023, 165–188; Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Agitacja obywatelska przed- i wyborcza 1928 roku na łamach *Kobiety Współczesnej*”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(6), 2019, 105–137; Przemysław Żukiewicz (red.), „Podkreślić żądania kobiet”. *Przemówienia posłanek na posiedzeniach plenarnych Sejmu Ustawodawczego*

Aktywistki prezentowały dawną oraz bieżącą działalność zrzeszeń oświatowych, wychowawczych, gospodarczych, politycznych. Zwracały uwagę na wątek zrywania ze stereotypami płci, budowania tożsamości kobiecej, umacniania procesów egalitaryzacji stosunków społecznych. Do nich należały czynności archiwizowania materiałów historycznych, pisanie memuarów, diagnozowania obecności kobiet w literaturze, sztuce i nauce, w sferze komunikacji społecznej, w polityce centralnej (parlament, rząd, sądownictwo) oraz lokalnej (samorząd terytorialny). Gromadziły archiwa domowe, a ponadto inicjowały ruch instytucjonalizacji zasobów archiwalnych. Doprowadziły do uruchomienia Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie 19 stycznia 1930 r.²⁶ Rekonstruowały okoliczności usamodzielnienia się kobiet, nabrania cech podmiotów politycznych, pozyskiwania statusu świadomego uczestnika wielkich dziejowych wydarzeń. Uczestniczyły przy kreowaniu heroistycznej wizji kobiet w czasach dawnych i w Polsce współczesnej.

O sukcesach zawodowych pisano w kontekście konkretnych wydarzeń, w których uczestnictwo miało charakter prestiżowy. Tak było we wspomnianej wyżej kwestii udziału w zjazdach historyków czy w wypadku obecności kobiet w propagowaniu I Wystawy Międzynarodowej Architektury Nowoczesnej w Warszawie w dniach 27 lutego – 25 marca 1926 r. W działania komunikacyjne zaangażowały się Wanda Melcer-Rutkowska i Teresa Żarnowerówna. Obie miały zasługi przy umiędzynarodowieniu wiedzy o osiągnięciach kultury polskiej, o dorobku literackim i plastycznym oraz przy pogłębianiu współpracy architektów z Polski z ośrodkami zagranicznymi. Melcer-Rutkowska podczas podróży do Turcji wygłosiła dwa odczyty o polskiej literaturze i sztuce plastycznej, przy czym zatroszczyła się o zilustrowanie wypowiedzi pokazami przeźroczy²⁷. Miała dorobek literacki, pogłębiony o refleksje pozyskane od polskich

(1919–1922). *Teksty źródłowe*, (Wrocław: Instytut Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2021).

²⁶ Inicjatorką była Antonina Machczyńska. Pierwotnie placówka miała nosić nazwę Muzeum Pamiątek po Zasłużonych i Pamiętnych w Narodzie Kobietach, zob.: *Poświęcenie i otwarcie Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie w dniu 10 stycznia 1930 r.*, (Lwów: Zjednoczenie Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobietych, 1930); Biblioteka Narodowa w Warszawie, Magazyn Mikroform, T. Męczkowska, „50 lat pracy w organizacjach kobiecych w Warszawie. Wspomnienia osobiste”, mf. 92169; zob.: Anna Nowakowska-Wierzchoś, „Zasłużona Polka, czyli kto? Biografie kobiet zebrane przez Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie (1930-1939)”, w: Joanna Getka, Iwona Krycka-Michnowska (red.), *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), 217–227.

²⁷ *Blok*, nr 11, 1926, 32.

i włoskich futurystów²⁸. Żarnowerówna uczestniczyła w Międzynarodowej Wystawie Sztuki Nowoczesnej w Bukareszcie w 1926 r. Należała do prekursorów architektury współistniejącej z zasobami roślinnymi, w których otoczeniu chciała budować ludzkie siedziby. Była współautorką projektu domów-ogrodów w miastach-ogrodach²⁹. O ile o wkładzie historyczek do zjazdów historyków było relatywnie mało informacji naukowej, to w wypadku wystawy architektów istnieją opracowania przyczynkarskie³⁰.

Ujęcie podmiotowe oznaczało, że kobiety same o sobie bądź o innych przedstawicielkach płci gromadziły materiały badawcze, poddawały je interpretacji, tworzyły narrację historyczną w optyce kobiecej. Jednocześnie obok postaci wielkich bohaterek narodowych oraz „cichych” uczestniczek przemian społecznych pokazywały sylwetki kobiet, które pozostawały w kręgu spraw codziennych, bytowych, rodzinnych.

Ujęcie przedmiotowe

Celem jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, co (jaki był motyw przewodni?) wzbudzało zainteresowanie w międzywojniu oraz u współczesnych badaczy dokonań Polek. Problematyka opracowań naukowych oscylowała wokół zagadnień: politycznych, oświatowych, komunikacyjnych, socjalno-bytowych. Dotyczyły one obecności kobiet w przestrzeni publicznej i prywatnej. Miały podwalinę społeczną, światopoglądową oraz kulturową, gdy zwracano uwagę na wykreowany portret zbiorowy kobiet³¹.

W piśmiennictwie naukowym, dotyczącym kobiet w międzywojennej Polsce, istnieje zestaw publikacji, które poświęcono do-

²⁸ Wanda Melcer-Rutkowska, „Rok 2020”, *Bluszcz*, nr 17, 1927, nr 17, 10–11; Łukasz Kraj, „Feminizowanie awangardy?”. «Na pewno książka kobiety» Wandy Melcer», *Pamiętnik Literacki*, nr 3(10), 2019, 59–75.

²⁹ „Domy-ogrody w miastach-ogrodach”, *Dźwigary*, nr 1, 1927, 47–50.

³⁰ Katarzyna Uchowicz, „Wielogłos. Sieci i relacje Bloku w perspektywie I Wystawy Międzynarodowej Architektury Nowoczesnej w Warszawie (1926)”, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. 86, 2024, 117–136.

³¹ Evelina Kristanova, „Wizerunki kulturowe kobiet Dwudziestolecia międzywojennego w miesięczniku «Rodzina Polska» (1927–1939)”, *Journal of Modern Science*, Vol. 1/48, 2022, 305–322; Dobrochna Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2001); Teresa Kulak, „Trybuna umiarkowanego feminizmu. «Bluszcz» pod kierownictwem redakcyjnym Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918”, w: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 70–92.

konaniom w różnych sferach życia społecznego. Przedmiotem zainteresowania były kobiety aktywne w świecie artystycznym, ekonomicznym, naukowym, politycznym. Koncentrację uwagi badawczej wywoływały tematy ogólne, związane z obecnością kobiet w przestrzeni publicznej³². Były też efekty zainteresowania problematyką uszczegółowioną, w ramach której powstawały monografie biograficzne³³. Pewną część publikacji naukowych zajmowały kwestie komunikacyjne, w których nadawcami i odbiorcami były przede wszystkim kobiety³⁴. W opracowaniach naukowych i popularyzatorskich na ogół zmierzano do ukazania osób utalentowanych, ale też ambitnych, pełnych pasji tworzenia nauki, sztuki, a także innych przestrzeni życia społecznego.

Wyniki eksploracji materiałów źródłowych dotyczących międzywojnia znajdowały się w publikacjach wieloautorskich pod naukową redakcją Małgorzaty Dajnowicz, Agnieszki Janiak-Jasińskiej, Dobrochny Kałwy, Teresy Kulak, Adama Miodowskiego, Katarzyny Sierakowskiej, Andrzeja Szwarca, Anny Żarnowskiej i innych. Monografie autorskie będące efektem dociekań naukowych wyszły spod pióra Jolanty Chwastyk-Kowalczyk, Joanny Dufrat, Ewy Maj, Katarzyny Wodniak i innych badaczy. Należy odno-

³² Jolanta Mysiakowska-Muszyńska, „Kobiety niepokorne, czyli o liderkach Narodowej Organizacji Kobiet. Szkic do portretu zbiorowego działaczek Narodowej Demokracji (1919–1929)”, *Polish Biographical Studies*, nr 5, 2017, 7–32; eadem, „W imię Boga i Ojczyzny!». Działalność społeczno-polityczna Narodowej Organizacji Kobiet 1919–1939 – wybrane zagadnienia”, *Dzieje Najnowsze*, nr 3, 2015, 25–48; Joanna Dufrat, „Narodowa Organizacja Kobiet i Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet – podobieństwa i różnice. Kilka uwag o funkcjonowaniu społeczno-politycznych organizacji kobiecych w Drugiej Rzeczypospolitej”, w: Wojciech Wrzesiński, Marek Masnyk, Krzysztof Kawalec (red.), *Polska leży na Zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane pani profesor Teresie Kulak*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011), 574–584; Ewa Maj, „Wzorzec parlamentarzystki w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(6), 2019, 73–104; eadem, „Kobieta wobec polityki: strategie tożsamościowe w publicystyce tygodnika «Na Posterunku»”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 43–56; eadem, „Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku «Kućniczanka» (1931–1936)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(8), 2020, 113–139.

³³ Marta Motyl, *Bożnańska. Nie tylko Dziewczynka*, (Warszawa: Wydawnictwo Lira, 2025).

³⁴ Ewa Maj, *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020); Katarzyna Brzoza-Kolorz, „Polityka kobiet czy kobiety polityki?”. *Płeć jako element obrazów medialnych kobiet*, (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2024); Joanna Dufrat, „Prasa politycznych organizacji kobiecych w Polsce w latach 1917–1939”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, (Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017), 31–48.

tować także artykuły naukowe zamieszczone w periodykach: „Czasopismo Instytutu Studiów Kobięcych”, „Przegląd Sejmowy”, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, „Tempus”, „Zeszyty Prasoznawcze”, „Studia Medioznawcze”, „Zeszyty Naukowe PUNO” (seria trzecia; Londyn).

W sferze dociekań naukowych znajdowały się: (1) wybrane grupy społeczne, głównie w wymiarze przestrzenno-hierarchicznym; (2) kobiece stowarzyszenia edukacyjne, gospodarcze, kulturalne, polityczne; (3) środki komunikacji społecznej – kobieca literatura piękna oraz prasowa twórczość użytkowa; (4) żeńskie placówki oświatowe i ich personel; (5) posłanki i senatorki; (6) artystki: aktorki, malarki, rzeźbiarki, śpiewaczki, muzyczki³⁵.

W odniesieniu do poznania wybranych grup kobiet zastosowano typologię według kryterium klasowo-warstwowego i zawodowego. Księgarskimi przebojami stały się książki poświęcone sektorowemu podejściu do problematyki. Grono czytelników pozyskały książki o paniach z ziemiaństwa, ale też o chłopkach, a ponadto o służących³⁶. Powstały opracowania naukowe o sytuacji nauczycielek, co w dużym stopniu wynikało z ich wkładu do ogólnonarodowego dorobku edukacyjnego w zakresie kształtowania postaw patriotycznych pokolenia Kolumbów³⁷. Zajmowano się także ruchem zawodowym pielęgniarek, pokazując mechanizmy tworzenia struktury integrującej środowisko i broniącej jego praw³⁸. Szczególnego rodzaju obiektem zainteresowania stały się dziewczęta i kobiety zagrożone prostytutką³⁹. Zjawisko nierządu, ale też handlu żywym

³⁵ Emilia Pobocha, „Katarzyna Jaczynowska (1872–1920) – życie i działalność muzyczna wielkiej pianistki”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 93–106.

³⁶ Joanna Kuciel-Frydryszak, *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, (Warszawa: Marginesy, 2023); eadem, *Służące do wszystkiego*, (Warszawa: Marginesy, 2024); Marta Strzelecka, *Ziemiańki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, (Warszawa: Marginesy, 2023).

³⁷ Monika Piotrowska-Marchewa, „Potrzebne państwu polskiemu”. *Nauczycielki w systemie publicznych szkół powszechnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023). O sytuacji nauczycielek w kontekście działań dyskryminujących kobiety ze względu na płeć pisano m.in. przy okazji oceny skutków tzw. ustawy celibatowej, zob.: Maria Bauchrowicz-Tocka, „Zakonspirowane mężatki”, czyli o ograniczeniach obyczajowych i prawnych wobec pracujących kobiet na łamach „Tygodnika Kobiety”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 103–116.

³⁸ Joanna Przybek-Mita, „Rys historyczny organizacji zawodowych pielęgniarek okresu międzywojennego w Polsce”, *Problemy Pielęgniarstwa*, nr 3–4, 2016, 243–248.

³⁹ Piotr Gołdyn, *Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka. Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytutką w Polsce (1918–1939)*, (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2013).

towarem, należało do spraw nierozwiązanych do końca istnienia Drugiej Rzeczypospolitej. Miało wymiar ekonomiczny, prawny, społeczny, pozostając w ówczesnych czasach przedmiotem troski instytucji państwowych i kościelnych, ale nade wszystko mobilizując kobiece stowarzyszenia społeczne podejmujące prace prewencyjne w postaci biur pośrednictwa pracy, schronisk dla bezdomnych czy tzw. misji dworcowych⁴⁰.

Badania te są naturalną kontynuacją ustaleń okresów za-
borów, np. Izabeli Krasieńskiej, opartych na pismach patronackich, których

niewątpliwą zasługą było to, że służyły teoretyczną i praktyczną pomocą wielu kobietom pochodzącym ze wsi lub miasteczek, do których należały głównie służące oraz włościanki; adresowane były także do rodzin robotniczych. Stanowiły swoistego rodzaju elementarze, dostarczające podstawową wiedzę o świecie. Ostrzegały naiwne wiejskie lub małomiasteczkowe dziewczęta, które udawały się do dużych ośrodków miejskich w poszukiwaniu pracy, przed czyhającymi tam na nie niebezpieczeństwami i przykrymi nieraz konsekwencjami, np. ze strony stręczycieli. Wskazywały miejsca, gdzie szukać mogły opieki i pomocy. Przy ich redakcjach powstawały często niezwykle pożyteczne instytucje, takie jak biura porad prawnych, biura pośrednictwa pracy, noclegownie, pralnie, szwalnie, szkółki niedzielne, a nawet organizowano tam rozmaite kursy. Większość z tych instytucji miała religijny charakter, bowiem do tego typu działalności zachęcała środowiska uprzywilejowane, a zwłaszcza duchowieństwo i inteligencję, ogłoszona w 1891 r. encyklika *Rerum novarum* papieża Leona XIII. Pisma patronackie stanowiły dość często jedyną lekturę dla czytelników wywodzących się z najniższych warstw społecznych⁴¹.

⁴⁰ Problem był przedmiotem troski ugrupowań politycznych i ich agend, które nagłaśniały kwestię ochrony kobiet przed kryminalizacją różnych sfer życia, zob.: *Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, W obronie upadłej kobiety*, (Łódź: Dom Książki Polskiej, 1933).

⁴¹ Izabela Krasieńska, „«Niewiasta Polska» (1899–1907) jako przykład pisma patronackiego – zarys monograficzny”, *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, R. 62, 2017, 113–114; Renata Bednarz-Grzybek, Izabela Krasieńska, „Edukacja zdrowotna i seksualna na łamach «Świata Płciowego» (1905–1906)”, *Studia Edukacyjne*, nr 50, 2018, 369–385; Izabela Krasieńska, „Kształcenie żeńskiej służby domowej w świetle «Przyjaciela Sług» (1897–1918)”, *Human Studies. Series of Pedagogy* = „Людностнаві студіі. Сэрыя Пэдагагіка”, nr 4/36, 2017, 146–155; eadem, „Rece przy pracy, serce przy Bogu. «Głos Dziewcząt Polskich» (1929–1934)”, w: Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo. Przeszłość i teraźniejszość*, t. 3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021), 31–52; eadem, „Sytuacja żeńskiej służby domowej w świetle poznańskiego czasopisma «Ruch Chrześcijańsko-Społeczny» (1902–1910)”, *Studia Gdańskie*, t. 40, 2017, 123–135; eadem, „Prasa patronacka wobec problemu patologii społecznych na ziemiach pol-

Wątek politycznej aktywności kobiet ma już duże odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu. Dotychczas zajmowano się nim głównie w perspektywie działalności parlamentarnej. Traktowano ją *en bloc*, między innymi opisując posłanki i ich profil polityczny bądź rekonstruując ukonkretnioną obecność w pracach prawotwórczych⁴². Były też opracowania poświęcone konkretnym sylwetkom posłanek. Powstały monografie poświęcone Gabrieli Balickiej, Zofii Moraczewskiej, opublikowano publicystykę polityczną Zofii Daszyńskiej-Golińskiej⁴³. Zajęto się ośrodkami kobiecej aktywności w wymiarze geograficzno-przestrzennym między innymi we Lwowie czy na Śląsku, na Wileńszczyźnie oraz w Wielkopolsce⁴⁴.

O pisarkach i poetkach Polski międzywojennej powstało już wiele opracowań. Opublikowano monografie książkowe i artykuły czasopiśmiennicze o Marii Dąbrowskiej, Marii Grossek-Koryckiej, Marii Kuncewiczowej, Wandzie Melcer-Rutkowskiej, Zofii Nałkowskiej, Marii Rodziewiczównie, Gabrieli Zapolskiej⁴⁵. Udostępniano

skich oraz za granicą na przełomie XIX i XX wieku”, *Human Studies. Series of Pedagogy = Людинознавчі студії. Серія Педагогіка*, nr 7/39, 2018, 145–159.

⁴² Paweł Fiktus, „Udział kobiet w działalności prawotwórczej Senatu II Rzeczypospolitej”, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, nr 2, 2016, 207–218; Joanna Dufurat, „Dyskusje wokół «nowego typu kobiety-obywatelki» w Drugiej Rzeczypospolitej”, w: Anna Landau-Czajka, Katarzyna Sierakowska (red.), *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2013), 105–121; Ewa Maj, „Problem realizacji praw wyborczych kobiet w Polsce międzywojennej: debata na łamach prasy dla katoliczek”, *Przegląd Sejmowy*, nr 2, 2022, 127–150.

⁴³ Kamila Cybulska, *O niepodległość i prawa kobiet. Zofia Moraczewska 1873–1958: życie i działalność*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2021); Zofia Daszyńska-Golińska, *Socjalizm i kwestia kobieca. Wybór pism*, oprac. Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2018); Katarzyna Luksa, *Gabriela Balicka (1867–1962). Działalność polityczna, społeczna, naukowa i edukacyjna*, (Warszawa: Kancelaria Sejmu. Wydawnictwo Sejmowe, 2017).

⁴⁴ Lidia Michalska-Bracha, Marzena Marczevska, „Lwówianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie. Studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(6), 2019, 25–53; *Znane Wielkopolanki*, (Poznań: Halszka, 2004); Alina Bednarz, Magda Goik, Katarzyna Tobór-Osadnik, *Patriotki ze Śląska. Posłanki na Sejm Śląski w okresie międzywojennym*, (Tychy: Stowarzyszenie ON/OFF, 2018); Mirosław Piwońarczyk, „Kobiety aktywne. Działalność społeczno-oświatowa liderek Wileńskiego Zrzeszenia Wojewódzkiego Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (1929–1939)”, w: Adriana Dawid, Joanna Lusek (red.), *Kobiety na Kresach na przełomie XIX i XX wieku*, (Warszawa–Bytom: Wydawnictwo DiG, 2016), 43–60.

⁴⁵ Ewa Kraskowska, Bogumiła Kaniewska (red.), *Polskie pisarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i tematy*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015); Ewa Maj, „Kulturowe wyznaczniki wizerunku nowoczesnej Polki w czasopiśmie «Kobieta w Domu i Salonie»”, *Tempus*, nr 2, 2024, 27–44. Były obiektem zainteresowania w międzywojniu, przykładowo zob.: Cecylia Walewska, *Maria Rodziewiczówna. Twórczość, życie, czyn: szkic syntetyczny w dniach jubileuszowych czterdziestopięciolecia pracy pisarskiej i działalności społecznej autorki*, (Warszawa: [wydawca nieznany] 1927). Współcześnie raczej marginalnie

im łamy prasy dla Polek, w której ich utwory drukowano *in extenso*, ale również poddawano je ocenie krytyczno-literackiej. Ponadto występowały w roli publicystek mających wpływ na kształtowanie gustów artystycznych czytelniczek⁴⁶. Pisały o różnych sferach aktywności artystycznej, łącznie z dorobkiem sztuki tradycyjnej, a także z wytworami ówczesnego nowego medium, jakim był film. Recenzje twórczości spod znaku X Muzy pisały: Stefania Heymanowa, Wanda Melcer-Rutkowska, Herminia Naglerowa, Stefania Podhorska-Okolów, Stefania Zahorska⁴⁷. Ich publicystykę filmową drukowały nie tylko redakcje prasy dla kobiet, ale też czasopism specjalistycznych⁴⁸.

Misją zrzeszeń społecznych oraz ich organów prasowych było szerzenie ruchu oświatowego adresowanego do dziewcząt i kobiet. W początkach niepodległości Polski Helena Witkowska zalecała mobilizację czytelniczek czasopisma „Na Posterunku”, żeby „kraj pokryć jak najprędzej siecią kursów ogólnokształcących, rozrzucić po nim tysiące bibliotek”⁴⁹. Chodziło o stały i równomierny rozwój placówek oświatowych, żeby kobiety były beneficjentkami dostępu do wiedzy szkolnej i pozaszkolnej. Optowała za szkolnictwem świeckim i bezpłatnym. Propagatorką edukacji kobiet wiejskich była Helena Radlińska, co tłumaczyła jednoznacznie, odnosząc się do cech demograficznych: „w wielkim dziele tworzenia nowej gospodarki w Polsce kobieta wiejska ma do zrobienia najwięcej. Spod strzechy wieśniaczej wychodzi około $\frac{3}{4}$ ludności naszej Ojczyzny”⁵⁰.

opisuje się z perspektywy zainteresowania wybranymi nurtami literackimi. Egzemplifikacja jest przypomnienie sylwetki Marii Grossek-Koryckiej przyłączeniu jej twórczości z nurtem młodopolskiego preekspresjonizmu, zob.: Barbara Olech, „Od hafciarki do wieszczki. W kręgu poematów Marii Grossek-Koryckiej”, w: Anna Janicka (red.), *Przemiany dyskursu emancypracyjnego kobiet*, Seria II, *Perspektywa polska*, (Białystok: Corinne Fournier Kiss: 2019), 489–502.

⁴⁶ Ewa Maj, „Książki dla kobiet w krytycznoliterackich i anonsowych publikacjach na łamach międzywojennej prasy dla Polek”, w: Anita Has-Tokarz, Renata Malesa (red.), *Książka w mediach, media w książce. Książka jest kobietą. Rynek książki (dla) kobiet. Przeszłość – stan obecny – perspektywy* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2024), 15–33; Katarzyna Wodniak, „Moja Przyjaciółka» 1934–1939. Przebój prasowy żnińskich Zakładów Wydawniczych Alfreda Krzyckiego”, (Żnin: Wydawnictwo Dominika Księskiego Wulkan, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2020).

⁴⁷ Małgorzata Radkiewicz, *Modernistki o kinie. Kobiety w polskiej krytyce i publicystyce filmowej 1918–1939*, (Kraków: Korporacja Ha!art, 2016).

⁴⁸ Wanda Melcer-Rutkowska, „Filozofia muskułów”, *Kino. Teatr*, nr 3, 1 XI 1928, bez paginacji.

⁴⁹ Helena Witkowska, „Zadania kobiet Polek w dobie obecnej”, *Na Posterunku*, nr 3, 1919, 2.

⁵⁰ Helena Radlińska, *Oświata i kultura wsi polskiej. Wybór pism*, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1979), 303.

Kwestia kształtowania kompetencji obywatelskich kobiet była przedmiotem zainteresowania badaczy, którzy określili problem w perspektywie prasoznawstwa. Zajmowano się kwestią przyuczenia Polek do udziału w procedurze demokratycznej, pokazywano okoliczności zapoznawania z mechanizmami wyborczymi, a przy okazji kreowania instrumentarium wpływu na odbiorczynię⁵¹.

Obiektem zainteresowania była sytuacja kobiety pełniące konkretne role społeczne: córki, siostry, żony, matki. Koncentracja na małżeństwie i rodzinie nie oznaczała powielania patriarchalnych wzorców obyczajowych, lecz wynikała z gotowości do diagnozowania stałości oraz zmiany w tradycjach badawczych. Przedmiotem zainteresowania – obok centralnego tematu – były zagadnienia kontekstowości zagadnienia pozycji kobiety w rodzinie. Pozostawiały w centrum zainteresowania problematyką obecności na rynku pracy, przygotowania zawodowego, pogłębiania umiejętności opracowania logistyki życia codziennego, ale też w perspektywie osoby odpowiedzialnej za młode pokolenie. W ten sposób powielały się stereotypowe podejścia do sprawy płci.

Perspektywy i postulaty badawcze

Współcześnie uwidacznia się dążność badawcza do poszerzenia dotychczasowych pól zainteresowania naukowego. Istotne jest kontynuowanie pracy nad poznaniem grup społecznych według kryteriów demograficznych, jak wiek czy płeć. W odniesieniu do dal-

⁵¹ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Próby uobywatelnienia kobiet w okresie dwudziestolecia międzywojennego na łamach *«Bluszczu»*”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 75–102; Piotr Kotowski, „Rola tygodnika *«Bluszcza»* w kształtowaniu społecznych i politycznych postaw kobiet w latach 1921–1939”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, nr 3(59), 2020, 41–56; Ewa Maj, „Kwestia polityzacji obywaterek Rzeczypospolitej Polskiej w prasie dla kobiet 1918–1939”, w: Magdalena Pataj, Elżbieta Pawlak-Hejno (red.), *Komunikowanie polityk(i) w literaturze i w mediach*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 251–274; eadem, „*«Feminizm narodowy»*, czyli o kobietach w Narodowej Demokracji”, w: Maria Marczewska-Rytko, Dorota Maj, Marcin Pomarański (red.), *Feminizm*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015), 217–229; Kamila Łozowska-Marcinkowska, *Sprawy niewieście. Problematyka czasopism kobiecych Drugiej Rzeczypospolitej*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010); Grzegorz Radomski, „Feminizm jest nam obcy. Kwestia kobieca w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym”, w: Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek (Koncepcje – ludzie – działalność)*, (Szczecin: Zapol, 2008), 176–187; Joanna Dufurat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2024).

szezo poznawania historii kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej istotne byłoby ukierunkowanie podejścia analitycznego do sytuacji kobiet ze sfer mieszczańskich, rzemieślniczo-handlowo-usługowych, a ponadto z kręgów urzędniczek w administracji publicznej. Spośród kręgów inteligenckich w dalszym ciągu brakuje opracowań dotyczących lekarek i prawniczek, których losy mieściły w sobie archetypiczne cechy walki o prawo do wykonywania zawodu. Postaci jak Wanda Grabińska (pierwsza sędzia) czy Anna Tomaszewicz-Dobrska (pierwsza kobieta z dyplomem lekarza praktykująca na ziemiach polskich) dadzą asumpt do zgeneralizowania wniosków poznania naukowego dróg Polek do uzyskania stosownego statusu społecznego.

Podobnie nierozpoznaną przestrzeń badawczą pozostawiają postaci kobiet fachowo zajmujących się nauką w międzywojniu. Braki badawcze obejmują zarówno biografistykę, jak i ich osiągnięcia zawodowe. Sztandarowo traktowana Maria Skłodowska pozostaje bohaterką wielu opracowań, ale nawet dwukrotna noblistka ciągle zasługuje na pogłębione zainteresowanie multidyscyplinarne, posługujące się zróżnicowanymi narzędziami metodologicznymi. Dalszemu poznaniu osiągnięć Skłodowskiej powinny towarzyszyć wzmocnione dociekania na temat międzywojennych antropolożek, bakteriolożek, biolożek, dydaktyczek, fizjolożek, geografek, historyczek, ekonomistek, fizykochemiczek, matematyczek, psycholożek, socjolożek. Wśród nich między innymi były Zofia Daszyńska-Golińska⁵², Alicja Dorabalska, Hanna Hirszfelf, Janina Hurynowicz, Wilhelmina Iwanowska, Józefa Joteyko⁵³, Helena Sparrow, Helena Willman-Grabowska. Ich dorobek ciągle jest nieznany, a przez to niedoceniony, choć podlegał popularyzacji w międzywojniu⁵⁴. Były pionierkami nauki, zdobywały wykształcenie kosztem wielu wyrzeczeń, następnie spotykały się z uprzedzeniami, gdy podejmowały pracę badawczą⁵⁵. Ich sukcesy naukowe stały się kom-

⁵² Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „*Bluszczy*” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2003), 69, 88, 237, 357, 359.

⁵³ Natalia Jastrzębska, „Dr Józefa Joteyko”, *Bluszczy*, nr 19, 1928, 3.

⁵⁴ Zofia Miszeńska, „Praca naukowa kobiet w ciągu ostatniego dziesięciolecia”, *Bluszczy*, nr 46, 1928, 17–18.

⁵⁵ W przejmującym opisie Cecylii Walewskiej los absolwentek studiów wyższych wyglądał następująco: „W gorzkiej męce – idąc o własnych siłach – skończyły wyższe studia nasze najwybitniejsze uczone: dr Józefa Joteyko, dr Zofia Daszyńska Golińska, dr. Józefa Kodisowa, dr. Ludwika Dobrzyńska-Rybicka, dr. Maria Czaplicka, zmarła przed paroma laty w Anglii antropologistka, dr. Maria Grzegorzewska i najpierwsze nasze lekarki: dr. Tomaszewicz-Dobrska,

ponentem efektów naukowych w skali Polski i świata, nierzadko anonimowo wchodząc w skład całościowego dorobku. Uobecniona w literaturze przedmiotu konwencja pozwoli na wkomponowanie problemu w istniejące już ramy naukowego poznania stratygrafii społecznej.

Niezbędne jest dalsze eksplorowanie tematyki poświęconej obecności kobiet w procesach komunikacji społecznej. Szczególnie istotne są badania prasy, a przy tej okazji zrekonstruowanie losów wydawczyń, redaktorek i publicystek, które w dalszym ciągu czekają na przypomnienie ich wkładu do kultury dziennikarskiej w Polsce. Najbardziej wyrazistym przypadkiem jest Bronisława Neufeldówna, uważana za pierwszą polską dziennikarkę i zarazem nestorkę dziennikarstwa polskiego. Użyteczne będzie zarówno przygotowanie opracowań biograficznych pojedynczych postaci, jak i ukazanie pracy zespołowej kobiet w redakcjach periodyków, w mikroskali wybranych tygodników czy miesięczników, które odegrały rolę przy tworzeniu tożsamości kobiet ze względu na płeć.

Temat ten wyraźnie wyłonił się z monografii Jolanty Chwastyk-Kowalczyk pt. *„Bluszcz” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2003). Działalność dziennikarek i pisarek – często obie funkcje były łączone – była impulsem do zainteresowania się autorki losem publicystek i literatek w czasie i po zakończeniu II wojny światowej. Ponieważ większość redaktorek oraz współpracowniczek „Bluszczu” służyła w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie i pozostała z przyczyn politycznych na emigracji, naturalną kolejną rzeczą było opisanie ich dokonań, głównie w Wielkiej Brytanii i innych krajach osiedlenia⁵⁶. Nasze animatorki polskiego życia intelektualnego z pokolenia „niezłomnych”, należące do twórców wyrosłych w czasach suwerenności, dojrzewające w Polsce niepodległej, poddane ciężkiej próbie wojennej tułaczki oraz podejmujące po zakończeniu II wojny światowej dramatyczne decyzje o pozostaniu na obczyźnie – swym uniwersalnym widzeniem świata, twórczością, a także działaniami w sferze publicznej dały świadectwo

dr. T. Ciszewiczowa, dr Budzińska-Tylicka, dr Maria, Sabina i Antonina Zielińskie, dr Konarzewska, Paschalisówna, St. Popławska i tyle innych”, Cecylia Walewska, „O wybór zawodu”, *Bluszcz*, nr 16, 1924, 216.

⁵⁶ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Prasa jako źródło do badań działalności kobiet. Wybrane przykłady polskich dziennikarek emigracyjnych”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 2(9), 2020, 149–171.

przynależności do polskiej kultury, do świata zachodniego. Stefania Kossowska⁵⁷, Krystyna Cywińska⁵⁸ czy Krystyna Bednarczyk⁵⁹ nigdy nie dały się uwieść przedwojennej polskiej prowincjonalnej, nacjonalistycznej perspektywie. To między innymi wysiłek intelektualny i organizacyjny tych postaci przyczynił się do tego, że „w oczach kraju emigracja nie pokazała się jako wyschły strumień”, o czym pisał Gustaw Herling-Grudziński w liście do Tymona Terleckiego w marcu 1946 r.⁶⁰ Zawsze kierowały się własnym, niezależnym spojrzeniem na otaczający świat. Podziw budzi ich niezmierną erudycja, literackie czy publicystyczne wyczucie i nadzwyczajne umiejętności opowiadania, czym utrwaliły w świadomości odbiorców swą niekoniumaturalną pozycję.

W tę szerokoogniskową narrację wpisały się także młodsze przedstawicielki fali emigracji lat 80. XX w.: Regina Wasiak-Taylor⁶¹, Katarzyna Bzowska-Budd⁶² i Teresa Bazarnik-Małkiewicz⁶³. Z czasem dołączyły do nich Kamila Krzyżaniak⁶⁴, Renata Cygan⁶⁵ i Joanna Ciechanowska⁶⁶. Kilka z nich jest bohaterkami publi-

⁵⁷ Eadem, „Dziennikarka polskiej przestrzeni publicznej na emigracji w Londynie – Stefania Kossowska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(1), 2016, 9–24.

⁵⁸ Eadem, „Ikona polskiego dziennikarstwa emigracyjnego z Londynu – Krystyna Cywińska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 1(8), 2020, 88–112.

⁵⁹ Eadem, „Krystyna Bednarczyk (1923–2011) – architekt książki, typograf, wydawca, obrończyni słowa i poetka”, w: Małgorzata Dajnowicz, Diana Dajnowicz-Piesiecka, Justyna Zajko-Czochańska, *Kobiety. Kultura – życie publiczne – prawo*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2023), 141–168.

⁶⁰ List Gustawa Herlinga-Grudzińskiego do Tymona Terleckiego z dn. 21.03.1946 r. – cyt. za Niną Taylor-Terlecką, „Gustaw Herling-Grudziński i Tymon Terlecki – faktów od-pominanie”, *Pamiętnik Literacki* [Londyn], t. 58, 2019, 104.

⁶¹ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Regina Wasiak-Taylor – animatorka kultury, dziennikarka, prezes Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w Londynie”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 2(11), 2021, 73–116.

⁶² Eadem, „Katarzyna Bzowska-Budd – polska mistrzyni felietonu w Londynie”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 23, nr 2(58), 2020, 135–151.

⁶³ Eadem, „*Nowy Czas. New Time*” – intrygujące czasopismo polskiej inteligencji w Wielkiej Brytanii (2006–2014), *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 18, nr 2, 2015, 51–76; eadem, *Londyński „Nowy Czas” na początku XXI wieku*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2019).

⁶⁴ Eadem, „Luxury Splash of Art” – autorski pomysł Kamili Krzyżaniak”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 2(17), 2024, 73–106.

⁶⁵ Eadem, „Renata Cygan – inicjatorka «Post Scriptum. Independent Magazine of Literature and the Arts» (2019-) – niszowy kwartalnik dla inteligencji”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 28, z. 4(74), 2025 – w druku.

⁶⁶ Eadem, „Brytyjska przestrzeń Joanny Ciechanowskiej – artystki, dziennikarki i pisarki”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* – złożone do druku.

kacji zwartej badaczki pt. *Polskie dziennikarki na emigracji w XX i XXI wieku*⁶⁷.

W nowym kraju osiedlenia swoje badania naukowe prowadziły różne postacie, w tym między innymi w przestrzeni międzynarodowej na stałe zaistniała historyk sztuki, wykładowczyni na wielu uczelniach brytyjskich, była rektor Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (PUNO) w Londynie prof. Halina Taborska, której dokonania Jolanta Chwastyk prezentowała na konferencji w Białymstoku w 2021 r.⁶⁸ oraz na międzynarodowej konferencji w Londynie dwa lata później⁶⁹, a także jej inicjatywy wydawnicze na PUNO na międzynarodowej Konferencji Kwietniowej w Londynie w 2025 r.⁷⁰ Aktywne są również nauczycielki nauczania w szkołach sobotnich, które przedstawiły swoje autorskie pomysły edukacyjne na międzynarodowej konferencji na Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie w Londynie w 2023 r.⁷¹

Generalnie dokonania Polek na emigracji na wielu płaszczyznach czekają na udokumentowanie i opisanie. Do tej pory nie powstały np. biografie uznanych artystek, a było i jest ich kilkadziesiąt. Dotyczy to wszystkich krajów na świecie. Badania należy poszerzyć o czasy nam współczesne, w kraju bowiem funkcjonuje wiele wyjątkowych kobiet – *spiritus movens* różnych przedsięwzięć, np. redaktorek naczelnych czy wiodących, których praca nie jest znana i doceniana⁷².

⁶⁷ Eadem, *Polskie dziennikarki na emigracji w XX i XXI wieku*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021).

⁶⁸ Eadem, „Historyk sztuki, filozof, pedagog – prof. dr hab. Halina Taborska (1933–2021)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 167–178.

⁶⁹ Eadem, „Professor Halina Taborska (1933–2021) – a life full of learning”, w: Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Przemysław Ciszek (red.), *Ułamek istnienia. Dedykowane pamięci profesor Haliny Taborskiej (1933–2021)*, (Londyn – Pruszcz Gdański: PUNO Press, Wydawnictwo Jasne, 2023), 147–164; eadem, *Professor Halina Taborska – art historian, philosopher, educator*, <https://www.cultureave.com/historyk-sztuki-filozof-pedagog-prof-dr-hab-halina-taborska/> [dostęp: 4.02.2023].

⁷⁰ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „PUNO PRESS editions initiated by Rector Prof. Halina Taborska/Edycje PUNO PRESS zainicjowane przez Rektor prof. Halinę Taborską”, *Zeszyty Naukowe PUNO* [Londyn], seria trzecia, nr 13, 2025 – w druku.

⁷¹ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Przemysław Ciszek (red.), *Multimodalne aspekty komunikacji, nauczania języków i kultury polskiej*, (Londyn: PUNO Press, 2023).

⁷² Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Ponadgraniczne mosty redaktor Ewy Mielczarek”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(14), 2023, 189–222; eadem, «Amicus» – osvajanie lęku pacjenta Świętokrzyskiego Centrum Onkologii w Kielcach poprzez informację. Działalność redaktorek Joanny Chądzyńskiej i Izabeli Opalińskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(15), 2023, 205–232.

Cenne byłoby odniesienie się do wkładu kobiet do kształtowania kultury pamięci (wielkiej i codziennej) w czasach prekonsumpcyjnych. Koniecznie należy wdrożyć badanie różnorodnych dyskursów kobiecych w międzywojniu z wykorzystaniem najnowszych narzędzi technologicznych. Interesujące stanie się podjęcie dociekań na temat nurtów intelektualnych, zarówno hegemonicznych, jak i peryferyjnych, obecnych w ruchach kobiecych. Warto przy tej sposobności zauważyć trendy umysłowe wynikające z klimatu epoki, jak fascynacja duchowością w odniesieniu do wierzeń religijnych, ale też w stosunku do wiedzy tajemnej (ezoteryka). Wśród zgłoszonych powyżej postulatów jest kwestia pogłębienia badań aktywności społecznej członkiń mniejszości narodowych w Polsce lat 1918–1939. Dotychczas w stosunkowo niewielkim stopniu podlegały bardziej rozległej eksploracji naukowej.

Ważną przestrzeń poznawczą tworzy kwestia metodologii badań. Uwidacznia się brak koherentnego ujęcia zagadnienia narzędzi użytecznych przy poznawaniu historii kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej. W opracowaniach nierzadko pomijana jest informacja o zastosowanej metodologii. W wypadku gdy deklaracja autorska zawiera komponent metodologiczny, na ogół dotyczy instrumentarium badawczego właściwego dla wybranej dyscypliny naukowej⁷³. Niezbędna zatem jest dążność do stworzenia syntezy zagadnień metodologicznych, które miałyby charakter uniwersalny, ale też mogłyby nabrać cech bardziej uszczegółowionych, gdy chodzi o zbadanie międzywojnia, o operacjonalizację pojęć i ugruntowanie procedury eksploracji dokumentów.

Dotychczasowy stan badań pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, systematycznie trwa postęp badań historii kobiet z uwzględnieniem międzywojnia. Po drugie, znać gotowość do ich usieciowienia, do powstania i umacniania się ośrodków badawczych, które systematycznie wydają opracowania naukowe – *vide*: Instytut Studiów Kobietych i „Czasopismo Instytutu Studiów Kobietych” oraz książki zbiorowe we współredakcji Małgorzaty Dajnowicz. Po trzecie, zainteresowania przedmiotowe wykazują badacze i badaczki wywodzący się z coraz młodszych generacji. Po czwarte, klarowna jest dążność do upowszechniania pisarstwa popularnego, dzięki któremu wzrasta grono czytelników

⁷³ Ewa Maj, „Międzywojenna prasa dla Polek jako źródło do badania historii kobiet. Rozważania o paradygmacie naukowym: wybrane problemy”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 41–55.

opracowań poświęconych kobietom i kobiecym osiągnięciom w Drugiej Rzeczypospolitej.

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Magazyn Mikroform, T. Męczkowska, „50 lat pracy w organizacjach kobiecych w Warszawie. Wspomnienia osobiste”, mf. 92169.

Źródła drukowane

Blok, nr 11, 1926, 32.

Bruchnalska, Maria. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym. (Materiały)*, (Miejsce Piastowe: Wydawnictwo Towarzystwa św. Michała Archaniola, 1933).

Budzińska-Tylicka, Justyna. „Prawa i obowiązki kobiet”, *Głos Kobiet*, nr 3, 1928, 4.

Charewiczowa, Łucja. *Kobieta w dawnej Polsce do okresu rozbiorów z 18 rycinami w tekście*, (Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1938), 15.

Daszyńska-Golińska, Zofia. *Socjalizm i kwestia kobieca. Wybór pism*, oprac. Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2018).

„Domy-ogrody w miastach-ogrodach”, *Dźwigary*, nr 1, 1927, 47–50.
Herlaine, Janusz. „Śp. Maria Grossek-Korycka”, *Bluszcz*, nr 51, 1926, 3.

Jastrzębska, Natalia. „Dr Józefa Joteyko”, *Bluszcz*, nr 19, 1928, 3.

Kiewnarska, Jadwiga. „Sylwetki paryskie”, *Bluszcz*, nr 27, 1932, 3.

Kuźmińska, Maria. „Na marginesie zjazdu historyków”, *Bluszcz*, nr 52, 1930, 13.

Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, W obronie upadłej kobiety, (Łódź: Dom Książki Polskiej, 1933).

Limprechtówna (Orsyd), Aniela. „Maria Czesława Przewóska”, *Bluszcz*, nr 19, 1924, 3.

„Maria Kastarska”, *Bluszcz*, nr 1, 1937, 3.

Melcer-Rutkowska, Wanda. „Filozofia muskułów”, *Kino. Teatr*, nr 3, 1 XI 1928, bez paginacji.

Melcer-Rutkowska, Wanda. „Rok 2020”, *Bluszcz*, nr 17, 1927, 10–11.
Męczkowska, Teodora. „Do czego dążymy?”, *Kobieta Współczesna*, nr 39, 1931, 1–3.

- Męczkowska, Teodora. „Kobiety-Sejm-Życie”, *Kobieta Współczesna*, nr 10, 1928, 2.
- Miszewska, Zofia. „Praca naukowa kobiet w ciągu ostatniego dziesięciolecia”, *Bluszcz*, nr 46, 1928, 17–18.
- Podhorska-Okolów, Stefania. „Śp. Zofia Reutt-Witkowska”, *Bluszcz*, nr 7, 1938, 3.
- Podhorska-Okolów, Stefania. „Zuzanna Rabska”, *Bluszcz*, nr 32, 1938, 3.
- Poświęcenie i otwarcie Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie w dniu 10 stycznia 1930 r.*, (Lwów: Zjednoczenie Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiectych, 1930).
- Rabska, Zuzanna. *Moje życie z książką. Wspomnienia*, t. 2, (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964).
- Radlińska, Helena. *Oświata i kultura wsi polskiej. Wybór pism*, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1979).
- Rzepecka, Zofia. *W służbie dobra i prawdy. Wykłady, przemówienia, listy*, (Poznań: Zjednoczenie Młodzieży Polskiej, 1931).
- „Śp. Maria Czesława Przewóska”, *Bluszcz*, nr 51, 1938, 3.
- „Śp. Maria Grossek-Korycka”, *Bluszcz*, nr 17, 1926, 3.
- „Udział kobiet w zjeździe historyków polskich”, *Bluszcz*, nr 49, 1930, 14.
- Walewska, Cecylia. *Maria Rodziewiczówna. Twórczość, życie, czyn. Szkic syntetyczny w dniach jubileuszowych czterdziestopięciolecia pracy pisarskiej i działalności społecznej autorki*, (Warszawa: [wydawca nieznany] 1927).
- Walewska, Cecylia. „O równe prawa”, *Kobieta Współczesna*, nr 27, 1929, 4-5.
- Walewska, Cecylia. „O równe prawa. Dr Zofia Daszyńska-Golińska”, *Kobieta Współczesna*, nr 5, 1927, 5.
- Walewska, Cecylia. „O wybór zawodu”, *Bluszcz*, nr 16, 1924, 215–216.
- Walewska, Cecylia. „Portret polskiej filozofki Marii Czesławy Przewóskiej”, *Bluszcz*, nr 38, 1924, 3.
- Walewska, Cecylia. „W przełomowym momencie”, *Kobieta Współczesna*, nr 3, 1928, 5.
- Walewska, Cecylia. „Z cyklu sylwetek: Karolina Bielańska”, *Bluszcz*, nr 22, 1925, 3.
- Wasylewski, Stanisław. „Pułk Sarmatek” w roku 1831, *Tęcza*, nr 48, 1930, 23-25.
- Witkowska, Helena. „Zadania kobiet Polek w dobie obecnej”, *Na Posterunku*, nr 3, 1919, 1–2.
- „Wspomnienie pośmiertne – Śp. Maria Karska (Współpracowniczka «Bluszczu»)”, *Bluszcz*, nr 9, 1935, 3.

Zalewska, Zofia. *Czasopisma kobiece w Polsce. (Materiały do historii czasopism). Rok 1818–1937*, (Warszawa: Wyższa Szkoła Dziennikarska, 1938).

Zawiszanka, Zofia. „Cecylia Walewska”, *Bluszcz*, nr 13, 1929, 3.

„Z żałobnej karty – dr Justyna Budzińska-Tylicka, *Bluszcz*, nr 17, 1937, 3.

Opracowania

Bauchrowicz-Tocka, Maria. „Zakonspirowane mężatki”, czyli o ograniczeniach obyczajowych i prawnych wobec pracujących kobiet na łamach *Tygodnika Kobiety*, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 103–116.

Bednarz, Alina. Goik, Magda. Tobór-Osadnik, Katarzyna. *Patriotki ze Śląska. Posłanki na Sejm Śląski w okresie międzywojennym*, (Tychy: Stowarzyszenie ON/OFF, 2018).

Bednarz-Grzybek, Renata. Krasińska, Izabela. „Edukacja zdrowotna i seksualna na łamach „Świata Płciowego” (1905–1906)”, *Studia Edukacyjne*, nr 50, 2018, 369–385.

Brzoza-Kolorz, Katarzyna. „Polityka kobiet czy kobiety polityki?”. *Płeć jako element obrazów medialnych kobiet*, (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2024).

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Agitacja obywatelska przed- i powyborcza 1928 roku na łamach «Kobiety Współczesnej»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(6), 2019, 105–137.

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „«Amicus» – oswajanie lęku pacjenta Świętokrzyskiego Centrum Onkologii w Kielcach poprzez informacje. Działalność redaktorek Joanny Chądzyńskiej i Izabeli Opalińskiej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(15), 2023, 205–232.

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „*Bluszcz*” w latach 1918–1939. *Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury*, (Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2003).

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Brytyjska przestrzeń Joanny Ciechanowskiej – artystki, dziennikarki i pisarki”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej* – złożone do druku.

Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Dziennikarka polskiej przestrzeni publicznej na emigracji w Londynie – Stefania Kossowska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(1), 2016, 9–24.

- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Ikona polskiego dziennikarstwa emigracyjnego z Londynu – Krystyna Cywińska”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(8), 2020, 88–112.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Historyk sztuki, filozof, pedagog – prof. dr hab. Halina Taborska (1933–2021)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 167–178.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta, „Katarzyna Bzowska-Budd – polska mistrzyni felietonu w Londynie”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 23, nr 2(58), 2020, 135–151.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, 2022, nr 1(12), 103–121.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Krystyna Bednarczyk (1923–2011) – architekt książki, typograf, wydawca, obrończyni słowa i poetka”, w: Małgorzata Dajnowicz, Diana Dajnowicz-Piesiecka, Justyna Zajko-Czochańska, *Kobiety. Kultura – życie publiczne – prawo*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2023), 141–168.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. *Londyński „Nowy Czas” na początku XXI wieku*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2019).
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „«Luxury Splash of Art» – autorski pomysł Kamili Krzyżaniak”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 2(17), 2024, 73–106.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „«Nowy Czas. New Time» – intrygujące czasopismo polskiej inteligencji w Wielkiej Brytanii (2006–2014)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 18, nr 2, 2015, 51–76.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. *Polskie dziennikarki na emigracji w XX i XXI wieku*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021).
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Ponadgraniczne mosty redaktor Ewy Mielczarek”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(14), 2023, 189–222.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Prasa jako źródło do badań działalności kobiet. Wybrane przykłady polskich dziennikarek emigracyjnych”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 2(9), 2020, 149–171.

- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Professor Halina Taborska (1933–2021) – a life full of learning”, w: Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Przemysław Ciszek (red.), *Ułamek istnienia. Dedykowane pamięci profesor Haliny Taborskiej (1933–2021)*, (Londyn – Pruszcz Gdański: PUNO Press, Wydawnictwo Jasne, 2023), 147–164.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. *Professor Halina Taborska – art historian, philosopher, educator*, <https://www.cultureave.com/historyk-sztuki-filozof-pedagog-prof-dr-hab-halina-taborska/>.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Próby uobywatelnienia kobiet w okresie dwudziestolecia międzywojennego na łamach «Bluszczu»”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 75–102.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „PUNO PRESS editions initiated by Rector Prof. Halina Taborska/Edycje PUNO PRESS zainicjowane przez Rektor prof. Halinę Taborską”, *Zeszyty Naukowe PUNO* [Londyn], seria trzecia, nr 13, 2025 – w druku.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Regina Wasiak-Taylor – animatorka kultury, dziennikarka, prezes Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w Londynie”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(11), 2021, 73–116.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Renata Cygan – inicjatorka «Post Scriptum. Independent Magazine of Literature and the Arts» (2019–) – niszowy kwartalnik dla inteligencji”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, t. 28, z. 4(74), 2025 – w druku.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. Ciszek, Przemysław (red.). *Multimodalne aspekty komunikacji, nauczania języków i kultury polskiej*, (Londyn: PUNO Press, 2023).
- Cybulska, Kamila. *O niepodległość i prawa kobiet. Zofia Moraczewska 1873–1958: życie i działalność*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2021).
- Dadej, Iwona. Jarska, Natalia. Nowakowska-Wierzchoś, Anna. Sierakowska, Katarzyna. „Łucja Charewiczowa”, *Seminar in History of Women and Gender, Affiliated to Warsaw Scientific Society and Institute of History, Polish Academy of Sciences, Acta Poloniae Historica*, nr 117, 2018, 383–386.
- Dąbrowska, Joanna. „Związek Dobroczyńności Patriotycznej Warszawianek – pierwsza na ziemiach polskich organizacja kobieca”, w: Elwira Jolanta Kryńska, Joanna Dąbrowska, Agnieszka

- Szarkowska, Urszula Wróblewska (red.), *Patriotyzm a wychowanie* (Białystok: Trans Humana, 2009), 107–116.
- Dufrat, Joanna. „Dyskusje wokół «nowego typu kobiety-obywatelki» w Drugiej Rzeczypospolitej”, w: Anna Landau-Czajka, Katarzyna Sierakowska (red.), *Procesy socjalizacji w Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2013), 105–121.
- Dufrat, Joanna. *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2024).
- Dufrat, Joanna. „Narodowa Organizacja Kobiet i Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet – podobieństwa i różnice. Kilka uwag o funkcjonowaniu społeczno-politycznych organizacji kobiecych w Drugiej Rzeczypospolitej”, w: Wojciech Wrzesiński, Marek Masnyk, Krzysztof Kawalec (red.), *Polska leży na Zachodzie. Studia z dziejów Polski i Europy dedykowane pani profesor Teresie Kulak*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011), 574–584.
- Dufrat, Joanna. „Prasa politycznych organizacji kobiecych w Polsce w latach 1917–1939”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku. Prasa organizacji politycznych*, (Białystok: Wydawnictwo Humanica, 2017), 31–48.
- Fiktus, Paweł. „Udział kobiet w działalności prawotwórczej Senatu II Rzeczypospolitej”, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, nr 2, 2016, 207–218.
- Gołdyn, Piotr. *Pogarda dla zawodu, litość dla człowieka. Społeczno-edukacyjne formy działalności wobec kobiet zagrożonych prostytucją w Polsce (1918–1939)*, (Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2013).
- Kałwa, Dobrochna. *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Jagellonica, 2001).
- Kondracka, Mariola. *Posłanki i senatorki II Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017).
- Kotowski, Piotr. „Rola tygodnika «Bluszcz» w kształtowaniu społecznych i politycznych postaw kobiet w latach 1921–1939”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, nr 3(59), 2020, 41–56.
- Kraj, Łukasz. „Feminizowanie awangardy?. «Na pewno książka kobiety» Wandy Melcer”, *Pamiętnik Literacki*, nr 3(10), 2019, 59–75.
- Krasińska, Izabela. „Kształcenie żeńskiej służby domowej w świetle «Przyjaciela Sług» (1897–1918)”, *Human Studies. Series of Pedagogy* = „Людознавчі студії. Серія Педагогіка”, nr 4/36, 2017, 146–155.

- Krasińska, Izabela. „Niewiasta Polska» (1899–1907) jako przykład pisma patronackiego – zarys monograficzny”, *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, R. 62, 2017, 113–114.
- Krasińska, Izabela. „Prasa patronacka wobec problemu patologii społecznych na ziemiach polskich oraz za granicą na przełomie XIX i XX wieku”, *Human Studies. Series of Pedagogy = Людинознавчі студії. Серія Педагогіка*, nr 7/39, 2018, 145–159.
- Krasińska, Izabela. „Ręce przy pracy, serce przy Bogu. «Głos Dziewcząt Polskich» (1929–1934)”, w: Olga Dąbrowska-Cendrowska, Aleksandra Lubczyńska (red.), *Czasopiśmiennictwo. Przeszłość i teraźniejszość*, t. 3, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2021), 31–52.
- Krasińska, Izabela. „Sytuacja żeńskiej służby domowej w świetle poznańskiego czasopisma «Ruch Chrześcijańsko-Społeczny» (1902–1910)”, *Studia Gdańskie*, t. 40, 2017, 123–135.
- Krasińska, Izabela. „Udział Zofii Daszyńskiej-Golińskiej w walce z alkoholizmem (1901–1914)”, *Szkice Humanistyczne*, nr 1–2, 2015, 115–128.
- Kraskowska, Ewa. Kaniewska, Bogumiła (red.), *Polskie piśmarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i tematy*, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015).
- Kristanova, Evelina. „Wizerunki kulturowe kobiet Dwudziestolecia międzywojennego w miesięczniku «Rodzina Polska» (1927–1939)”, *Journal of Modern Science*, Vol. 1/48, 2022, 305–322.
- Kuciel-Frydryszak, Joanna. *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, (Warszawa: Marginesy, 2023).
- Kuciel-Frydryszak, Joanna. *Służące do wszystkiego*, (Warszawa: Marginesy, 2024).
- Kulak, Teresa. „Trybuna umiarkowanego feminizmu. «Bluszcz» pod kierownictwem redakcyjnym Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918”, w: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 70–92.
- Kuźma, Inga B. Pietrzak, Edyta B. „Herstoryczne porządki. Konflikt czy pluralizacja pamięci?”, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, nr 2, 2020, 227–251.
- Luksa, Katarzyna. *Gabriela Balicka (1867–1962). Działalność polityczna, społeczna, naukowa i edukacyjna*, (Warszawa: Kancelaria Sejmu. Wydawnictwo Sejmowe, 2017).
- Łozowska-Marcinkowska, Kamila. *Sprawy niewieście. Problematyka czasopism kobiecych Drugiej Rzeczypospolitej*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010).

- Maj, Ewa. „Historia czy herstoria w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym: kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 119–138.
- Maj, Ewa. *Dziennikarki prasy dla kobiet w Polsce 1918–1939. Portret zbiorowy na podstawie publicystycznego samoopisu*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020).
- Maj, Ewa. „Feminizm narodowy”, czyli o kobietach w Narodowej Demokracji”, w: Maria Marczevska-Rytko, Dorota Maj, Marcin Pomarański (red.), *Feminizm*, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015), 217–229.
- Maj, Ewa. „Historia czy herstoria w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym: kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 119–138.
- Maj, Ewa. „Kobieta wobec polityki: strategie tożsamościowe w publicystyce tygodnika *Na Posterunku*”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Polityka i politycy w prasie w XX i XXI wieku. Polityka w prasie kobiecej*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2019), 43–56.
- Maj, Ewa. „Książki dla kobiet w krytycznoliterackich i anonso- wych publikacjach na łamach międzywojennej prasy dla Polek”, w: Anita Has-Tokarz, Renata Malesa (red.), *Książka w mediach, media w książce. Książka jest kobietą. Rynek książki (dla) kobiet. Przeszłość – stan obecny – perspektywy* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2024), 15–33.
- Maj, Ewa. „Kultura organizacyjna społecznych ruchów kobiet: na podstawie publicystyki *Ziemiarki Polskiej* (1926–1939)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 363–392.
- Maj, Ewa. „Kulturowe wyznaczniki wizerunku nowoczesnej Polki w czasopiśmie «Kobieta w Domu i Salonie»”, *Tempus*, nr 2, 2024, 27–44.
- Maj, Ewa. „Kwestia polityzacji obywaterek Rzeczypospolitej Polskiej w prasie dla kobiet 1918–1939”, w: *Komunikowanie polityk(i) w literaturze i w mediach*, Magdalena Pataj, Elżbieta Pawlak-Hejno (red.), (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2021), 251–274.

- Maj, Ewa. „Międzywojenna prasa dla Polek jako źródło do badania historii kobiet. Rozważania o paradygmacie naukowym: wybrane problemy”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 41–55.
- Maj, Ewa. „(Nie)widoczna obecność starych kobiet w międzywojennej prasie dla Polek”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(14), 2023, 165–188.
- Maj, Ewa. „Obraz społecznych ruchów kobiet na łamach prasy dla katoliczek w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 2(11), 2021, 37–72.
- Maj, Ewa. „Problem realizacji praw wyborczych kobiet w Polsce międzywojennej: debata na łamach prasy dla katoliczek”, *Przegląd Sejmowy*, nr 2, 2022, 127–150.
- Maj, Ewa. „Wzorzec kobiety w prasie dla katoliczek w Polsce międzywojennej: przypadek periodyku «Kuźniczanka» (1931–1936)”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(8), 2020, 113–139.
- Maj, Ewa. „Wzorzec parlamentarzystki w prasie dla kobiet w Polsce międzywojennej”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(6), 2019, 73–104.
- Michalska-Bracha, Lidia. Marczeńska, Marzena. „Lwowianki wobec równouprawnienia kobiet – trzy historie. Studium historyczno-językoznawcze”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 1(6), 2019, 25–53.
- Motyl, Marta. *Bożnańska. Nie tylko Dziewczynka*, (Warszawa: Wydawnictwo Lira, 2025).
- Mysiakowska-Muszyńska, Jolanta. „Kobiety niepokorne, czyli o liderkach Narodowej Organizacji Kobięcych. Szkic do portretu zbiorowego działaczek Narodowej Demokracji (1919–1929)”, *Polish Biographical Studies*, nr 5, 2017, 7–32.
- Mysiakowska-Muszyńska, Jolanta. „W imię Boga i Ojczyzny!». Działalność społeczno-polityczna Narodowej Organizacji Kobięcych 1919–1939 – wybrane zagadnienia”, *Dzieje Najnowsze*, nr 3, 2015, 25–48.
- Nowakowska-Wierchoś, Anna. „Zasłużona Polka, czyli kto? Biografie kobiet zebrane przez Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie (1930–1939)”, w: Joanna Getka, Iwona Krycka-Michnowska (red.), *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020), 217–227.

- Olech, Barbara. „Od hafciarki do wieszczki. W kręgu poematów Marii Grossek-Koryckiej”, w: Anna Janicka (red.), *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet*, Seria II, *Perspektywa polska*, (Białystok: Corinne Fournier Kiss: 2019), 489–502.
- Piotrowska-Marchewa, Monika. „Potrzebne państwu polskiemu». *Nauczycielki w systemie publicznych szkół powszechnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023).
- Pobocho, Emilia. „Katarzyna Jaczynowska (1872–1920) – życie i działalność muzyczna wielkiej pianistki”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021), 93–106.
- Przybek-Mita, Joanna. „Rys historyczny organizacji zawodowych pielęgniarek okresu międzywojennego w Polsce”, *Problemy Pielęgniarstwa*, nr 3–4, 2016, 243–248.
- Radkiewicz, Małgorzata. *Modernistki o kinie. Kobiety w polskiej krytyce i publicystyce filmowej 1918–1939*, (Kraków: Korporacja Ha!art, 2016).
- Radomski, Grzegorz. „Feminizm jest nam obcy. Kwestia kobieca w publicystyce Narodowej Demokracji w okresie międzywojennym”, w: Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Narodowa Demokracja XIX–XXI wiek (Koncepcje – ludzie – działalność)*, (Szczecin: Zapol, 2008), 176–187.
- Strzelecka, Marta. *Ziemianki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, (Warszawa: Marginesy, 2023).
- Taylor-Terlecka, Nina. „Gustaw Herling-Grudziński i Tymon Terlecki – faktów od-pominanie”, *Pamiętnik Literacki* [Londyn], t. 58, 2019, 93–120.
- Uchowicz, Katarzyna. „Wielogłos. Sieci i relacje Bloku w perspektywie I Wystawy Międzynarodowej Architektury Nowoczesnej w Warszawie (1926)”, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. 86, 2024, 117–136.
- Wiechnik, Olga. *Poselki. Osiem pierwszych kobiet*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2023).
- Wodniak, Katarzyna. „«Moja Przyjaciółka» 1934–1939. Przebój prasowy żnińskich Zakładów Wydawniczych Alfreda Krzyckiego”, (Żnin: Wydawnictwo Dominika Księskiego Wulkan, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2020).

Zaworska-Nikoniuk, Dorota. *Wzory kobiecości i męskości w polskiej prasie dla kobiet XXI wieku*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008).

Znane Wielkopolanki, (Poznań: Halszka, 2004).

Żukiewicz, Przemysław (red.). „*Podkreślić żądania kobiet*». *Przemówienia posłanek na posiedzeniach plenarnych Sejmu Ustawodawczego (1919–1922). Teksty źródłowe*, (Wrocław: Instytut Politologii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2021).

DOI 10.15290/cnisk.2025.02.19.03

MAŁGORZATA DAJNOWICZ

<https://orcid.org/0000-0001-6124-9983>

Instytut Pileckiego / Instytut Studiów Kobietych (Polska)

The Pilecki Institute / Institute of Women's Studies (Poland)

AGNIESZKA CHŁOSTA-SIKORSKA

<https://orcid.org/0000-0003-2451-5343>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie (Polska)

University of the National Education Commission Krakow (Poland)

Historia kobiet w okresie 1945–1989 – dokonania naukowe, upowszechnianie badań, perspektywy i postulaty¹

Streszczenie

Opracowanie traktuje na temat stanu badań w zakresie historii kobiet polskich. W tekście poruszono kwestie dotychczasowych osiągnięć w tematyce dziejów kobiet, biorąc pod uwagę podział na czasokresy zainteresowań pojedynczych uczonych i grup badawczych problematyką historii kobiet lat 1945–1989. Wyraźną cezurą w zakresie intensyfikacji zainteresowań historią kobiet w Polsce były lata 80. XX w. Polski Ludowej. Wówczas to zostały sformalizowane pierwsze grupy badawcze, w ramach których organizowano konferencje naukowe i publikowano najnowsze ustalenia.

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

Osiągnięcia te znalazły trwałe odzwierciedlenie w dorobku historiografii, stanowiąc fundament do dalszych badań. Rosnące zainteresowanie tematyką kobiecą obserwuje się następnie od lat 90., kiedy to coraz większą wagę przykładano do wielowymiarowego przedstawiania historii. Aktualnie zaś szeroko rozumiane projekty naukowe i upowszechniające badania z historii kobiet, przykładem jedyny w Polsce Ośrodek Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych, inspirują kolejne pokolenia badaczy do poszukiwania nowych interpretacji, podkreślając, jak ważne jest uwzględnienie perspektywy kobiet przy rekonstrukcji przeszłości Polski. W efekcie coraz bardziej widoczne w polskich badaniach jest podejście interdyscyplinarne, stosowane w poznawaniu dziejów kobiet okresu po 1945 r., którego efekty publikowane są nie tylko w monografiach, ale i w czasopiśmie, w tym w „Czasopiśmie Naukowym Instytutu Studiów Kobietych”, upowszechniającym badania z historii kobiet, zwłaszcza XX w., w tym dziejów PRL.

Słowa kluczowe: badania z historii kobiet polskich, historia kobiet w PRL, upowszechnianie dziejów kobiet, grupy badawcze, Ośrodek Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych

THE HISTORY OF WOMEN IN THE PERIOD 1945–1989 – SCHOLARLY ACHIEVEMENTS, DISSEMINATION OF RESEARCH, PERSPECTIVES, AND POSTULATES

Abstract

The article addresses the state of research on the history of Polish women. It examines the achievements to date in the field of women's history, taking into account the division into time periods of interest among individual scholars and research groups focusing on women's history from 1945 to 1989. The 1980s, during the period of the Polish People's Republic, marked a clear turning point in the growing interest in women's history in Poland. It was during the time that the first research groups were formalized, within which academic conferences were organized and the latest findings were published. These efforts became firmly embedded in historiography, forming a foundation for further research. A growing interest in women's issues has been observed since the 1990s, when increased importance was placed on presenting history in a multidimensional way. At the present, comprehensive scholarly and outreach projects related to women's history – exemplified uniquely in Poland by the Women's History Research Center at the Institute of Women's Studies (Ośrodek Badań

Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych) – inspire new generations of researchers to seek fresh interpretations. These initiatives emphasize the importance of including women’s perspectives in reconstructing Poland’s past. As a result, an increasingly visible trend in Polish research is the interdisciplinary approach applied to the study of women’s history in the post-1945 period. The outcomes of this research are published not only in monographs but also in academic journals – including the „Scientific Journal of the Institute of Women’s Studies” – which is dedicated to popularizing research on women’s history, particularly that of the 20th century and the era of the Polish People’s Republic.

Keywords: research on the history of Polish women, women’s history in the Polish People’s Republic, popularization of women’s history, research groups, the Women’s History Research Center at the Institute of Women’s Studies

Ewolucja badań

Po II wojnie światowej został narzucony Polsce nowy system społeczno-polityczny, który zakładał gruntowną przebudowę stosunków politycznych, gospodarczych oraz społecznych². Stąd przejęcie władzy przez komunistów przyniosło zmianę w postrzeganiu roli kobiet w społeczeństwie. Pojawiła się dwoistość pełnionych przez nie zadań. Z jednej strony, tak jak dotychczas, oczekiwano od nich zaangażowania w życie domowe i wychowanie dzieci, zaś z drugiej – czynnego włączenia się w odbudowę kraju i tworzenie nowego ustroju. Zaprowadzany „nowy porządek” przedstawiano jako coś lepszego, sprawiedliwszego, dającego im szansę na rozwój, a także osiągnięcie równouprawnienia. I ten aspekt jest widoczny w publikacjach dotyczących pozycji kobiet w okresie rządów komunistów.

Odnosząc się do stanu badań nad dziejami kobiet w Polsce Ludowej, należy podzielić je na te prowadzone w latach 1945–1989 i po tym okresie. Wynika to przede wszystkim z kontekstu politycznego i ideologicznego, a tym samym ograniczeń cenzury lub ich braku oraz z zasięgu terytorialnego – zamknięcia lub otwarcia na ustalenia innych badaczy, szczególnie z krajów zachodnich. Badania prowadzone w tym pierwszym okresie są w znaczącej części

² Tomasz Szarota, „Życie codzienne w Peerelu – propozycja badawcza”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, t. 1, 1995, 206.

zideologizowane, zawierają często jednostronny przekaz, pomijając to, co mogło odbić się niekorzystnie na wizerunku idealnego państwa. Wpływ na to miały między innymi wymogi reżimu komunistycznego, który narzucał ściśle określone ramy ideologiczne, tematyczne i metodologiczne. Problematyka prowadzonych dociekań była często ograniczona do interpretacji zgodnych z oficjalną narracją, upowszechnianą przez władzę, co wpływało na dobór zagadnień do prezentacji w publikacjach, sposób ich analizy oraz oceny. Przedstawiany obraz był uproszczony, wpisujący się w obowiązującą „opowieść” o państwowym równouprawnieniu kobiet. Dominująca męska perspektywa nie pozwalała na uwzględnianie innego stanowiska, także w statystykach. Podejście to prowadziło do idealizowania, a tym samym trywializowania pozycji kobiet w państwie.

Należy zaznaczyć, że okres Polski Ludowej posiada cezury wewnętrzne. Rafał Stobiecki we wstępie do swojej książki wskazał, że ustalenie podziału wewnętrznego nie jest sprawą łatwą i nie należy automatycznie przenosić podziałów i kluczowych momentów, które występują w sferze społeczno-politycznej, do oceny rozwoju nauki, który posiada własną dynamikę. Odwołał się przy tym do dyskusji dotyczącej historiografii, a toczącej się podczas XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie w 2019 r., kiedy to spierano się właśnie na ten temat. Jednakże, niezależnie od podawanych propozycji, wszyscy byli zgodni, że rok 1956 należy uznać za jedną z takich cezur³. Masowe wystąpienia robotników przyniosły zmiany na szczeblach władzy, a w konsekwencji przeobrażenia społeczne, w tym związane z miejscem kobiet w różnych obszarach życia. W sferze nauki umożliwiło to większą (jednakże nie całkowicie wolną) swobodę badawczą, modernizację instytucji badawczych i pewne otwarcie na międzynarodową współpracę naukową. Dało to asumpt do rozwoju środowisk akademickich i pobudziło rozwój nauki. Przyniosło także pewną krytykę okresu stalinizmu, w duchu tego, jak to zrobił profesor Witold Kula w 1956 r. Negatywnie ocenił on niedociągnięcia w obszarze nauki i podkreślił potrzebę oczyszczenia materializmu historycznego z błędów stosowanych w epoce stalinowskiej. Nie podważał jednakże wcześniejszych osiągnięć marksistowskiej nauki historycznej, lecz wskazał, że uproszczone pojmowanie badań naukowych osłabiało je. Podnosił, że zastój

³ Rafał Stobiecki, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020), 12, 13.

w historiografii wynikał głównie z opacznego pojmowania stosowania marksizmu przez partyjnych historyków, którzy narzucali innym swoją wizję uprawiania nauki, nie dopuszczali do dyskusji ani współpracy z badaczami o postępowo-liberalnych poglądach. Oceniał, że polityka naukowa tego okresu polegała na hamowaniu oddolnej inicjatywy, co prowadziło do jej zastoju⁴. Dotyczyło to także rozwoju historii kobiet jako części historii społecznej.

Tendencje wolnościowe, które pojawiły się po 1956 r., zostały szybko stłumione. Jednak nie udało się całkowicie wyeliminować idei niezależności i otwartości na świat. Iskra, która wówczas się zrodziła, dawała o sobie znać w kolejnych latach, inspirując środowiska intelektualne, w tym akademickie, do poszukiwania dróg wymiany myśli poza oficjalnym nurtem ideologicznym. Mimo prób izolacji polskiej nauki od wpływów zachodnich całkowite odcięcie jej od międzynarodowego obiegu informacji i współpracy okazało się niemożliwe. Utrzymywano nawiązane kontakty naukowe lub odnawiano te, które wcześniej zostały zerwane. Podtrzymywano je, nierzadko w sposób nieformalny, poprzez osobiste znajomości i kontakty naukowe, prywatną korespondencję, wyjazdy o charakterze naukowym. W ten sposób polskie środowisko naukowe, mimo tych ograniczeń, pozostawało częścią międzynarodowego kręgu badawczego⁵.

Natomiast upadek systemu komunistycznego w 1989 r. przyniósł nie tylko zniesienie ideologicznych ograniczeń w badaniach, także historycznych, ale poszerzył dostęp do materiałów źródłowych i otworzył drogę do większej swobody interpretacyjnej. Badacze odtąd mogą podejmować tematy wcześniej marginalizowane lub ocenzone, a także prezentować nowe, często krytyczne spojrzenie na przeszłość. Wraz z tym przełomem pojawiły się nowe nurty dociekań, w tym podejście feministyczne oraz interdyscyplinarne, które pozwoliły na reinterpretację roli kobiet i ich doświadczeń w historii. W badaniach zaczęto uwzględniać perspektywę płci kulturowej (*gender*), analizując nie tylko udział kobiet w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym, ale także mechanizmy wykluczenia, stereotypy oraz strategie przetrwania, rolę płci, w tym jej osadzenia w kulturze. Zmiany te wpłynęły również na metodologię badań. Wraz z większą dostępnością archiwów,

⁴ Witold Kula, „Dyskusja i polemika: W sprawie naszej polityki naukowej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 63(3), 1956, 151–266.

⁵ Zbigniew Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2010), 102.

zarówno krajowych, jak i zagranicznych, poszerzyły się możliwości prowadzenia kompleksowych analiz. Badacze zaczęli sięgać po nowe narzędzia, łącząc metody historyczne z podejściami charakterystycznymi dla socjologii, antropologii, psychologii społecznej, nauk o polityce i mediów czy kulturoznawstwa. W efekcie powstały bardziej wielowymiarowe, pogłębione opracowania, które pozwalają lepiej zrozumieć miejsce i rolę kobiet w różnych kontekstach historycznych, a także sposób, w jaki kształtowała się ich tożsamość i sposób uczestnictwa w życiu społecznym.

Okres stalinizmu

Publikacje ukazujące się w latach 1945–1956 charakteryzuje podkreślanie i pisanie o postępie, czyli jak wskazuje Zbigniew Romek, „o czynnikach sprzyjających przyjętemu przez marksistów kierunkowi rozwoju świata. Elementy «postępowe» miały być najważniejszą treścią dziejowej rzeczywistości, im nauka powinna poświęcać najwięcej miejsca i uwagi, one muszą zostać spopularyzowane, stać się podstawą społecznej świadomości historycznej. Wszystko zaś to, co przez naukę marksistowską zostało określone jako «wsteczne»: ideologie, organizacje, warstwy i grupy społeczne, pojedyncze postacie historyczne – nie było warte zainteresowania”⁶. Stąd propagandowo podkreślano, że we wcześniejszych – zacofanych – latach kobiety były uzależnione od mężczyzn, a tym samym marginalizowane w życiu domowym i zawodowym. Natomiast dzięki władzy ludowej zaszła w ich położeniu zmiana na lepsze, czyli ów „postęp”. Otrzymały równouprawnienie gwarantowane przepisami prawa, pełny dostęp do edukacji i pracy, możliwość awansu zawodowego, a także poprawę warunków mieszkaniowych – zamiast wiejskich chat mieszkania w blokach. Władza ludowa kreowała się na promotora i propagatora równości płci, podkreślając, że kobiety mogą i powinny aktywnie uczestniczyć w odbudowie kraju⁷. W rzeczywistości jednak ich rola w rynku pracy miała przede wszystkim podłoże pragmatyczne. Po zniszczeniach II wojny światowej Polska pilnie potrzebowała rąk do pracy, a straty demograficzne wśród mężczyzn sprawiły, że postrzegano je jako niezbędną, choć mniej

⁶ Ibidem, 107.

⁷ Wyrażenie „równość wszystkich obywateli” pojawiło się już w Manifestie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w 1944 r., za: „Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”, *Rocznik Lubelski*, nr 2, 1959, 10.

wydajną siłę roboczą. Zaś ich obecność w zawodach tradycyjnie zdominowanych przez mężczyzn miała symbolizować sukces nowego ustroju.

Stworzony został archetyp kobiety „robotnicy” i „przodownicy pracy”, która na równi z mężczyznami uczestniczyła w industrializacji kraju, dorównując im wynikami. Rządzący nawoływali: „rezerwuarem aktywu kobiecego są przodowniczkę pracy, które w sposób decydujący przyczyniają się do faktycznego równouprawnienia kobiet, bo w praktyce przez swoje wybitne rezultaty w pracy rozbijają stare, zakorzenione przesady. ... Kuźnią aktywu powinny być fabryki. ... Sprawa uaktywnienia kobiet musi nabrać właściwego rozmachu. Kobiety w pracy nad odbudową kraju pokazały już swe uzdolnienia, pracowitość, skrupulatność, uczciwość”⁸. Za wzór stawiana była kobieta radziecka – pracująca, silna fizycznie i ideologicznie, oddana państwu i wspólnocie, często rezygnująca z życia prywatnego na rzecz pracy i kolektywu⁹, zaś antyprzykładem była kobieta kapitalistyczna – stawiająca własne potrzeby na pierwszym miejscu, próżna, konsumpcyjna, skupiona na wyglądzie i wygodzie życia¹⁰.

W celu zwiększenia aktywności zawodowej kobiet Edwarda Orłowska – szefowa Wydziału Kobiecego KC PZPR – opublikowała na łamach „Przyjaciółki” cykl artykułów *Co daje kobiecie Plan 6-letni*. Prezentowała w nich realizację tego założenia jako niezbędnego elementu dokonującego się równouprawnienia. Podkreślała, że „poważnym źródłem siły roboczej winno stać się włączanie do produkcji znacznych jeszcze rzesz niezatrudnionych kobiet. ... Wciągnięcie do produkcji około 900 tysięcy kobiet wymaga stworzenia warunków, umożliwiających ich zatrudnienie również i w tych gałęziach, gdzie dotychczas jeszcze istnieją niczym nieusprawiedliwione opory”¹¹. Stąd kobiety zostały zaangażowane do pracy także

⁸ Roman Zambrowski, Henryk Świątkowski, *O statucie i zadaniach organizacyjnych PZPR*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1949), 41.

⁹ Irena Sztachelska, *Kobieta w ZSRR*, (Łódź: Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, 1946); Vera L'vovna Bil'saj, *Demokracja radziecka i równouprawnienie kobiet w ZSRR*, (Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Współpraca”, 1949); Angelina Praskov'â Nikićina, Halina Zelnik, *Kobiety traktorzystki na polach kółchozu (Pasza Angelina o sobie i swej pracy)*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950); Lidia Efimovna Karaseva, *Kobiety w kółchozach to wielka siła*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950); *Kobiety radzieckie*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950).

¹⁰ Zinaida Nikolaevna Gagarina, S. Malinowska, *Sytuacja kobiet w krajach kapitalistycznych*, (Warszawa: Czytelnik, 1951).

¹¹ Zenon Nowak, „Zagadnienia kadr w świetle zadań Planu Sześcioletniego”, *Dziennik Łódzki*, nr 1950, 17 lipca 1950, 1, http://bc.wimbp.lodz.pl/Content/57460/Dziennik_Lodzki_1950_195.pdf [dostęp: 4.07.2024].

w zawodach do tej pory uważanych za męskie oraz wciągnięto je do współzawodnictwa. Wskazywano, że doskonale sprawdzały się w wykonywaniu każdej pracy, co było symbolem postępu i znakiem nowych czasów¹². Ten model został usankcjonowany zapisem artykułu 66 Konstytucji PRL: „Kobieta w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej ma równe z mężczyzną prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego”¹³.

Nawoływano, by kobiety wstępowały w szeregi partii. W grudniu, przed zaplanowanymi na 19 stycznia 1947 r. wyborami do Sejmu Ustawodawczego, ogłoszono nową koncepcję propagandowej pracy przedwyborczej, określaną jako „agitacja domowa”. Polegała ona na prowadzeniu działań w mieszkaniach wyborców, ze szczególnym uwzględnieniem kobiet jako adresatek przekazu, licząc na ich liczny „zaciąg” do PPR¹⁴. Podkreślano na każdym kroku, że „partyjne organizacje, prowadząc akcję polityczną wśród kobiet, były inicjatorem ruchu kobiecego, oraz najczynniejszym rzecznikiem awansu społecznego i faktycznego równouprawnienia kobiety”¹⁵. Zachęcano również do działalności w organizacjach im dedykowanych, jaką była Liga Kobiet. Podkreślano, że należy ona „do najbardziej masowych organizacji społecznych... Liga Kobiet budzi wśród kobiet poczucie solidarności z czołową siłą naszego społeczeństwa – z klasą robotniczą, szerzy nowy, socjalistyczny i patriotyczny stosunek do pracy, oraz włącza szerokie rzesze kobiet do ruchu obrońców pokoju w kraju i na arenie międzynarodowej”¹⁶. Ta organizacja, która do 1949 r. funkcjonowała pod nazwą

¹² Przykładowo: Wanda Suchecka, *Kobiety na szlaku budownictwa socjalistycznego*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1951); Wanda Suchecka, Krzysztof Strzelecki, *Jadwiga Niewolnik będzie pierwszym wytapiaczem...*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1951); Irena Kawczakowa, Jan Sakowicz, Krystyna Wyrzykowska, *Kobiety łódzkie w pracy i w walce*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1952); Halina Rudnicka, *Kobiety mówią o sobie*, (Warszawa: Czytelnik, 1952); Iwona Jacyna, *Kobieta w spółdzielni produkcyjnej*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1953); *Przodujące kobiety miasta Wrocławia*, (Wrocław: w.n., 1953), *Pogadanka z przeniesienia uchwał Krajowej Narady Przodujących Kobiet*, (b.m.w.: w.n., 1954); *Przodujące hodowczynie opowiadają o swej pracy*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1954).

¹³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. z 1952. Nr 33, poz. 232).

¹⁴ PPR. *Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego I 1946 – I 1947*, oprac. Władysław Góra, Ryszard Halaba, Norbert Kołomejczyk, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1961), 171–174.

¹⁵ „O pełne wykorzystanie praw i możliwości które dała kobietom polskim władza ludowa. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie pracy wśród kobiet”, *Trybuna Ludu*, nr 66 (438), 7 marca 1950, 2.

¹⁶ Ibidem.

Spółeczno-Obywatelska Liga Kobiet (SOLK), powstała 25 sierpnia 1945 r. z zadaniem „przygotowania kobiet do aktywnego udziału w życiu społecznym kraju”¹⁷. Przez cały okres działalności wymagano od jej członkiń propagowania określonego wzorca kobiety. Określano zarówno formy aktywności zawodowej – w mieście i na wsi, jak i poglądy na kwestie polityczne, społeczne i gospodarcze¹⁸. Kształtowano również model rodziny, w którym nadrzędną rolę przypisywano matce, podkreślając jej odpowiedzialność za wychowanie młodego pokolenia budowniczych Polski Ludowej¹⁹. Od aktywistek różnych gremiów oczekiwano ślepego posłuszeństwa i wiary we właściwe postępowanie rządzących. Wskazywano, że w zamian od państwa otrzymały mieszkania w lepszych warunkach (bloki zamiast chałup), dostęp do różnego rodzaju dóbr (sklepy, punkty zbiorowego żywienia), lepsze warunki nauki i pracy (nowe zawody i awans), opiekę nad dziećmi (żłobki, przedszkola, szkoły, świetlice), a także uczestnictwo w kulturze i rozrywce (kina, teatry) oraz wypoczynku i rekreacji (wczasy, kolonie, świetlice, boiska, koła zainteresowań).

Propaganda lansowała obraz „dziewcząt na traktorach” – młodych, uśmiechniętych, wdzięcznych władzy za możliwość społecznego awansu. Taki obraz kreowano nie tylko za pomocą książek²⁰, ale także obrazu²¹, w tym plakatów²² czy filmów (dość wspomnieć rywalizację Hanki Ruczajówny z Jankiem Szarlińskim w *Przygodzie*

¹⁷ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki, 57.

¹⁸ W sprawie pracy wśród kobiet wiejskich [uchwała Prezydium Zarządu Głównego Związku Samopomocy Chłopskiej i Zarządu Głównego Ligi Kobiet z dnia 27.VII.1950 r.], (Warszawa: Związek Samopomocy Chłopskiej, Liga Kobiet, 1950); *Ogólnopolski Kongres Ligi Kobiet*, (Warszawa: Zarząd Główny Ligi Kobiet, 1951).

¹⁹ Leokadia Grabowiecka, *Kobieta przyszła matka*, (Łódź: „Kolumna”, 1949); Leokadia Grabowiecka, Sabina Kochańska, *Higiena kobiety ciężarnej i niemowlęcia*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1953); *Rady dla kobiet i matek. Poradnik bibliograficzny*, (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1955).

²⁰ Włodzimierz Lenin, Józef Stalin, *O roli kobiety w walce o socjalizm*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950); Stanisław Szanter, Jan Stanisław Bystron, *Socjologia kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo B. Kądziela, 1948); *Kobieta w socjalizmie*, (Warszawa: Wydział Szkolenia CK SD, 1951); Irena Szorcowa, *Kobieta wczoraj i dziś*, (Warszawa: Czytelnik, 1951); Irena Krzywicka, *Czym może być kobieta w Polsce Ludowej?*, (Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, 1954).

²¹ Andrzej Wróblewski, *Dwie mężatki* (olej na płótnie, 1949); Aleksander Kobzdej, *Ceglarki*, (olej na płótnie, 1950); Wystawa „Kobieta w walce o pokój” zorganizowana przez Z.P.A.P. i Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet w Krakowie z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet, marzec 1952, (Kraków: Centralne Biuro Wystaw Artystycznych, 1952).

²² *Młodzieży. Naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską*, (Witold Chmielewski, 1949); *Kobieto wstępuj w szeregi doręczycielek!* (autor nieznan, 1953); *Pozdrawiamy kobiety pracujące dla Pokoju*, (Jerzy Tchórzewski, 1953).

na *Mariensztacie*)²³ Polskiej Kroniki Filmowej. Kobietom dedykowano także prasę, która pełniła różnorodne funkcje – od poradnikowych po propagandowe. Czasopisma te, wydawane od 1945 r., odzwierciedlały zmieniającą się sytuację społeczną, kulturową i ekonomiczną Polek. Warto wspomnieć jedno z najpopularniejszych – „Przyjaciółkę” – oferującą nie tylko porady dotyczące życia rodzinnego, kulinariów, zdrowia czy mody, ale poruszającą także tematykę społeczną, np. sytuację kobiet w pracy. Natomiast „Kobieta i Życie” prezentowała treści bardziej ideologiczne, wpisujące się w politykę rządzących, jednak z czasem ewoluowała w stronę bardziej uniwersalnego pisma dla kobiet, obejmującego tematykę mody, urody, rodziny i psychologii. Zaś „Moda i Życie” było czasopismem poświęconym modzie i kulturze, dostarczającym wzorów odzieży, porad dotyczących stylu, urody i prowadzenia życia towarzyskiego. Od 1957 r. wydawano „Zwierciadło”, które miało być kierowane do kobiet z miast, oraz „Filipinkę” przeznaczoną dla młodszych czytelniczek. Każde z tych pism odegrało istotną rolę w kształtowaniu postaw i oczekiwań wobec kobiet, a także w dostarczaniu im praktycznych informacji i rozrywki. Czasopisma te miały duże znaczenie nie tylko w sferze prywatnej, ale także w propagowaniu określonych wartości i ról społecznych, zgodnych z polityką władz PRL.

Jednakże rzeczywistość dalece odbiegała od propagandowego obrazu. Gesty rządzących wobec kobiet miały na celu legitymizację ich władzy, a nie rzeczywistą poprawę sytuacji kobiet. Nie zaoferowano im miejsc w kierowniczych strukturach partyjnych²⁴.

²³ *Przygoda na Mariensztacie*, (reż. Leonard Buczkowski, 1953).

²⁴ W analizowanym okresie na ten temat nie pisano. Stosowne analizy ukazały się dopiero po transformacji ustrojowej, przykładowo: Jędrzej Chumiński, „Aktywność polityczna kobiet w zakładach przemysłowych w latach 1945–1956”, w: Elżbieta Kościk, Tomasz Głowiński (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w czasach PRL-u. Wrocławskie Spotkania z Historią Gospodarczą. Spotkanie 2*, (Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2007), 235–240; Natalia Jarska, „Kobiety w PZPR 1948–1956. Paradoxy mobilizacji politycznej kobiet w stalinizmie”, w: Ewa Chabros, Agnieszka Klarman (red.), *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, (Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2014), 33–49; eadem, „Kobiety w elitach centralnych i lokalnych PPR i PZPR w latach 1944–1956”, w: Mirosław Szumiło, Marcin Żukowski (red.), *Elity komunistyczne w Polsce*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015), 600–619; Natalia Jarska, Piotr Perkowski, „Droga do władzy? Kobiety w PZPR 1948–1989”, *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*, nr 1 (27), 2016, 231–246; Małgorzata Dajnowicz, „Wzorce aktywności publicznej kobiet w początkach transformacji ustrojowej w Polsce w świetle «Kobiety i Życia» i «Urody» (1989–1995)”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 417–443; Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Polityczne uczestnictwo kobiet w zjazdach Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z lat 1980–1986. Zarys problematyki”,

Traktowano je instrumentalnie, jako znaczący elektorat i narzędzie służące realizacji zakładanych planów gospodarczych oraz wychowania młodego pokolenia w nurcie komunizmu czy socjalizmu. Narastające kłopoty aprowizacyjne i rosnące kolejki przed sklepami zabierały im wolny czas, stając się konsekwentnie trzecim etatem, po pracy i wychowaniu dzieci. Nie pytano, jak radzą sobie z łączeniem życia rodzinnego z zawodowym, ani o to, czy pozycja społeczna, którą im zaproponowano, je satysfakcjonuje. Odgórnie ustalono, że spełniono postulat równouprawnienia, dopuszczając niejako do uprawiania przez nie zawodów męskich czy wprowadzając zapisy w prawie (przykładem wymieniana konstytucja PRL z 1952 r.)²⁵.

Okres po 1956 r.

Poluzowanie kontroli ideologicznej i częściowa liberalizacja życia społecznego otworzyły pewne możliwości dla większej aktywności zawodowej i publicznej kobiet. Coraz śmielej mówiły kobiety o swojej pozycji, opierając się na własnych doświadczeniach i obserwacjach²⁶. Zaczęły również postulować kierunki przeobrażeń w różnorodnych aspektach życia. Jednakże dość szybko okazało się, że rządzący nie byli na to gotowi. Do tego doszła pogarszająca się od połowy lat 50. sytuacja ekonomiczna, która zahamowała tempo produkcji przemysłowej, a centralne zarządzanie gospodarką spowodowało przerost zatrudnienia. Dotyczyło to głównie administracji, w której kobiety piastowały większość stanowisk. W związku

w: ibidem, 389–415; Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, „Posłanki Ligi Kobiet w Sejmie Ustawodawczym Polski Ludowej”, *Przegląd Sejmowy*, nr 3–4 (182–183), 2024, 119–136.

²⁵ Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Boginie PRL – nowe role kobiety w społeczeństwie socjalistycznym”, w: Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015), 615–622; Małgorzata Dajnowicz, Urszula Sokołowska, „Sama, ale czy samotna? – obraz niezamężnych kobiet u schyłku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle «Kobiety i Życia», *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(10), 2021, 195–212.

²⁶ *Kobieta, praca, dom. Problemy pracy zawodowej kobiet i rodziny współczesnej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Zarząd Główny Ligi Kobiet w dniach 25–27 marca 1965 r.*, oprac. Antonina Kłoskowska, Jerzy Piotrowski, Krystyna Wrochno-Stanke, (Warszawa: Wydawnictwo Związkowe Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1967); Barbara Łabodzińska, *Rodzina w Polsce*, (Warszawa: „Interpress”, 1974); Jadwiga Komorowska, *Przemiany rodziny polskiej*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZZ, 1975); Maria Jarosz, *Wybrane zagadnienia patologii społecznej*, (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1975); eadem, *Problemy dezorganizacji rodziny*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979); Danuta Graniewska, *Awans zawodowy kobiet a fazy życia rodzinnego*, (Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, 1985).

z tym rozpoczęto proces redukcji etatów. Część z nich przeniesiono na niżej płatne stanowiska, inne zwolniono²⁷. Zachęcano je do zajęcia się domem, przekonując, że w obecnej sytuacji ich ręce można wykorzystać lepiej niż do noszenia cegieł²⁸. Idąc za wytycznymi partyjnymi, redaktorka „Przyjaciółki” radziła: „jeśli pewna część kobiet mogłaby zrezygnować z pracy zawodowej i osobiście zająć się wychowaniem dzieci – w konsekwencji polepszyłoby to warunki pracy żłobków. ... Mój wniosek jest taki: matki, których dzieci chorują dłużej niż miesiąc, a ich mężowie pracują, powinni wziąć bezpłatny urlop, bo jednak to nie ładnie wykorzystywać Państwo”²⁹. Krytykowano wcześniejsze działania na rzecz aktywizacji zawodowej i społecznej kobiet, argumentując, że „w okresie bezpośrednio powojennym, aż po lata 60-e występowała niewątpliwie sprzeczność między ówczesną wysoką dietnością kobiet ... a ich aktywnością zawodową, ... między zagwarantowaną przez prawo równością kobiet i mężczyzn na rynku pracy, a upośledzoną ich pozycją w tej dziedzinie, wyrażającą się w niekonsekwencjach polityki zatrudnienia i przeciętnie niższych zarobkach”³⁰.

Jednakże kolejne lata pokazały, że kobiety były niezbędne do prawidłowego funkcjonowania kraju. W połowie lat 60. sytuacja zaczęła się polepszać i znowu potrzebna była większa liczba rąk do pracy, stąd rozpoczęto ponowną rekrutację kobiet. W celu ułatwienia im powrotu na rynek pracy rozpoczęto różnego rodzaju szkolenia i kursy oraz ruszono z kampanią propagandową³¹. „Głos Nowej Huty” chwalił: „wszystkim im należą się gorące słowa uznania i podziękę za ich wkład pracy, za poświęcenie”³². Mechanizm ten oparty był na manipulacjach dokonywanych przez rządzących sterujących

²⁷ Agnieszka Chłosta-Sikorska, *Miedzy propagandą a rzeczywistością. Mieszkanki Nowej Huty w latach 1956–1970*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019), 245–246.

²⁸ Piotr Perkowski, „Aktywność zawodowa gospodyń domowych na łamach prasy kobiecej Polski Ludowej”, w: Lucyna Kopciwicz, Edyta Zierkiewicz (red.), *Koniec mitu niewinności. Pleć i seksualność w socjalizacji i edukacji*, (Warszawa: Eneteia Wydawnictwo Psychologii i Kultury, 2009), 300–304.

²⁹ „Listy w sprawie pracy”, *Przyjaciółka*, nr 26 (432), 21 lipca 1956, 7.

³⁰ Danuta Markowska, „Rola kobiety polskiej w rodzinie”, w: Elżbieta Konecka (red.), *Kobiety polskie*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1986), 198–202.

³¹ Magdalena Sokołowska, *Kobieta pracująca. Socjomedyczna charakterystyka pracy kobiet*, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1963); Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, *Od prądków do astronautki. Z dziejów kobiety polskiej jej pracy i osiągnięć*, (Warszawa: Wydawnictwo Związkowe CRZZ, 1963).

³² BS, „Z tymi kobietami spotykamy się co dzień”, *Głos Nowej Huty*, nr 51 (150), 19–30 grudnia 1959, 5.

zatrudnieniem. Wzrost lub spadek liczby pracujących kobiet propagandowo prezentowany był jako wyraz troski o nie. Zaczęły pojawiać się liczne publikacje podkreślające, jak wielkie znaczenie dla prawidłowego rozwoju kobiet miała ich realizacja w życiu zawodowym. Kobieta o pseudonimie E. J., odpowiadając na ankietę, napisała: „wbrew temu co się pokątnie stęka i o co się «dzisiejsze czasy» obwinia, pracowałam zawodowo. ... Byłam zawsze dla córki kimś ciekawym, interesującym człowiekiem, który ma coś do zrobienia w życiu. ... Moim zdaniem wszystkie matki powinny pracować zawodowo. ... Matki powinny wnosić do domów rodzinnych powiew szerszych, ogólniejszych zainteresowań”³³.

Zakres równouprawnienia nadal był ściśle sterowany przez partię, a zmiany były niewielkie. Normą były dysproporcje w zarobkach warunkowane płcią, a także to, że wiele stanowisk kierowniczych w zakładach pracy, organizacjach partyjnych czy gremiach rządzących nadal było poza zasięgiem kobiet. Jednakże aktywność zawodowa Polek doprowadziła do ich usamodzielnienia w różnych przestrzeniach i dała poczucie niezależności. Katherine Lebow konkludowała, że zmiana, która dokonała się na skutek podjęcia przez kobiety pracy w przemyśle ciężkim, nosiła cechy trwałości. Jej skutki zaś były trudniejsze do opanowania, niż wyobrażali to sobie komuniści, dlatego nazywała ją „rewolucją”³⁴.

W analizowanym czasookresie również wystąpiła rozbieżność między obrazem oficjalnym – propagandowym – a codziennością. Kobiety nadal każdego dnia musiały walczyć o swoje miejsce w społeczeństwie. Zmagały się z dyskryminacją w zakładach pracy i polityce, a także z kłopotami ze sprawną organizacją życia rodzinnego. Pogodzenie ról żony i matki z pracownicą i aktywistką nie było łatwe. Żona miała o wiele więcej obowiązków niż mąż. Wiele z nich w zaciszu mieszkań, w otoczeniu najbliższej rodziny i znajomych krytykowało rzeczywistość, kultywowało zakazane tradycje i obyczaje, także religijne. Zaczęły mieć wątpliwości dotyczące dostrzeganych rozbieżności między obrazem propagandowym a stanem faktycznym.

³³ Mirosława Parzyńska, Joanna Horodecka (red.), *Rodzice, dzieci, rodzice*, (Warszawa: Iskry, 1967), 113.

³⁴ Katherine Lebow, *Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society 1949–1956*, (London: Cornell University Press, 2013), 123.

Stąd z całą mocą wsparły przemiany, które miały miejsce w latach 80. Tym bardziej, że nasilający się kryzys gospodarczy czynił ich życie coraz trudniejszym. Były aktywne jako działaczki, organizatorki strajków, dziennikarki, a także jako wsparcie logistyczne i moralne dla mężczyzn internowanych i represjonowanych. Jednakże w większości przyjęły powszechnie obowiązujący patriarchalny porządek działania, co ich zdaniem sprzyjało skuteczności ruchu. Taka strategia pozwalała utrzymać szerokie poparcie społeczne, zwłaszcza wśród środowisk związanych nie tylko z Solidarnością, ale i z Kościołem katolickim. Po upadku komunizmu osiągnięcia kobiet w tym ruchu nie były nagłaśniane, zresztą same działaczki nie określały swojej aktywności jako „rządzenia”, świadomie pozostając w cieniu. Stąd nawet czołowe opozycjonistki nie objęły wysokich stanowisk państwowych i pozostały na marginesie sceny politycznej III Rzeczypospolitej. Jednakże opracowania związane z tym zagadnieniem, co zrozumiale, ukazały się dopiero po transformacji³⁵.

W przestrzeni wydawniczej widoczny jest wzrost liczby publikacji odnoszących się do obecności i aktywności kobiet na różnego rodzaju polach. Oczywiście nadal pierwszoplanową rolę odgrywały te podkreślające ich zaangażowanie w rozwój państwa³⁶ oraz pełnione role zawodowe w mieście i na wsi³⁷. Jednakże wiele wysiłku

³⁵ Szerzej na ten temat: Ewa Kondratowicz, Anna Bikont, *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989. Rozmowy*, (Warszawa: „Sic!” 2001); Ewa Malinowska, „Niekończąca Solidarność”, w: Marek Latoszek (red.), *„Solidarność” w imieniu narodu i obywateli*, (Kraków: „Arcana”, 2005), 132–151; Agnieszka Grzybek (red.), *Kobiety w czasach przełomu 1989–2009. Polska, Czechy, Słowacja, Niemcy Wschodnie, Ukraina*, (Warszawa: Przedstawicielstwo Fundacji im. Heinricha Bölla, 2009); Ewa Malinowska, „Świadomość feministyczna kobiecej awangardy ruchu społecznego „Solidarność” – początek drogi do I Kongresu Kobiet w Polsce”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 59(3), 2010, 9–32; Magda Urbańska, „Zapomniane bohaterki. Kobiety „Solidarności””, *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*, nr 17, 2010, 127–138; Ewa Majewska, „„Solidarność” i solidarność w perspektywie feministycznej. Od post-mieszczkańskiej sfery publicznej do solidarności globalnej”, *Etyka*, nr 48, 2014, 43–57; Marta Dzido, *Kobiety Solidarności*, (Warszawa: Świat Książki Wydawnictwo, 2016); Roman Zwiercan, *Ludzie Sierpnia 80’ w Gdyni – kobiety Solidarności*, t. 7, (Gdynia: Fundacja Pomorska Inicjatywa Historyczna, 2019); Magdalena Maliszewska, *Kobiety małopolskiej „Solidarności”*, (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023).

³⁶ Andrzej Gierczak, *Kobieta w walce*, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1970).

³⁷ Anna Olędzka, *Kobieta. Budżet czasu, praca wielozmianowa*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, 1975); Maria Rafacz-Krzyżanowska, *Praca kobiet*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1975); Bogdan Marian Wawrzyniak, *Kobieta wiejska*, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980); Jadwiga Przychodzeń, *Kobieta w rolnictwie indywidualnym*, (Warszawa: IERiGŻ, 1984).

włożono, aby pokazać, że życie, które im zaproponowano w Polsce Ludowej, było spełnieniem dążeń ich przodków³⁸. Istotne było również akcentowanie ewolucji prawa sankcjonującego zachodzące przeobrażenia³⁹. Prace były publikowane w czasopiśmie naukowych lub jako rozdziały w zbiorowych monografiach. Część z nich wychodziła jako materiały wewnętrzne organizacji państwowych, chociażby takich jak Liga Kobiet⁴⁰. Jeszcze z większą mocą donoszono o pozytywnej zmianie ich pozycji w społeczeństwie (podając także dane statystyczne)⁴¹ w odniesieniu do pełnionych zadań: rodzinnych – jako żon⁴² i matek⁴³, radząc im przy tym, jak najlepiej wypełniać te role. Stąd ukazywało się wiele poradników dotyczących zdrowia⁴⁴, urody⁴⁵, higieny⁴⁶, mody⁴⁷, kuchni⁴⁸ czy prowadze-

³⁸ Magdalena Sokołowska, *Kobieta współczesna. Z badań socjologów, lekarzy, ekonomistów, pedagogów i psychologów*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1966); Krystyna Wrochno (red.), *Kobiety w Polsce*, (Warszawa: Interpress, 1969); *Kobieta w Polsce Ludowej. Podstawowe informacje*, (Warszawa: Wydawnictwo Krajowej Rady Kobiet Polskich przy OK FJN, 1975); Maria Fiszerowa, Halina Leszczyńska, *Kobieta, rodzina, społeczeństwo*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1975); Stefania Dziecielska-Machnikowska (red.), *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1975); *Polka*, 76, (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1976); Jadwiga Antonow (red.), *Kobieta w Polsce*, (Warszawa: Zarząd Wydawnictw Statystycznych i Drukarni, 1985).

³⁹ Adam Łopatko, Roman Wieruszewski (red.), *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1976); Barbara Machnicka, *Kobiety równouprawnione?*, (Warszawa: PAP, 1985).

⁴⁰ Ewa Starczewska, *Rodzina w klubie. Poradnik dla społecznego aktywu klubowego*, (Warszawa: Zarząd Główny Ligi Kobiet, Agencja Wydawnicza „Ruch”, 1972).

⁴¹ Janina Jakubczyk (red.), *Kobieta w Polsce. Dane statystyczne*, (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1968).

⁴² Eugeniusz Królicki (red.), *Kobieta, miłość, małżeństwo*, (Kielce: Kieleckie Wydawnictwo Prasowe, 1988).

⁴³ Leokadia Grabowiecka, *Kobieta przyszła matka*, (Łódź: Wydawnictwo „Kolumna”, 1949); Adam Kurzynowski, *Ciągłość pracy i macierzyństwo*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1967); Zbigniew Sternadel (red.), *Kobieta – mężczyzna – dziecko*, (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1978).

⁴⁴ Jan Lesiński (red.), *Zdrowie kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1960); Kazimierz Pospiszył, *Psychologia kobiety*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978).

⁴⁵ *Ewa zawsze młoda*, (Warszawa: Zakład Wydawnictw CRS Centrali Rolniczej Spółdzielni, 1975).

⁴⁶ Leokadia Grabowiecka, *Higiena kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1952).

⁴⁷ Maria Mirgołowska-Suchońska, *Krój damski. Lekka krawiecczyzna*, (Warszawa-Katowice: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, 1950); Teresa Morska, *Modnie i wygodnie*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1980); Zofia Hanus, *Jak szyć?*, (Warszawa: „Watra”, 1984).

⁴⁸ Kazimiera Pyszkowska, *Sprawnie, smacznie, zdrowo*, (Warszawa: Wydawnictwo Watra, 1969); Jadwiga Kłossowska, *Smacznego*, (Warszawa: Krajowe Wydawnictwo Czasopism, 1978).

nia domu⁴⁹, a nawet samochodu⁵⁰. Pisano także o problemach, takich jak przemoc⁵¹, alkoholizm⁵² czy prostytucja⁵³. Przeglądając publikacje, wskazać należy, że badania poszerzono o analizy roli kobiet w epokach minionych⁵⁴. Ukazujące się opracowania nie były wolne od propagandowego mechanizmu, mającego skłonić kobiety do takiego czy innego sposobu działania i nadal były cenzurowane. Jednakże należy docenić, że odnosiły się do osobistej części życia Polek, zaś pokazując, co je nurtowało i jak rozwiązać problemy, z którymi się borykały, miały charakter wspierający oraz przede wszystkim edukacyjny i upowszechniający rolę kobiet w społeczeństwie.

⁴⁹ Gabriela Żółtowska, *Porządki i pranie*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Szkolnictwa Zawodowego, 1959); Maria Laskowska, *Przyjmujemy gości*, (Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, 1960); Maria Szczygłowa, Feliksa Starzyńska, Wanda Zawadzka, *Zdrowe żywienie, zdrowa rodzina. Poradnik dla kobiet prowadzących gospodarstwo domowe w warunkach wiejskich*, (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965); Zofia Dzięgielewska, *Zofia Dzięgielewska radzi młodym gospodyniom. Porady praktyczne na cztery pory roku*, (Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1988).

⁵⁰ Sylva Groszová, *Kobieta za kierownicą czyli vademecum początkującej automobilistki*, (Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1981).

⁵¹ Jarosław Sienkiewicz, *Ocena skuteczności karnej interwencji sądowej wobec alkoholików znęcających się nad członkami swojej rodziny*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1985); Helena Kołakowska-Przełomiec, „Przemoc w rodzinie”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 47, 1985, 139–148; Janina Błachut, „Niektóre koncepcje kryminologiczne a problem przestępczości kobiet”, *Archiwum Kryminologii*, t. 16, 1989, 211–244.

⁵² Bolesław Ałapin, *Pięćset przypadków alkoholizmu u kobiet*, (Warszawa: Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, 1965); Dorota Soszyńska, *Kobieta, alkohol, obyczaje*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1971); Jarosław Sienkiewicz, *Ocena skuteczności karnej interwencji sądowej wobec alkoholików znęcających się nad członkami swojej rodziny*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1985).

⁵³ Michał Antoniszyn, Andrzej Marek, *Prostytucja w świetle badań kryminologicznych*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1985); Jadwiga Pabian, *Wyniki socjo-psychiatrycznych badań prostytutek z terenu Krakowa*, (Kraków: Wydawnictwo Prawnicze, 1972); Zbigniew Burzyński, *Badania środowiskowe i wenerologiczne krakowskich prostytutek*, (niepublikowana praca doktorska, mpis, Akademia Medyczna, Kraków 1964).

⁵⁴ Stanisław Wasylewski, *Klasztor i kobieta. Studium z dziejów kultury polskiej w średniowieczu*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957); Jadwiga Żylińska, *Piaśtówny i żony Piaśtów*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967); Jerzy Małecki, Wanda Paszkowska, *Kobieta polska w II wojnie światowej. Materiały bibliograficzne*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973); Włodzimierz Berner, „Kobieta i jej wzorzec osobowy w «Annales» Jana Długosza”, *Przegląd Historyczny*, nr 71(3), 1980, 481–496; Edward Rudzki, *Polskie królowe*, t. 1. *Żony Piaśtów i Jagiellonów*, (Warszawa: „Novum”, 1985); Roman Krawczyk, „Kobieta w świetle przekazów biblijnych”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, t. 40(6), 1987, 480; *Dawnych wspomnień czar. Kobieta drugiej połowy XIX w., jej życie i czasy [katalog wystawy]*, oprac. Anna Buczek, Ewa Gaczol-Rzeszut, (Kraków: Muzeum Historyczne m. Krakowa, 1989).

Okres po 1989 r.

Obecnie obserwujemy duże zainteresowanie dziejami kobiet. Pozytywna zmiana została zapoczątkowana jeszcze w 1977 r., kiedy to przy Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego prof. Anna Żarnowska, we współpracy z Katedrą Etnografii, powołała zespół badawczo-dyskusyjny zajmujący się kulturą robotniczą w Polsce w końcu XIX i w pierwszym 40-leciu XX w. Ta inicjatywa została rozciągnięta na szeroko rozumianą historię społeczeństwa i kultury w XIX i XX w., ze szczególnym uwzględnieniem kultury politycznej. W 1987 r. powstał Zespół Naukowy Historii Społecznej XIX–XX w.⁵⁵ Jego członkowie przebadali i opisali różnorakie zjawiska społeczne czy kulturowe związane z aktywnością Polek w różnych okresach i przestrzeniach. Pokłosem prowadzonych badań były seminaria, konferencje naukowe, a także osiem tomów studiów⁵⁶. Ta inicjatywa spowodowała, że opracowania dotyczące historii kobiet i płci zajmują już wiele bibliotecznych półek. Szkołę historii kobiet stworzoną przez prof. Annę Żarnowską kontynuowali następnie prof. Andrzej Szwarc, prof. Jadwiga Hoff, prof. Teresa Kulak, którzy przewodzili, podobnie jak Żarnowska, Komisji Historii Kobiet powołanej przy Komitecie Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk. W pewnym zakresie kontynuację powołanego przez A. Żarnowską zamyśłu upowszechniania historii kobiet kontynuuje Sekcja Historii Kobiet i Płci Kulturowej, której przewodniczy aktualnie dr hab. Katarzyna Sierakowska, prof. IH PAN.

W Białymstoku prof. Małgorzata Dajnowicz powołała Instytut Studiów Kobiety, który początkowo we współpracy z Komisją Historii Kobiet PAN zorganizował dwie konferencje, później zaś już samodzielnie powołał i rozwija Ośrodek Badań Historii Kobiet⁵⁷.

⁵⁵ *Zespół Badawczy Historii Społecznej XIX i XX w.*, <https://historiaspoleczna.uw.edu.pl/historia/zespól> [dostęp: 24.02.2025].

⁵⁶ *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990); *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, cz. 1–2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, „DiG”, 1994); *Kobieta i świat polityki*, cz. 1. *Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego: „DiG”, 1994); *Kobieta i świat polityki*, cz. 2. *W niepodległej Polsce 1918–1939*, (Warszawa: „DiG”, 1996); *Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, (Warszawa: „DiG”, 1996); *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, (Warszawa: „DiG”, 1997); *Kobieta i praca. Wiek XIX–XX*, (Warszawa: „DiG”, 2000); *Kobieta i kultura czasu wolnego*, (Warszawa: „DiG”, 2001); *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, (Warszawa: „DiG”, 2004).

⁵⁷ *Ośrodek Badań Historii Kobiet*, <http://www.isk.białystok.pl/obhk/> [dostęp: 24.02.2025].

Ośrodek jest uznaną i aktywną instytucją, która prowadzi zaawansowane badania nad historią kobiet i upowszechnia ich wyniki w postaci monografi⁵⁸ i artykułów⁵⁹, a także redaguje od 2016 r. jedyne w Polsce „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych”, upowszechniające badania z zakresu historii kobiet. Od lat badaczki i badacze nie tylko ze środowiska białostockiego, ale z różnych instytucji naukowych krajowych, skupieni wokół Ośrodka i Instytutu pod koordynacją M. Dajnowicz, organizują konferencje o zasięgu krajowym i międzynarodowym, spotkania warsztatowe, szkoły letnie, podejmują dyskusje dotyczące stanu badań, a także odkrywają nowe pola, wskazując na kolejne pozyskane źródła. Co warto podkreślić, na szeroką skalę podjęli badania nad prasą kobiecą z tamtego okresu. Nie do przecenienia jest to, że Instytut Studiów Kobiectych łączy osoby doświadczone i dopiero wchodzące w świat nauki. Dzięki temu dzieje kobiet analizowane są pod różnorakim kątem. Należy podkreślić, że dzięki tym działaniom dokonuje się naturalna i bardzo ważna wymiana pokoleń, co daje nadzieję na kontynuację prowadzonych dociekań, a tym samym na dalsze wypełnianie białych plam⁶⁰.

⁵⁸ Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021); eidem (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022); Małgorzata Dajnowicz, Maria Bauchrowicz-Tocka, Agnieszka Zaniewska, Adam Miodowski, *Liga Kobiet w terenie. Działalność organizacji i realia jej funkcjonowania na szczeblu regionalnym i lokalnym w rzeczywistości Polski Ludowej (1945–1989)*, (Warszawa: „DiG”, 2024).

⁵⁹ Małgorzata Dajnowicz, „«Zwierciadło» – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, nr 3(47), 2017, 67–90; eadem, „Główne kierunki działalności Ligi Kobiet w Polsce Ludowej do 1975 roku (ze szczególnym uwzględnieniem województwa białostockiego)”, *Prace Historyczne*, nr 145(3), 2018, 579–601; Maria Bauchrowicz-Tocka, „Ewolucja celów Ligi Kobiet w latach 1945–1989 w świetle jej statutów”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych*, nr 1(8), 2020, 176–193; Justyna Zajko-Czochańska, „Sprawozdanie z I Seminarium Prezentacji Cyfrowej Kolekcji Historii Kobiect – cz. I”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiectych*, nr 2(15), 2023, 271–273.

⁶⁰ Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, Urszula Sokołowska, „Ośrodek Badań Historii Kobiect w Białymstoku jako centrum badań nad dziejami kobiet”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 3(59), 2020, 191–196; Urszula Sokołowska, „Ośrodek Badań Historii Kobiect w Białymstoku jako centrum badań nad dziejami kobiet”, *Zeszyty Naukowe PUNO*, nr 8, 2020, 465–470; Adam Miodowski, „Środowiska naukowe związane z Instytutem Studiów Kobiectych w Białymstoku i ich wkład we współczesne polskie badania z zakresu historii kobiet (2011–2019)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 15–35; Beata Wałęciuk-Dejneka, „Ośrodek Badań Historii Kobiect w Białymstoku”, *Conversatoria Litteraria*, nr 25, 2021, 331–333.

Przywołać należy także inne polskie ośrodki, gdyż prawie w każdym z nich prowadzone są badania związane z poszerzaniem stanu wiedzy na temat historii kobiet, co pozwala na pełniejsze zrozumienie przeszłości, weryfikowanie stereotypów oraz prezentację faktycznej pozycji kobiety w PRL-u bez propagandowej nakładki. Coraz częściej prace prowadzone są przez szeroką gamę naukowców – pedagogów, antropologów, etnografów, socjologów, psychologów, kulturoznawców, religioznawców, ekonomistów czy lekarzy. Powstają zespoły interdyscyplinarne, co pozwala na szersze opisanie analizowanych zjawisk⁶¹.

Obecnie również pisze się o roli kobiet w epokach minionych⁶², zaś w badaniach nad Polską Ludową inaczej analizuje się wykorzystywane już źródła, a także sięga po nowe⁶³. Dzięki temu otwierają się kolejne pola poznawcze. Rozpatruje się pozycję kobiet w społeczeństwie w odniesieniu do pełnionych ról: rodzinnych – jako żony i matki – oraz zawodowych⁶⁴. Wieloaspektowo analizuje

⁶¹ Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, Maria Bauchrowicz-Tocka, „Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badań*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 9–25; Jolanta Chwastyk-Kowalczyk, „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(12), 2022, 103–121.

⁶² Alicja Urbanik-Kopeć, *Anioł w domu, mrówka w fabryce*, (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2018); eadem, *Panny służące. Instrukcja nadużycia*, (Katowice: Post Factum, 2019); eadem, *Chodzić i uśmiechać się wolno każdemu. Praca seksualna w XIX wieku na ziemiach polskich*, (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2021); eadem, *Matrymonium. O małżeństwie nieromantycznym*, (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2022); Joanna Kuciel-Frydryszak, *Służące do wszystkiego*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2018); eadem, *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2023); Marta Strzelecka, *Ziemianki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2023).

⁶³ Dobrochna Kałwa, Tomasz Pudłocki (red.), *Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender*, (Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007); Piotr Perkowski, „Paradoksy emancypacji kobiet w mediach «małej stabilizacji»”, w: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 218–235; Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, 2015); Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Nowy model kobiety w PRL (1944/45–1956) – uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wator (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 1, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 35–51; Barbara Klich-Kluczevska, Katarzyna Stańczak-Wislicz, Małgorzata Fidelis, Piotr Perkowski, *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność – równouprawnienie – komunizm*, (Kraków: Universitas, 2020).

⁶⁴ Natalia Jarska, *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu,

się ich awans społeczny⁶⁵, związany także z poprawą jakości życia⁶⁶, skutki industrializacji i przodownictwa pracy, państwowe równouprawnienie, zmiany prawne⁶⁷, wzrost samoświadomości, zachowania i nawyki. Omawiając problemy nękające kobiety, sięga się po tematy trudne z pogranicza tabu, takie jak przemoc, rozwody, samotne macierzyństwo czy aborcja⁶⁸. Pojawia się także coraz więcej prac prezentujących zmiany w badaniach nad dziejami kobiet, wskazując na konieczność wprowadzania wyników do szerokiego obiegu społecznego⁶⁹, w tym nauczania szkolnego i akademickiego⁷⁰. Coraz większą rolę przypisuje się również tworzeniu projektów naukowych z myślą o dotarciu do środowisk pozaakademickich

2015); Agata Klimek, „Aktywizacja zawodowa kobiet w pierwszych dekadach PRL. Analiza zagadnienia w świetle wybranych wypowiedzi konkursowych z lat 60. XX wieku”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, nr 144, 2017, 811–832.

⁶⁵ Katarzyna Andrejuk, „Awans społeczny kobiet w czasach PRL. Dynamika struktury i sprawczości”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 65 (3), 2016, 157–179.

⁶⁶ Małgorzata Fidelis poświęciła temu zagadnieniu rozdział zatytułowany *Z zagrody do fabryki*, w którym wskazała m.in. na powody zmiany miejsca zamieszkania, politykę rekrutacji do zakładów pracy, obawy rodziców, a także skutki tych decyzji, ilustrując wszystko przykładami z życiorysami, za: Małgorzata Fidelis, *Kobiety, komunizm i industrializacja*, 115–146.

⁶⁷ Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Kobieta jako podmiot systemu prawnego. Analiza porównawcza polskich konstytucji z lat 1921–1997”, w: Stanisław Roszak, Małgorzata Strzelecka, Agnieszka Wieczorek (red.), *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne VIII, Parlament – Konstytucja Demokracja w edukacji historycznej i obywatelskiej. Zbiór studiów*, (Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2011), 215–225.

⁶⁸ Barbara Klich-Kluczevska, *Rodzina, tabu i komunizm w Polsce 1956–1989*, (Kraków: Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, 2015).

⁶⁹ Anna Kowalczyk, *Brakująca połowa dziejów. Krótka historia kobiet na ziemiach polskich*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2018); Agnieszka Jankowiak-Maik, *Historia, której nie było*, (Kraków: Otwarte, 2022); Przemysław Wielgosz, *Ludowa historia kobiet*, (Warszawa: Wydawnictwo RM, 2023).

⁷⁰ Agnieszka Chłosta-Sikorska, „Podręcznikowe oblicza kobiet – refleksje edukacyjne”, *Konspekt*, nr 3(36), 2010, 162–169; eadem, „Plakat propagandowy jako forma perswazji wizualnej i jego wykorzystanie w edukacji historycznej”, w: Stanisław Roszak, Małgorzata Strzelecka, Agnieszka Wieczorek (red.), *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne IX, Wizualizacje historii. Zbiór studiów*, (Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2012), 62–75; eadem, „Polka, którą świat podziwiał. Maria Skłodowska-Curie w podręcznikach do historii wydanych po roku 1989”, w: Zofia Budrewicz, Małgorzata Sienko, Maria Pamuła-Behrens (red.), *Kiedy przekraczanie granic pozwala myśleć inaczej. Maria Skłodowska-Curie*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2013), 126–148; Iwona Chmura-Rutkowska, Edyta Głowacka-Sobiech, Izabela Skórzyńska, „Niegodne historii”? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015); Agnieszka Chłosta-Sikorska, „W poszukiwaniu kobiet w podręcznikach do historii. Rozważania nad publikacją Iwony Chmury-Rutkowskiej, Edyty Głowackiej-Sobiech, Izabeli Skórzyńskiej, «Niegodne historii»? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum, Poznań 2015, ss. 621”, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 16, 2016, 209–220.

współpracujących z nauką, takich jak instytucje kultury czy edukacji⁷¹, co sprzyja budowaniu więzi pomiędzy nauką a otoczeniem społecznym, pozytywnie wpływa na szerokie upowszechnianie i popularyzację badań poza uniwersytetem, w coraz szerszych kręgach zainteresowanych poznawaniem dziejów kobiet.

Podsumowanie

Jak wynika ze wskazanych przykładów, tematyka związana z dziejami kobiet nie tylko już dawno znalazła swoje miejsce w polskiej nauce, ale również przyczynia się do ciągłej rewizji i poszerzania naszego rozumienia historii kraju. W okresie Polski Ludowej badania te miały już swoje pierwsze szersze, choć często ograniczone ramy, podczas gdy transformacja ustrojowa otworzyła nowe możliwości metodologiczne i źródłowe. Dzięki temu badacze z różnych dziedzin – od historii, przez socjologię, aż po kulturoznawstwo – podejmują interdyscyplinarne analizy, które pozwalają na spojrzenie nie tylko na specyfikę życia kobiet, ale także na szerszy kontekst społeczno-polityczny tamtego okresu. Dostęp do różnorodnych źródeł, które jeszcze kilkadziesiąt lat temu były nieosiągalne, umożliwił badaczom podjęcie nowatorskich dociekań. Archiwa, relacje ustne, zapiski, a także nowe narzędzia cyfrowe przyczyniają się do odkrywania nieznanych dotąd aspektów życia codziennego kobiet. W rezultacie powstają prace, które w sposób bardziej kompleksowy oddają złożoność doświadczeń kobiet, a jednocześnie wnoszą świeże spojrzenie na okres Polski Ludowej. Osiągnięcia te znalazły trwałe odzwierciedlenie w dorobku historiografii, gdzie ustalenia badaczy stanowią fundament do dalszych badań. Rosnące zainteresowanie tematyką kobiecą wśród wydawnictw oraz czytelników świadczy o zmianie społecznej świadomości – coraz większą wagę przykładają się do wielowymiarowego przedstawiania historii. Publikacje i szeroko rozumiane projekty naukowe i upowszechniające badania z historii kobiet nie tylko uzupełniają dotychczasowy kanon, ale również inspirują kolejne pokolenia badaczy do poszukiwania nowych interpretacji, podkreślając, jak ważne jest uwzględnienie perspektywy kobiet przy rekonstrukcji przeszłości Polski. W efekcie

⁷¹ Np. Archiwum Historii Kobiet, utworzone przez Instytut Studiów Kobięcych, gdzie zamieszczane są cyfrowe kolekcje dokumentów dotyczące dziejów kobiet, szeroko upowszechniane w otoczeniu zewnętrznym – <https://archiwumhistoriikobiet.pl> [dostęp: 1.05.2025].

interdyscyplinarne podejście do badań nad historią kobiet nie tylko wzbogaca nasze rozumienie dziejów, ale również stanowi istotny element budowania pełniejszej i bardziej zniuansowanej narracji o historii Polski.

Bibliografia

- Ałapin, Bolesław. *Pięćset przypadków alkoholizmu u kobiet*, (Warszawa: Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy, 1965).
- Andrejuk, Katarzyna. „Awans społeczny kobiet w czasach PRL. Dynamika struktury i sprawczości”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 65 (3), 2016, 157–179
- Antoniszyn, Michał. Marek, Andrzej. *Prostytucja w świetle badań kryminologicznych*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1985).
- Antonow, Jadwiga (red.). *Kobieta w Polsce*, (Warszawa: Zarząd Wydawnictw Statystycznych i Drukarni, 1985).
- Bauchrowicz-Tocka, Maria. „Ewolucja celów Ligi Kobiet w latach 1945–1989 w świetle jej statutów”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych*, nr 8, 2020, 176–193.
- Berner, Włodzimierz. „Kobieta i jej wzorzec osobowy w «Annales» Jana Długosza”, *Przegląd Historyczny*, nr 71 (3), 1980, 481–496.
- Błachut, Janina. „Niektóre koncepcje kryminologiczne a problem przestępczości kobiet”, *Archiwum Kryminologii*, t. 16, 1989, 211–244.
- BS, „Z tymi kobietami spotykamy się co dzień”, *Głos Nowej Huty*, nr 51 (150), 19–30 grudnia 1959, 5.
- Burzyński, Zbigniew. *Badania środowiskowe i wenerologiczne krakowskich prostytutek*, (niepublikowana praca doktorska, mpis, Akademia Medyczna, Kraków 1964).
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Boginie PRL – nowe role kobiety w społeczeństwie socjalistycznym”, w: B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha (red.), *Kobieta i mężczyzna jedna przestrzeń – dwa światy*, Warszawa 2015, 615–622.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Kobieta jako podmiot systemu prawnego. Analiza porównawcza polskich konstytucji z lat 1921–1997”, w: Stanisław Roszak, Małgorzata Strzelecka, Agnieszka Wieczorek (red.), *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne VIII, Parlament – Konstytucja Demokracja w edukacji historycznej i obywatelskiej. Zbiór studiów*, (Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2011), 215–225.

- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. *Miedzy propagandą a rzeczywistością. Mieszkanki Nowej Huty w latach 1956–1970*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2019).
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Nowy model kobiety w PRL (1944/45–1956) – uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe”, w: Urszula Kozłowska, Tomasz Sikorski, Adam Wątor (red.), *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.)*, t. 1, (Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2016), 35–51.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Plakat propagandowy jako forma perswazji wizualnej i jego wykorzystanie w edukacji historycznej”, w: Stanisław Roszak, Małgorzata Strzelecka, Agnieszka Wieczorek (red.), *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne IX, Wizualizacje historii. Zbiór studiów*, (Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2012), 62–75.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Podręcznikowe oblicza kobiet – refleksje edukacyjne”, *Konspekt*, nr 3 (36), 2010, 162–169.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Polityczne uczestnictwo kobiet w zjazdach Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z lat 1980–1986. Zarys problematyki”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 389–415.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „Polka, którą świat podziwia. Maria Skłodowska-Curie w podręcznikach do historii wydanych po roku 1989”, w: Zbigniew Budrewicz, Małgorzata Sienko, Maria Pamuła-Behrens (red.), *Kiedy przekraczanie granic pozwala myśleć inaczej. Maria Skłodowska-Curie*, (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2013), 126–148.
- Chłosta-Sikorska, Agnieszka. „W poszukiwaniu kobiet w podręcznikach do historii. Rozważania nad publikacją Iwony Chmury-Rutkowskiej, Edyty Głowackiej-Sobiech, Izabeli Skórzyńskiej, «Niegodne historii»? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum”, Poznań 2015, ss. 621”, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 16, 2016, 209–220.
- Chmura-Rutkowska, Iwona. Głowacka-Sobiech, Edyta. Skórzyńska, Izabela. „Niegodne historii»? O nieobecności i stereotypowych wizerunkach kobiet w świetle podręcznikowej narracji historycznej w gimnazjum, (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2015).

- Chumiński, Jędrzej. „Aktywność polityczna kobiet w zakładach przemysłowych w latach 1945-1956”, w: Elżbieta Kościak, Tomasz Głowiński (red.), *Gospodarka i społeczeństwo w czasach PRL-u. Wrocławskie Spotkania z Historią Gospodarczą. Spotkanie 2*, (Wrocław: Wydawnictwo Gajt, 2007), 235–240.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. „Kierunki badań historii kobiet w Polsce – stan badań i perspektywy na przykładzie wybranych zagadnień”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 1(12), 2022, 103–121.
- Chwastyk-Kowalczyk, Jolanta. Sokołowska, Urszula. „Ośrodek Badań Historii Kobiet w Białymstoku jako centrum badań nad dziejami kobiet”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, z. 3 (59), 2020, 191–196.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Główne kierunki działalności Ligi Kobiet w Polsce Ludowej do 1975 roku (ze szczególnym uwzględnieniem województwa białostockiego)”, *Prace Historyczne*, nr 145 (3), 2018, 579–601.
- Dajnowicz, Małgorzata. „Wzorce aktywności publicznej kobiet w początkach transformacji ustrojowej w Polsce w świetle «Kobiety i Życia» i «Urody» (1989–1995)”, w: Teresa Kulak, Małgorzata Dajnowicz (red.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2016), 417–443.
- Dajnowicz, Małgorzata. „«Zwierciadło» – platforma polityczna Ligi Kobiet w okresie PRL (1957–1961, 1982–1989)”, *Rocznik Historii Prasy Polskiej*, nr 3 (47), 2017, 67–90.
- Dajnowicz, Małgorzata. Bauchrowicz-Tocka, Maria. Zaniewska, Agnieszka. Miodowski, Adam. *Liga Kobiet w terenie. Działalność organizacji i realia jej funkcjonowania na szczeblu regionalnym i lokalnym w rzeczywistości Polski Ludowej (1945–1989)*, (Warszawa: „DiG”, 2024).
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam. „Posłanki Ligi Kobiet w Sejmie Ustawodawczym Polski Ludowej”, *Przegląd Sejmowy*, nr 3–4 (182–183), 2024, 119–136.
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam (red.). *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021).
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam (red.). *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022).

- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam. Bauchrowicz-Tocka, Maria. „Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 9–25.
- Dajnowicz, Małgorzata. Urszula, Sokołowska. „Sama, ale czy samotna? – obraz niezamężnych kobiet u schyłku Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w świetle «Kobiety i Życia»”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych*, nr 10, 2021, 195–212.
- Dawnych wspomnień czar. Kobieta drugiej połowy XIX w., jej życie i czasy [katalog wystawy]*, oprac. Anna Buczek, Ewa Gaczol-Rzeszut, (Kraków: Muzeum Historyczne m. Krakowa, 1989).
- Dzido, Marta. *Kobiety Solidarności*, (Warszawa: Świat Książki Wydawnictwo, 2016).
- Dzięcielska-Machnikowska, Stefania (red.). *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1976).
- Dzięgielewska, Zofia. *Zofia Dzięgielewska radzi młodym gospodyniom. Porady praktyczne na cztery pory roku*, (Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1988).
- Efimovna Karaseva, Lidia. *Kobiety w kołchozach to wielka siła*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950).
- Ewa zawsze młoda*, (Warszawa: Zakład Wydawnictw CRS Centrali Rolniczej Spółdzielni, 1975).
- Fidelis, Małgorzata. *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2015).
- Fiszerowa, Maria. Leszczyńska, Halina. *Kobieta, rodzina, społeczeństwo*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1975).
- Gierczak, Andrzej. *Kobieta w walce*, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1970).
- Grabowiecka, Leokadia. *Higiena kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1952).
- Grabowiecka, Leokadia. *Kobieta przyszła matka*, (Łódź: „Kolumna”, 1949).
- Grabowiecka, Leokadia. Kochańska, Sabina. *Higiena kobiety ciężarnej i niemowlęcia, Warszawa 1953. Rady dla kobiet i matek. Poradnik bibliograficzny*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1953).

- Graniewska, Danuta. *Awans zawodowy kobiet a fazy życia rodzinnego*, (Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, 1985).
- Groszová, Sylva. *Kobieta za kierownicą czyli vademecum początkującej automobilistki*, (Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1981).
- Grzybek, Agnieszka (red.). *Kobiety w czasach przełomu 1989–2009. Polska, Czechy, Słowacja, Niemcy Wschodnie, Ukraina*, (Warszawa: Przedstawicielstwo Fundacji im. Heinricha Bölla, 2009).
- Hanus, Zofia. *Jak żyć?*, (Warszawa: „Watra”, 1984).
- Jacyna, Iwona. *Kobieta w spółdzielni produkcyjnej*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1953).
- Jakubczak, Janina (red.). *Kobieta w Polsce. Dane statystyczne*, (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1968).
- Jankowiak-Maik, Agnieszka. *Historia, której nie było*, (Kraków: Otwarte, 2022).
- Jarosz, Maria. *Problemy dezorganizacji rodziny*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979).
- Jarosz, Maria. *Wybrane zagadnienia patologii społecznej*, (Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1975).
- Jarska, Natalia. „Kobiety w elitach centralnych i lokalnych PPR i PZPR w latach 1944–1956”, w: Mirosław Szumiło, Marcin Żukowski (red.), *Elity komunistyczne w Polsce*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015), 600–619.
- Jarska, Natalia. „Kobiety w PZPR 1948–1956. Paradoksy mobilizacji politycznej kobiet w stalinizmie”, w: Ewa Chabros, Agnieszka Klarman (red.), *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, (Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2014), 33–49.
- Jarska, Natalia. *Kobiety z marmuru. Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*, (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2015).
- Jarska, Natalia. Perkowski, Piotr. „Droga do władzy? Kobiety w PZPR 1948–1989”, *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej*, nr 1 (27), 2016, 231–246.
- Kała, Dobrochna. Pudłocki, Tomasz (red.). *Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender*, (Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2007).
- Kawczakowa, Irena. Sakowicz, Jan. Wyrzykowska, Krystyna. *Kobiety łódzkie w pracy i w walce*, (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1952).
- Klich-Kluczevska, Barbara. *Rodzina, tabu i komunizm w Polsce 1956–1989*, (Kraków: Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, 2015).

- Klich-Kluczevska, Barbara. Stańczak-Wislicz, Katarzyna. Fidelis, Małgorzata. Perkowski, Piotr. *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność – równouprawnienie – komunizm*, (Kraków: Universitas, 2020).
- Klimek, Agata. „Aktywizacja zawodowa kobiet w pierwszych dekadach PRL. Analiza zagadnienia w świetle wybranych wypowiedzi konkursowych z lat 60. XX wieku”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, nr 144, 2017, 811–832.
- Klossowska, Jadwiga. *Smacznego*, (Warszawa: Krajowe Wydawnictwo Czasopism, 1978).
- Kobieta w Polsce Ludowej. Podstawowe informacje*, (Warszawa: Wydawnictwo Krajowej Rady Kobiet Polskich przy OK FJN, 1975).
- Kobieta w socjalizmie*, (Warszawa: Wydział Szkolenia CK SD, 1951).
- Kobieta, praca, dom. Problemy pracy zawodowej kobiet i rodziny współczesnej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Zarząd Główny Ligi Kobiet w dniach 25–27 marca 1965 r.*, oprac. Antonina Kłoskowska, Jerzy Piotrowski, Krystyna Wrochno-Stanke, (Warszawa: Wydawnictwo Związkowe Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1967).
- Kobiety radzieckie*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950).
- Kołąkowska-Przełomiec, Helena. „Przemoc w rodzinie”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 47, 1985, 139–148.
- Komorowska, Jadwiga. *Przemiany rodziny polskiej*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZZ, 1975).
- Kondratowicz, Ewa. Bikont, Anna. *Szminka na sztandarze. Kobiety Solidarności 1980–1989. Rozmowy*, (Warszawa: „Sic!”, 2001).
- Kowalczyk, Anna. *Brakująca połowa dziejów. Krótka historia kobiet na ziemiach polskich*, (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2018).
- Krawczyk, Roman. „Kobieta w świetle przekazów biblijnych”, *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, t. 40 (6), 1987, 480–487.
- Królicki, Eugeniusz (red.). *Kobieta, miłość, małżeństwo*, (Kielce: Kieleckie Wydawnictwo Prasowe, 1988).
- Krzywicka, Irena. *Czym może być kobieta w Polsce Ludowej?*, (Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, 1954).
- Kuciel-Frydryszak, Joanna. *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2023).
- Kuciel-Frydryszak, Joanna. *Służące do wszystkiego*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2018).
- Kula, Witold. „Dyskusja i polemika: W sprawie naszej polityki naukowej”, *Kwartalnik Historyczny*, nr 63 (3), 1956, 151–266.

- Kurzynowski, Adam. *Ciągłość pracy i macierzyństwo*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 1967).
- Laskowska, Maria. *Przyjmujemy gości*, (Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, 1960).
- Lebow, Katherine. *Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society 1949–1956*, (London: Cornell University Press, 2013).
- Lenin, Włodzimierz. Stalin, Józef. *O roli kobiety w walce o socjalizm*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950).
- „Listy w sprawie pracy”, *Przyjaciółka*, nr 26 (432), 21 lipca 1956, 7.
- L’vovna Bil’saj, Vera. *Demokracja radziecka i równouprawnienie kobiet w ZSRR*, (Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Współpraca”, 1949).
- Łabodzińska, Barbara. *Rodzina w Polsce*, (Warszawa: „Interpress”, 1974).
- Łopatko, Adam. Wieruszewski, Roman (red.). *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli PRL w okresie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1976).
- Machnicka, Barbara. *Kobiety równouprawnione?*, (Warszawa: PAP, 1985).
- Majewska, Ewa. „«Solidarność» i solidarność w perspektywie feministycznej. Od post-mieszczańskiej sfery publicznej do solidarności globalnej”, *Etyka*, nr 48, 2014, 43–57.
- Malinowska, Ewa. „Niekobieca «Solidarność»”, w: Marek Latoszek (red.), *„Solidarność” w imieniu narodu i obywateli*, (Kraków: „Arcana”, 2005), 132–151.
- Malinowska, Ewa. „Świadomość feministyczna kobiecej awangardy ruchu społecznego «Solidarność» – początek drogi do I Kongresu Kobiet w Polsce”, *Przegląd Socjologiczny*, nr 59 (3), 2010, 9–32.
- Maliszewska, Magdalena. *Kobiety małopolskiej „Solidarności”*, (Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023).
- Małecki, Jerzy. Paszkowska, Wanda. *Kobieta polska w II wojnie światowej. Materiały bibliograficzne*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973).
- „Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”, *Rocznik Lubelski*, nr 2, 1959, 10.
- Markowska, Danuta. „Rola kobiety polskiej w rodzinie”, w: Elżbieta Konecka (red.), *Kobiety polskie*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1986), 198–202.
- Miodowski, Adam. „Środowiska naukowe związane z Instytutem Studiów Kobięcych w Białymstoku i ich wkład we współczesne

- polskie badania z zakresu historii kobiet (2011–2019)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX w. Stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 15–35.
- Mirgołowska-Suchońska, Maria. *Krój damski. Lekka krawiecczyzna*, (Warszawa–Katowice: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa „Czytelnik”, 1950).
- Morska, Teresa. *Modnie i wygodnie*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1980).
- Nikolaevna Gagarina, Zinaida. Malinowska, S., *Sytuacja kobiet w krajach kapitalistycznych*, (Warszawa: Czytelnik, 1951).
- Nowak, Zenon. „Zagadnienia kadr w świetle zadań Planu Sześcioletniego”, *Dziennik Łódzki*, nr 1950, 117 lipca 1950, http://bc.wimbp.lodz.pl/Content/57460/Dziennik_Lodzki_1950_195.pdf [dostęp: 4.07.2024].
- „O pełne wykorzystanie praw i możliwości które dała kobietom polskim władza ludowa. Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie pracy wśród kobiet”, *Trybuna Ludu*, nr 66 (438), 7 marca 1950, 2.
- Olędzka, Anna. *Kobieta. Budżet czasu, praca wielozmianowa*, (Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, 1975).
- Pabian, Jadwiga. *Wyniki socjo-psychiatrycznych badań prostytutek z terenu Krakowa*, (Kraków: Wydawnictwo Prawnicze, 1972).
- Perkowski, Piotr. „Aktywność zawodowa gospodyń domowych na łamach prasy kobiecej Polski Ludowej”, w: Lucyna Kopciewicz, Edyta Zierkiewicz (red.), *Koniec mitu niewinności. Płeć i seksualność w socjalizacji i edukacji*, (Warszawa: Eneteia Wydawnictwo Psychologii i Kultury, 2009), 300–304.
- Perkowski, Piotr. „Paradoksy emancypacji kobiet w mediach «małej stabilizacji»”, w: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (red.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 218–235.
- Pogadanka z przeniesienia uchwał Krajowej Narady Przewodzących Kobiet*, (b.m.w.: w.n., 1954).
- Polka '76*, (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1976).
- Pospiszył, Kazimierz. *Psychologia kobiety*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978).
- PPR. *Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego I 1946 – I 1947*, oprac. Wiesław Góra, Robert Halaba, Norbert Kołomejczyk, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1961).

- Praskov'â Nîkitična, Angelina. Zelnik, Halina. *Kobiety traktorzystki na polach kołchozu (Pasza Angelina o sobie i swej pracy)*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1950).
- Przodujące hodowczynie opowiadają o swej pracy*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1954).
- Przodujące kobiety miasta Wrocławia*, (Wrocław: w.n., 1953).
- Przychodzeń, Jadwiga. *Kobieta w rolnictwie indywidualnym*, (Warszawa: IERiGż, 1984).
- Pyszkowska, Kazimiera. *Sprawnie, smacznie, zdrowo*, (Warszawa: Wydawnictwo Watra, 1969).
- Rafacz-Krzyżanowska, Maria. *Praca kobiet*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1975).
- Parzyńska, Mirosława. Horodecka Joanna (red.). *Rodzice, dzieci, rodzice*, (Warszawa: Iskry, 1967).
- Romek, Zbigniew. *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2010).
- Rudnicka, Halina. *Kobiety mówią o sobie*, (Warszawa: Czytelnik, 1952).
- Rudzki, Edward. *Polskie królowe*, t. 1. *Żony Piastów i Jagiellonów*, (Warszawa: „Novum”, 1985).
- Sienkiewicz, Jarosław. *Ocena skuteczności karnej interwencji sądowej wobec alkoholików znęcających się nad członkami swojej rodziny*, (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1985).
- Sokołowska, Magdalena. *Kobieta pracująca. Socjomedyczna charakterystyka pracy kobiet*, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1963).
- Sokołowska, Magdalena. *Kobieta współczesna. Z badań socjologów, lekarzy, ekonomistów, pedagogów i psychologów*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1966).
- Sokołowska, Urszula. „Ośrodek Badań Historii Kobiet w Białymstoku jako centrum badań nad dziejami kobiet”, *Zeszyty Naukowe PUNO*, nr 8, 2020, 465–470.
- Soszyńska, Dorota. *Kobieta, alkohol, obyczaje*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1971).
- Starczewska, Ewa. *Rodzina w klubie. Poradnik dla społecznego aktywu klubowego*, (Warszawa: Zarząd Główny Ligi Kobiet, Agencja Wydawnicza „Ruch”, 1972).
- Sternadel, Zbigniew (red.). *Kobieta – mężczyzna – dziecko*, (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1978).
- Stobiecki, Rafał. *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020).

- Strzelecka, Marta. *Ziemianki. Co panie z dworów łączyło z chłopkami*, (Warszawa: Wydawnictwo Marginesy, 2023).
- Suchecka, Wanda. *Kobiety na szlaku budownictwa socjalistycznego*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1951).
- Suchecka, Wanda. Strzelecki, Krzysztof. *Jadwiga Niewolik będzie pierwszym wytapiaczem...*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1951).
- Szanter, Stanisław. Bystron, Jan Stanisław. *Socjologia kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo B. Kądziela, 1948).
- Szarota, Tomasz. „Życie codzienne w Peerelu – propozycja badawcza”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, t. 1, 1995, 201–215.
- Szczygłowa, Maria. Starzyńska, Feliksa. Zawidzka, Wanda. *Zdrowe żywienie, zdrowa rodzina. Poradnik dla kobiet prowadzących gospodarstwo domowe w warunkach wiejskich*, (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965).
- Szorcowa, Irena. *Kobieta wczoraj i dziś*, (Warszawa: Czytelnik, 1951).
- Sztachelska, Irena. *Kobieta w ZSRR*, (Łódź: Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, 1946).
- Urbanik-Kopeć, Alicja. *Anioł w domu, mrówka w fabryce*, (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2018).
- Urbanik-Kopeć, Alicja. *Chodzić i uśmiechać się wolno każdemu. Praca seksualna w XIX wieku na ziemiach polskich*, (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2021).
- Urbanik-Kopeć, Alicja. *Instrukcja nadużycia. Historia kobiet służących w dziewiętnastowiecznych domach*, (Katowice: Post Factum, 2019).
- Urbanik-Kopeć, Alicja. *Matrymonium. O małżeństwie nieromantycznym*, (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2022).
- Urbańska, Magda. „Zapomniane bohaterki. Kobiety «Solidarności»”, *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*, nr 17, 2010, 127–138.
- W sprawie pracy wśród kobiet wiejskich [uchwała Prezydium Zarządu Głównego Związku Samopomocy Chłopskiej i Zarządu Głównego Ligi Kobiet z dnia 27.VII.1950 r.]*, (Warszawa: Związek Samopomocy Chłopskiej, Liga Kobiet, 1950).
- Wałęciuk-Dejneka, Beata. „Ośrodek Badań Historii Kobiet w Białymstoku”, *Conversatoria Litteraria*, nr 15, 2021, 331–333.
- Wasylewski, Stanisław. *Klasztor i kobieta. Studium z dziejów kultury polskiej w średniowieczu*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957).

- Wawrzykowska-Wierciochowa, Dioniza. *Od prądky do astronautki. Z dziejów kobiety polskiej jej pracy i osiągnięć*, (Warszawa: Wydawnictwo Związkowe CRZZ, 1963).
- Wawrzyniak, Bogdan Marian. *Kobieta wiejska*, (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980).
- Wielgosz, Przemysław. *Ludowa historia kobiet*, (Warszawa: Wydawnictwo RM, 2023).
- Wrochno, Krystyna (red.). *Kobiety w Polsce*, (Warszawa: Interpress, 1969).
- Zajko-Czochańska, Justyna. „Sprawozdanie z I Seminarium Prezentacji Cyfrowej Kolekcji Historii Kobiet – cz. I”, *Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiety*, nr 2 (15), 2023, 271–273.
- Zambrowski, Roman. Świątkowski, Henryk. *O statucie i zadaniach organizacyjnych PZPR*, (Warszawa: Książka i Wiedza, 1949).
- Lesiński, Jan. *Zdrowie kobiety*, (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1960).
- Zwiercan, Roman. *Ludzie Sierpnia '80 w Gdyni – kobiety Solidarności*, t. 7, (Gdynia: Fundacja Pomorska Inicjatywa Historyczna, 2019).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, cz. 1–2, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, „DiG”, 1994).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura czasu wolnego*, (Warszawa: „DiG”, 2001).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, (Warszawa: „DiG”, 1997).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX*, (Warszawa: „DiG”, 2004).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i praca. Wiek XIX–XX*, (Warszawa: „DiG”, 2000).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1990).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i świat polityki, cz. 2. W niepodległej Polsce 1918–1939*, (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996).
- Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobieta i świat polityki, cz.1. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, „DiG”, 1994).

Żarnowska, Anna. Szwarc, Andrzej (red.). *Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*, (Warszawa: „DiG”, 1996).

Żółtowska, Gabriela. *Porządki i pranie*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Szkolnictwa Zawodowego, 1959).

Żylińska, Jadwiga. *Piastówny i żony Piastów*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967).

Sztuka

Chmielewski, Witold. *Młodzieży. Naprzód do walki o szczęśliwą socjalistyczną wieś polską*, (1949).

Kobieto wstępuj w szeregi doręczycielek!, (autor nieznany, 1953).

Kobzdej, Aleksander. *Ceglarki*, (olej na płótnie, 1950).

Przygoda na Mariensztacie, (reż. Leonard Buczkowski, 1953).

Tchórzewski, Jerzy. *Pozdrawiamy kobiety pracujące dla Pokoju*, (1953).

Wróblewski, Andrzej. *Dwie mężatki*, (olej na płótnie, 1949).

Wystawa „Kobieta w walce o pokój” zorganizowana przez Z.P.A.P. i Zarząd Wojewódzki Ligi Kobiet w Krakowie z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet, marzec 1952, (Kraków: Centralne Biuro Wystaw Artystycznych, 1952).

Akty prawne

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz. U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232).

Źródła internetowe

Archiwum Historii Kobiet, <https://archiwumhistoriikobiet.pl>.

Ośrodek Badań Historii Kobiet, <http://www.isk.bialystok.pl/obhk/>.

Zespół Badawczy Historii Społecznej XIX i XX w., <https://historia-spoeczna.uw.edu.pl/historia/zespól>.

DOI 10.15290/cnisk.2025.02.19.04

MAREK BIAŁOKUR

<https://orcid.org/0000-0002-8475-033X>

Uniwersytet Opolski (Polska)

University of Opole (Poland)

DOROTA GAJDA-SZCZEGIELNIAK

<https://orcid.org/0000-0001-9613-5732>

Akademia Nauk Stosowanych WSZiA w Opolu (Polska)

Academy of Applied Sciences in Opole (Poland)

Upowszechnianie i popularyzacja wiedzy o historii polskich kobiet. Wybrane przykłady¹

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę popularyzacji wiedzy o historii kobiet w Polsce. Autorzy wskazują na długotrwałą marginalizację kobiet w polskiej historiografii i przedstawiają wybrane działania mające na celu przywracanie ich obecności w przestrzeni publicznej. Analizie poddano trzy główne obszary: reprezentację kobiet na banknotach i monetach, obecność w nazewnictwie ulic oraz ustanawianie kobiecych patronatów roku przez Sejm i Senat RP. Wskazano na znaczną dysproporcję płci w tych dziedzinach mimo rosnącej liczby inicjatyw edukacyjnych i społecznych. Artykuł podkreśla znaczenie symbolicznych form upamiętniania jako narzędzi budowania równości płci, a także wskazuje konkretne przykłady

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

działań lokalnych i parlamentarnych. W zakończeniu autorzy proponują dodatkowe formy popularyzacji – m.in. aplikacje mobilne, seriale edukacyjne, kampanie społeczne i działania w szkołach. Tekst stanowi istotny głos w debacie o równościowej polityce pamięci i edukacji historycznej.

Słowa kluczowe: historia kobiet, polityka pamięci, patroni roku, banknoty i monety, nazewnictwo ulic, popularyzacja historii

DISSEMINATION AND POPULARIZATION OF KNOWLEDGE ABOUT THE HISTORY OF POLISH WOMEN. SELECTED EXAMPLES

Abstract

The article addresses the issue of popularizing women's history in Poland. It highlights the long-standing marginalization of women in historiography and presents selected efforts to restore their presence in public space. The analysis focuses on three areas: the representation of women on banknotes and coins, in street naming, and among parliamentary Year Patrons. The article points to the significant gender imbalance in these domains, despite increasing educational and social initiatives. It emphasizes the role of symbolic commemoration as a tool for promoting gender equality and presents examples of both parliamentary and grassroots actions. In conclusion, additional forms of dissemination are proposed – including mobile apps, educational series, social campaigns, and school-based activities. The text contributes meaningfully to the debate on inclusive memory politics and historical education.

Keywords: women's history, memory politics, year patrons, banknotes and coins, street naming, historical popularization

Wstęp, a może... gorsza pleć?

Postępująca industrializacja spowodowała, że mężczyźni „wyszli z domów”, a kobiety w nich pozostały. Do takiej zaskakującej konstatacji doszła Claudia Goldin, laureatka Nagrody Nobla w 2023 r., która przedstawiła pierwszy na przestrzeni wieków kompleksowy opis zarobków kobiet i ich udziału w rynku pracy. Przeanalizowała sytuację kobiet na przestrzeni 200 lat, wykazując, że przed wzrostem industrializacji w XIX w. kobiety częściej uczestniczyły w rynku pracy. Dopiero szybki rozwój przemysłu sprawił, że mężatki zostały w domach, a całkowita siła robocza kobiet znacznie spadła w epoce przemysłowej. Wszystko dlatego, że takie były oczekiwania względem

kobiet². W tym niezwykle istotnym stuleciu Polacy niestety nie mieli własnego państwa. Ale sytuacja na ziemiach polskich, które w tym czasie były pod zaborami, przebiegała podobnie.

Historia kobiet w Polsce, jak w wielu innych krajach, przez długi czas była marginalizowana w głównym nurcie historiografii. Wiele znaczących postaci kobiecych nie doczekało się należytego uznania ani w ówczesnej literaturze naukowej, ani w przestrzeni publicznej. Współczesne badania nad historią kobiet koncentrują się na przywracaniu pamięci o ich wkładzie w rozwój naukowy, społeczny, polityczny czy kulturowy. Studia prowadzone na szeroką skalę w wielu krajach Europy i świata skutkują obecnie obszerną literaturą przedmiotu. Dynamiczny rozwój badań nad historią kobiet datuje się na przełom lat 60. i 70. XX w. Od tego czasu możemy datować „narodziny historii kobiet jako nowego nurtu badawczego w historiografii powszechnej i myśli historycznej”³. Jak dowodzi Cezary Kukło, podwaliną do tego procesu były nie tylko nasilające się ruchy emancypacyjne w różnych krajach Europy i Ameryki, ale również przemiany w aktywności historiograficznej, polegające na odrzuceniu historii wydarzeniowej na korzyść szeroko pojętej historii społecznej. Efektem takiego podejścia stało się wkroczenie historii kobiet na uniwersytety, powoływanie specjalistycznych zespołów badawczych, wydawanie tematycznych czasopism czy organizowaniem konferencji i kongresów. W Polsce proces ten rozpoczął się z niewielkim opóźnieniem, w drugiej połowie lat 80. XX w. Jednak dowodem szerokiego zainteresowania i potrzeb badań w tym zakresie było powołanie Zespołu Badawczego Historii Społecznej Polski XIX i XX Wieku. Powstała w Instytucie Historycznym komórka naukowa pod przewodnictwem Anny Żarnowskiej nakierowana była na poznawanie i rozpowszechnianie historii kobiet. Z końcem lat 90. powstała również Komisja Historii Kobiet przy Polskiej Akademii Nauk.

W kolejnych latach obserwujemy liczne działania mające na celu popularyzację wiedzy o historii kobiecej, do których z całą pewnością przyczyniły się sympozja organizowane w ramach Powszechnych Zjazdów Historyków Polskich w Gdańsku, we Wrocławiu⁴.

² Monika Szafrąńska, *Przeanalizowała sytuację kobiet na rynku pracy przez 200 lat i dostała Nagrodę Nobla*, <https://bizblog.spidersweb.pl/nagroda-nobla-sytuacja-kobiet-na-ryнку-pracy-przez-200-lat> [dostęp: 8.04.2025].

³ Cezary Kukło, „Badania nad historią kobiet w Polsce w XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?”, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr 107, 2020, 14.

⁴ Ibidem, 15–16.

W 2019 r. na XX PZHP zorganizowanym w Lublinie jeden z paneli brzmiał „Historia Polski z perspektywy kobiet”⁵. Warto w tym miejscu wspomnieć także o licznych projektach badawczych realizowanych przez Instytut Studiów Kobietych, jak na przykład panel dyskusyjny pt. „Historia kobiet XIX i XX w. Stan badań, perspektywy, upowszechnianie, popularyzacja”, który miał miejsce 16 września 2024 r. w Białymstoku, w przeddzień zjazdu PTH. Instytut Studiów Kobietych „podejmuje i upowszechnia badania naukowe nad tematyką kobiecą oraz realizuje projekty naukowe, edukacyjne oraz kulturalne o zasięgu regionalnym, krajowym i międzynarodowym”⁶. Przy rozwijających się dynamicznie studiach nad historią kobiet warto – na co zwracają uwagę badacze – przeprowadzić bilans „dokonań polskiej historiografii w badaniach nad szeroko rozumianą historią kobiet. Równie ważne jak odpowiedź na pytanie, co zostało osiągnięte (odkryte i opisane) w tej materii przez badaczki i badaczy z takich ośrodków, jak m.in. warszawski, poznański, wrocławski, białostocki, lubelski, kielecki, jest też zidentyfikowanie białych plam w historii Polek”⁷.

Upowszechnianie i popularyzacja tej wiedzy stanowią więc istotne narzędzie w procesie budowania równości płci w narracjach historycznych. Niemniej jednak warto również przeanalizować postulaty domagające się odgórnego usankcjonowania równouprawnienia i tzw. parytetu symbolicznego. Innymi słowy, może trzeba poddać pod dyskusję, czy to nie zasługi winny być podstawowym kryterium decydującym o eksponowaniu roli kobiet? Czy satysfakcjonujący dla samych kobiet będzie odgórnie narzucony obowiązek uwzględniania ich (np. w określonych gremiach) wyłącznie ze względu na fakt bycia kobietą? Tam, gdzie owe zasługi zostały zapomniane czy niedocenione, bezwzględnie należy nadrobić ten błąd. I takie działania możemy obserwować. W ostatnich dekadach można zauważyć wzrost zainteresowania historią kobiet, czego dowodem są liczne inicjatywy edukacyjne, publikacje naukowe oraz aktywność instytucji kulturalnych i akademickich. Niniejszy tekst jest próbą odpowiedzi, czy

⁵ Czyt. więcej: *XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Lublin, 18–20 września 2019. Program*, https://lublin.eu/gfx/lublin/userfiles/_public/biznes/glowna/aktualnosci/pliki_aktualnosci/2019/program_xx_pzhp.pdf [dostęp: 8.04.2025].

⁶ <http://www.isk.bialystok.pl/> [dostęp: 8.04.2025].

⁷ Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, Maria Bauchrowicz-Tocka, „Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody i kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 10.

owo zainteresowanie i podjęte w tej kwestii działania rzeczywiście odzwierciedlają zasługi kobiet na poszczególnych polach ich działalności. W artykule na wybranych przykładach dokonano analizy sposobów popularyzowania wiedzy o kobietach w historii Polski. Szczególną uwagę poświęcono nazwom ulic, obecności kobiet na banknotach oraz oficjalnym inicjatywom legislacyjnym.

Kobiety na... banknoty

Banknoty są nie tylko środkiem płatniczym, charakteryzują się również wartościami historycznymi i edukacyjnymi. To swoista historia w pieniądzech zapisana. Reprezentacja kobiet na polskich banknotach jest jednak minimalna, a przecież, jak powiedział jeden z najbogatszych ludzi świata Aristotelis Onasis, „gdyby nie było kobiet, to wszystkie pieniądze świata nie miałyby żadnego znaczenia”⁸. Ktoś może jednak zadać pytanie: czy brak kobiet na banknotach ma jakiegokolwiek znaczenie? Z praktycznego punktu widzenia zapewne nie. Jak czytamy w „Tygodniku Powszechnym” – „jeśli jednak założyć, że banknoty są odzwierciedleniem narodowego panteonu, to ewolucja jest naprawdę zastanawiająca”⁹.

Do lat 90. XX w. jedyną Polką przedstawioną na banknocie obiegowym była Maria Skłodowska-Curie, której wizerunek pojawił się na banknocie 20 000 zł w latach 80. Po denominacji w 1995 r. w obiegu znalazły się banknoty wyłącznie z postaciami męskimi, książętami i królami Polski¹⁰. Kobiety nadal nie pojawiają się na banknotach będących w powszechnym obiegu, co wzbudza liczne dyskusje na temat ich reprezentacji w symbolice narodowej. Supremacja ta skłania do analizy polityki emisyjnej Narodowego Banku Polskiego (NBP) oraz szerokiego kontekstu społeczno-kulturowego tej praktyki. NBP posiada bowiem „wyłączne prawo emitowania znaków pieniężnych Rzeczypospolitej Polskiej. Oznacza to, że jest jedyną instytucją uprawnioną do wprowadzania do obiegu pieniężnego złotych i groszy jako prawnych środków płatniczych

⁸ Jak wyglądałby „świat bez kobiet”, czytaj w czwartek w Gazecie Wyborczej, <https://wyborcza.pl/7,95791,23110912,jak-wygladalby-swiat-bez-kobiet-czytaj-w-czwartek-w-gazecie.html> [dostęp: 8.04.2025].

⁹ Rafał Woś, *Kobiety na banknoty*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/kobiety-na-banknoty-159576> [dostęp: 8.04.2025].

¹⁰ NBP: *Maria Skłodowska-Curie ponownie na banknocie*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/nbp-maria-sklodowska-curie-ponownie-na-banknocie> [dostęp: 8.04.2025].

na obszarze Polski”¹¹. Działanie to obejmuje emisję zarówno banknotów obiegowych, jak i kolekcjonerskich, upamiętniających często ważne postacie i wydarzenia historyczne. Kryteria wyboru postaci na polskie banknoty opierają się na kilku kluczowych kategoriach. Jedną z nich z pewnością jest znaczenie historyczne. Preferowane są osoby o istotnym wkładzie w historię Polski, stąd zasłużeni władcy czy bohaterowie narodowi¹². Kolejne kryteria obejmują rozpoznawalność społeczną i reprezentatywność kulturową, co wiąże się z pojawianiem się postaci powszechnie szanowanych, zasłużonych w społeczeństwie, symbolizujących wartości i zasługi kulturowe dla kraju.

Obecnie na polskich banknotach obiegowych znajdują się wyłącznie wizerunki męskie. Takie rozwiązanie wymaga spojrzenia w szerszym kontekście społeczno-kulturowym. Dominacja mężczyzn na banknotach, podobnie jak w innych dziedzinach życia, jest głęboko zakorzeniona w normie społeczno-kulturowej, która zakłada, że to właśnie mężczyzna często postrzegany był jako „opcja domyślna” w wielu aspektach życia publicznego. Takie podejście mogło jednak prowadzić do marginalizacji osiągnięć kobiet i utrwalenia stereotypów dotyczących ich roli w społeczeństwie. Brak wizerunku kobiet na banknotach może być postrzegany jako skutek tego zastosowania, warunkowany dominacją płci męskiej w symbolice narodowej¹³.

W polskiej numizmatyce współczesne banknoty obiegowe, jak wskazano powyżej, nie przedstawiają kobiet. Płacimy banknotami z serii „Władcy polscy”, które po denominacji weszły do obiegu w 1995 r. Wyjątek stanowił wprowadzony w 2017 r. banknot o nominale 500 zł. Autorem wspomnianej kolekcji jest nieżyjący już grafik Andrzej Heidrich¹⁴. Zaprojektował on także banknot o nominale 500 zł, na którym to pojawiła się Jadwiga Andegaweńska. Jednak królowa ustąpiła wówczas pola Janowi III Sobieskiemu. NBP

¹¹ *Działalność emisyjna*, <https://nbp.pl/o-nbp/dzialalnosc-emisyjna> [dostęp: 8.04.2025].

¹² *Wielcy Polacy i ważne historyczne wydarzenia na monetach i banknotach kolekcjonerskich*, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8363280,wielcy-polacy-i-wazne-historyczne-wydarzenia-na-monetach-i-banknotach-kolekcjonerskich-nbp.html> [dostęp: 8.04.2025].

¹³ Marcin Milczarski, *Mężczyzna jako opcja domyślna*, <https://odpowiedzialnybiznes.pl/karta-roznorodnosci/aktualnosci-karta/mezczyzna-jako-opcja-domyslna/> [dostęp: 8.04.2025].

¹⁴ Czyt. więcej: Andrzej Heidrich *twórca polskich banknotów*, opracowanie zbiorowe, (Warszawa: Narodowy Bank Polski, 2012); Marzena Smolak, *Andrzej Heidrich malarz polskich banknotów*, (Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2016).

argumentował ten fakt zaburzeniem chronologii, w jakiej władcy Polski reprezentowani są na banknotach¹⁵.

Kobiety możemy napotkać na banknotach kolekcjonerskich NBP, na których umieszczane są postaci ważne w historii Polski. Jedną z nich jest wspomniana królowa Jadwiga Andegaweńska, znana ze swojej działalności charytatywnej i edukacyjnej. Warto w tym miejscu przytoczyć garść historycznych ciekawostek, gdyż „przegrana” batalia o 500 zł nie była jej walutowym debiutem. Wizerunek Jadwigi Andegaweńskiej zdobił w przeszłości polskie banknoty czterokrotnie: 1 markę polską, 20 marek polskich, 500 marek polskich oraz 5000 marek polskich (tu dzieliła się z Tadeuszem Kościuszką). Wspomniane nominały zostały wyemitowane przez Polską Krajową Kasę Pożyczkową, instytucję, która po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pełniła tymczasowo rolę emitenta pieniądza, w latach 1919 i 1920. Wszystkie zostały wycofane z obiegu po wejściu w życie reformy Władysława Grabskiego w 1924 r. Pozostając przy postaci Jadwigi Andegaweńskiej, warto zwrócić uwagę na banknot o nominale 100 zł, wyemitowany w 1934 r., który zaprojektowany został przez Józefa Mehoffera¹⁶. Choć królowa nie widnieje w centralnym miejscu waluty, to jej wizerunek uwieczniony został na znaku wodnym banknotu¹⁷.

Jadwiga Andegaweńska nie jest jedyną kobietą uwiecznioną na polskich banknotach i monetach, aczkolwiek jedną z nielicznych. Sytuacja w odniesieniu do monet niewiele różni się od omówionej powyżej na banknotach, choć w tym przypadku docenione zostały także: Dobrawa – żona Mieszka I, Emilia Plater czy Maria Skłodowska-Curie. Wizerunek tej ostatniej możemy zaobserwować na srebrnej monecie stużłotowej, wprowadzonej do obiegu w 1974 r. z okazji 100. rocznicy jej urodzin, a także na 2 zł wprowadzonych do obiegu w 1998 r., które upamiętniło 100-lecie odkrycia radu i polonu¹⁸. Noblistka ponownie pojawia się w 2011 r. na banknocie kolekcjonerskim o nominale 20 zł, upamiętniającym 100-lecie otrzymania przez nią Nagrody Nobla. Na przedniej stronie banknotu przedstawiono Marię Skłodowską-Curie oraz widok budynku Sorbony w Paryżu. Na stronie odwrotnej znajduje się prezentacja

¹⁵ Anna Anagnostopulu, *Kobieta na banknocie po raz pierwszy od denominacji? Ta jest już weteranką*, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/1000-zl-z-krolowa-jadwiga-to-nie-pierwszy-taki-banknot/qt7k9d7> [dostęp: 8.04.2025].

¹⁶ Józef Mehoffer – malarz, współpracownik Jana Matejki, przedstawiciel Młodej Polski.

¹⁷ Anna Anagnostopulu, *Kobieta na banknocie*.

¹⁸ Ibidem.

medalu noblowskiego, budynek Instytutu Radowego w Warszawie oraz cytat z jej wypowiedzi: „Rad wykryłam, lecz nie stworzyłam, więc nie należy do mnie, a jest własnością całej ludzkości”¹⁹.

Jak czytamy w jednej z licznych publikacji ekonomicznych, „monety są dla kobiet jakby bardziej gościnne – być może dlatego, że NBP regularnie wypuszcza edycje kolekcjonerskie. W serii «Wielkie aktorki» ukazały się dwie 20 zł z wizerunkami kolejno Heleny Modrzejewskiej i Antoniny Hoffmann. Olga Boznańska i Zofia Stryeńska załapały się na serię «Polscy malarze XIX/XX w». Jest seria z 2009 r. «Polacy ratujący Żydów», w ramach której doceniono Irenę Sendlerową, Zofię Kossak i siostrę Matyldę Getter, a «Historia polskiej muzyki rozrywkowej» upamiętnia twórczość Agnieszki Osieckiej”²⁰.

Wprowadzenie wizerunków kobiet na polskich monetach i banknotach kolekcjonerskich z całą pewnością stanowi ukłon w stronę ich wkładu w historię i kulturę polską.

Nie we wszystkich krajach mamy do czynienia z banknotami tak „kipiącymi od testosteronu”. I choć jest to wąskie grono, istnieją państwa dumne z osiągnięć kobiet, jak Nowa Zelandia, Meksyk czy Argentyna²¹. W Wielkiej Brytanii przez wiele lat na walucie widniała swoista rekordzistka – królowa Elżbieta II. Według danych raportu Banku BGŻ BNP Paribas jej podobizna zdobiła 74 banknoty, które obowiązywały również na terytoriach zależnych od Wielkiej Brytanii²². Poza Elżbietą II na banknocie 10 funtów znajdziemy wizerunek pisarki Jane Austen, a w Kanadzie na banknocie 10 dolarów widnieje Viola Desmond, działaczka na rzecz praw obywatelskich. Niezwykle ciekawy przypadek stanowi Australia, gdzie kobiety są bardzo mocno reprezentowane. Kraj ten, aby wprowadzić równość w reprezentacji kobiet i mężczyzn na każdym z nominałów, po jednej stronie umieszcza mężczyznę, a po drugiej kobietę²³. Takie praktyki pokazują, że możliwe jest bardziej zrównoważone podejście do reprezentacji płci na walucie. Analiza polityki emisyjnej NBP oraz szerszego kontekstu społeczno-kulturowego wskazuje na potrzebę

¹⁹ NBP: *Maria Skłodowska-Curie*.

²⁰ Anna Anagnostopulu, *Kobieta na banknocie*.

²¹ Grzegorz Siemionczyk, *Banknoty kipiące od testosteronu*, <https://www.rp.pl/plus-minus/art11465491-banknoty-kipiace-od-testosteronu> [dostęp: 8.04.2025].

²² *Raport CSR. 2018*, https://www.bnpparibas.pl/raportcsr2018/pdf/raport_csr_2018.pdf [dostęp: 8.04.2025].

²³ Marta Przewoźna, *Kobiety na banknotach*, <https://www.walutomat.pl/poradnik/kobiety-na-banknotach/> [dostęp: 10.04.2025].

rewizji kryteriów wyboru postaci na banknoty. Uwzględnienie wybitnych kobiet w tej symbolicznej przestrzeni mogłoby przyczynić się do bardziej zrównoważonej reprezentacji płci.

W ostatnich latach pojawiły się w Polsce inicjatywy mające na celu zmianę istniejącego stanu rzeczy. Dla przykładu, w 2018 r. Bank BGŻ BNP Paribas zainicjował kampanię „Nic się nie dzieje bez kobiet... i bez pieniędzy”²⁴, zwracając uwagę na potrzebę większej reprezentacji kobiet na polskiej walucie. Pojawiła się również polska inicjatywa związana z zapoczątkowanym w Stanach Zjednoczonych projektem „Kobiety na banknoty”, która promowała emisję banknotów pamiątkowych (niebędących środkami płatniczymi) z wizerunkami wybitnych kobiet na walutach narodowych²⁵.

Kobiety na... ulice

Pierwotnie plateonimy posiadały charakter topograficzny. Miały informować o danym obiekcie (ulica Długa), jego kierunku (ulica Opolska – wiodąca w stronę Opola), rodzaju wykonywanej tam najczęściej aktywności zawodowej (ulica Szewska), stanowisku społecznym i pochodzeniu mieszkańców (ulica Poselska, Żydowska) czy funkcji danego miejsca (ulica Cmentarna)²⁶.

Obowiązujący obecnie model nazewnictwa polskich ulic, polegający na wykorzystaniu zestawienia imienia z nazwiskiem, pojawił się w połowie XIX w. Pierwotnie nazwy polskich ulic zawierały wyłącznie nazwiska, zdecydowanie rzadziej imiona wyróżnionych osób. Jak podaje Kwiryna Handke, odnazwiskowe plateonimy „mimo że wyodrębniają obiekt miasta spośród innych obiektów tej przestrzeni, to w rzeczywistości są bardziej znakiem patrona niż znakiem miasta, ponieważ nazwa nie charakteryzuje cech obiektu jako takiego, lecz jedynie niesie treść dotyczącą patrona”²⁷. Stąd

²⁴ *Dlaczego nie ma kobiet na banknotach? Nowa odsłona kampanii reklamowej Banku BGŻ BNP Paribas*, <https://www.bnpparibas.pl/repozytorium/komunikaty/dlaczego-nie-ma-kobiet-na-banknotach-nowa-odslona-kampanii-reklamowej-> [dostęp: 10.04.2025].

²⁵ *Ruszyła międzynarodowa akcja – Kobiety na banknoty* <https://kampaniespoleczne.pl/ruszyła-miedzynarodowa-akcja-kobiety-na-banknoty/> [dostęp: 10.03.2025].

²⁶ *Nazwy ulic i placów*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Nazwy_ulic_i_plac%C3%B3w [dostęp: 10.04.2025].

²⁷ Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Justyna B. Walkowiak, „Kobiety w nazwach polskich ulic nadawanych w latach 2018–2022: stagnacja czy zmiana?”, *Język Polski*, R. 103, z. 4, 2023, 92.

nazwy ulic popularyzowały niekwestionowane autorytety: ludzie kultury, nauki i literatury, obrońców polskości. Przeważająca większość tych plateonimów ukierunkowana była na męskie nazwiska. Wynikało to z utrwalonego w zbiorowej społeczności narodowego wzorca panteonu. Nie mówiono ani nie pisano o kobietach z powodów społeczno-kulturowych, co w konsekwencji odbierało im szanse zaistnienia w przestrzeni publicznej. Ich zaangażowanie i odwaga bardzo często przechodziły bez echa, wartość nadrzędną w przeszłości stanowili bowiem mężczyźni oddający życie za ojczyznę lub wykazujący się odwagą na polu bitwy. Takie spojrzenie prowadziło do „z jednej strony maskulinizacji onimicznego krajobrazu polskich miast, a z drugiej – przyczyniając się do marginalizacji, zapomnienia oraz wykluczenia patronów żeńskich, stanowiących średnio 2–5 procent całego areału urbanonimicznego w Polsce”²⁸.

Sytuacja zaczęła ulegać zmianie wskutek ruchów feministycznych, szczególnie po uzyskaniu przez kobiety praw wyborczych, jednak obecność kobiet w polskim nazewnictwie ulic nadal jest znacząco niedoreprezentowana, co odzwierciedla historyczne i kulturowe uwarunkowania. Nazwy ulic w Polsce odgrywają rolę symboliczną, wskazując, które postaci historyczne, idee i wydarzenia uznawane są za warte upamiętnienia. Analiza tego, kto zostaje patronem ulic, nadal ujawnia dominujące wzorce kulturowe oraz mechanizmy wykluczania lub marginalizowania pewnych grup społecznych.

Aktualny Centralny Katalog Ulic dostępny w bazie TERYT Głównego Urzędu Statystycznego, według stanu na 18.04.2025 r., zawiera informacje o ponad trzystu dwóch tysiącach ulic w Polsce²⁹. Analiza klasyfikacji plateonimów według płci patronów potwierdza dużą dysproporcję w tym zakresie. Wśród 12 miast Polski o najwyższej liczebności ulic u schyłku 2017 r. (Warszawa, Kraków, Poznań, Łódź, Wrocław, Szczecin, Gdańsk, Bydgoszcz, Lublin, Katowice, Częstochowa i Białystok) plateonimy żeńskie stanowiły co dziesiątą ulicę (11%) wśród indywidualnych nazw osób. W odniesieniu do wszystkich ulic – nie tylko motywowanych indywidualnymi nazwami patronów – średni wynik dla żeńskiego nazewnictwa ulic wyniósł 3,3%. I tak dla przykładu: w Bydgoszczy – 1,6%, w Warszawie – 2,9%, w Krakowie – 3,2%, w Poznaniu – 3,9%, w Częstochowie – 4,8%³⁰.

²⁸ Ibidem.

²⁹ https://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/aktualnosci/aktualnosci.aspx?contrast=default [dostęp: 18.04.2025].

³⁰ Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Justyna B. Walkowiak, „Kobiety w nazwach”, 93.

We wspomnianych powyżej miastach bezwzględną rekordzistką w latach 2018–2022 okazała się Wisława Szymborska z wynikiem 41 wystąpień. Na kolejnych miejscach znalazły się: Irena Sendlerowa – 13 wystąpień, Agnieszka Osiecka – 11, Danuta Siedzikówna „Inka” – 10 oraz Eliza Orzeszkowa – 9 wystąpień.

Przy porównaniu obecnych danych z badaniami przeprowadzonymi na koniec 2017 r. widoczny jest wzrost o 5% w polskich plateonimach żeńskich, przy czym miastem najbardziej „przyjaznym” kobietom okazał się Poznań, w którym nowo nadanych „żeńskich” ulic w latach 2018–2022 odnotowano 46³¹.

Czy taki wynik jest dla samych kobiet satysfakcjonujący? Z całą pewnością nie. Brak równowagi płciowej w nazewnictwie odzwierciedla jednak nie tylko historyczną marginalizację kobiet w życiu publicznym, ale także konserwatyzm kulturowy decydentów oraz niedostateczne uwzględnianie kwestii równościowych w politykach miejskich. W praktyce proces nadawania nazw ulic opiera się na wnioskach składanych przez radnych, instytucje lub mieszkańców, a finalna decyzja podejmowana jest przez radę miasta. Pomimo możliwości prowadzenia konsultacji społecznych niewiele miast stosuje praktykę świadomego równoważenia reprezentacji płci. Dodatkowo pojawiające się szanse na zmianę takiego stanu rzeczy nie były wykorzystywane tak często, jak na to zasługiwały. Dlaczego nie skorzystano w pełni z możliwości zmiany nazw ulic w związku z dekomunizacją, aby zminimalizować dysproporcję w plateonimach męskich i kobiecych? Czy sprawa ta w ogóle interesuje społeczeństwo? Pewne wskazówki można znaleźć w raportach z badań przeprowadzonych przez CBOS w latach 2007 oraz 2018. Symptomatyczna jest odpowiedź na pytanie: „Czy dla Pana/i osobiście ma znaczenie to, kto jest patronem ulicy lub placu, czy też nie ma to znaczenia?": aż 65% respondentów odpowiedziało, że nie ma to dla nich znaczenia, kto jest patronem ulicy czy placu – tylko 30% badanych było odmiennego zdania. Co ciekawe, w tym samym badaniu 61% respondentów jednocześnie wypowiedziało się, że nazewnictwo ulic należy pozostawić mieszkańcom danej miejscowości. Niespełna jedna trzecia ankietowanych (31%) wskazała na władze samorządowe, a tylko nieliczni, bo 2% – na władze wojewódzkie lub centralne. Pięć procent respondentów nie miało wyrobionego zdania na ten temat³².

³¹ Ibidem.

³² Badanie CBOS nr BS/38/2007 przeprowadzone w 2007 r.: „Opinia społeczna o nazwach ulic”, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_038_07.PDF [dostęp: 10.04.2025].

Warto w tym miejscu dla porównania przytoczyć wyniki z podobnego badania CBOS przeprowadzonego ponad dziesięć lat później w związku z wprowadzoną w 2016 r. ustawą o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy jednostek organizacyjnych, jednostek pomocniczych gminy, budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz pomników, by przekonać się, czy sytuacja uległa zmianie. Czy pojawiły się wówczas petycje zmian nazw ulic o korzeniach komunistycznych na ich współczesne, żeńskie odpowiedniki i kto zdaniem respondentów winien o tym decydować? Na pytanie: „Kto Pana/i zdaniem powinien decydować o nadawaniu nazw drogom, ulicom i placom?” ankietowani w 69% odpowiedzieli, że to władze samorządowe winny decydować w tej kwestii, a 10% badanych wskazało w tym kontekście władze wojewódzkie. Respondenci, którzy stwierdzili, że „ktoś inny” powinien decydować o nazwach ulic – co stanowiło 11% – najczęściej wymieniali mieszkańców i społeczności lokalne³³.

Jak wynika z porównania wyników badań, dla niewielu osób, bo tylko jednej trzeciej ankietowanych, ważne jest, kto będzie patronem ulicy. Zauważalny jest również wzrost przerzucenia decyzyjności o wyborze nazwy na władze samorządowe z 31% w 2007 r. na 69% w roku 2018.

Z jednej strony pragniemy mocy sprawczej oraz proporcji damsko-męskich, głośno wyrażając sprzeciw, kiedy tak się nie dzieje, z drugiej – kiedy okazja się nadarzyła – nie wykorzystaliśmy jej w pełni. Tym bardziej warto w tym miejscu wspomnieć o tych inicjatywach i pomysłodawcach, którzy uważali to zagadnienie za istotne. Przykładem może być postulat, aby nazwy sześciu ulic w Krakowie, które według IPN należało zmienić w związku z antypolską działalnością ich patronów, oddać we władanie kobietom i w ten sposób przywrócić im należne miejsce w historii. Pomysłodawczyni w petycji do Rady Miasta Krakowa w marcu 2017 r. pisały: „Rada Miasta powinna poczynić kroki zmierzające do uhonorowania osób dotychczas marginalizowanych w pamięci zbiorowej. Obecnie liczba patronów dziesięciokrotnie przewyższa liczbę patronek, co jest stanem kompromitującym. Kobiety stanowią połowę społeczeństwa i musi to znaleźć odzwierciedlenie w przestrzeni miejskiej”³⁴. Intencją propagatorek równości płci w plateonimach było wprowadzenie sześciu

³³ Badanie CBOS nr 18/2018 przeprowadzone w 2018 r.: „Stosunek do dekomunizacji nazw ulic”, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_018_18.PDF [dostęp: 10.04.2025].

³⁴ <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/175158/4/karta> [dostęp: 10.04.2025].

kobiet: Marii Orwid, Kazimierzy Bujwidowej, Władysławy Habicht, Marii Dulębianki, Wandy Bobkowskiej oraz Marceliny Kulikowskiej.

Należy jednak zaznaczyć, że pomimo trudnej sytuacji wyjściowej w ostatnich latach w Polsce obserwuje się rosnącą liczbę inicjatyw mających na celu przywracanie kobiet do przestrzeni publicznej. Są to zarówno działania samorządów lokalnych, jak i oddolne kampanie społeczne, realizowane przez stowarzyszenia, aktywistki i środowiska edukacyjne. Przykładem tego typu aktywności są inicjatywy samorządów Warszawy, Krakowa, Gdańska, Łodzi czy Wrocławia. Szczególnie obfity w takie inicjatywy stał się rok 2018, który wiązał się z 100. rocznicą przyznania Polkom prawa wyborczego oraz ogłoszeniem go przez Sejm Rokiem Praw Kobiet³⁵. Rajcy Poznania, który wyróżnia się w tej kwestii, pragnęli w ten sposób uhonorować zasługi kobiet³⁶. Ostatecznie w 2018 r. Poznań wzbogacił się o 26 patronek ulic, skwerów i placów. Rok później miasto przyjęło uchwałę, w której zobowiązało się do zachowanie właściwej proporcji płci wśród nowych patronów. Co ciekawe, inicjatywa ta została „wyróżniona w raporcie Komisji Europejskiej, a Poznań wymieniono jako jedno z trzynastu europejskich miast, które stanowią przykład do naśladowania w kwestii budowania równości płci w przestrzeni publicznej”³⁷.

Na podobny krok zdecydowali się władarze stolicy, przyjmując stanowisko nr 56/2017 w dniu 30 listopada 2017 r. w sprawie nazywania ulic, placów i skwerów na cześć wybitnych postaci kobiecych, w którym czytamy: „Rada m.st. Warszawy deklaruje, iż w 2018 roku oraz w latach następnych, zadba o to, aby kobiety godnie upamiętniono w nazewnictwie miejskim ulic, placów i skwerów, aby ich dokonania i zasługi odzwierciedlone zostały równomiernie w procedurze nazewnictwa naszego miasta”³⁸. Jednak zwolennicy tych zmian obawiali się braku przełożenia na konkretne działania. Stąd dzięki Fundacji na Rzecz Równości i Emancypacji STEP oraz

³⁵ <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20170000609/O/M20170609.pdf> [dostęp: 10.04.2025].

³⁶ Bogna Kisiel, *Poznańscy radni nazywają place, ulice i skwery na cześć wybitnych kobiet*, <https://gloswielkopolski.pl/poznanscy-radni-nazywaja-place-ulice-i-skwery-na-czesc-wybitnych-kobiet/ar/13321388> [dostęp: 10.04.2025].

³⁷ Katarzyna Nowak, *Tylko kilka proc. ulic ma nazwy na cześć kobiet. Niektórzy wciąż boją się „Scenariusza z Seksmisji”*, <https://kobieta.gazeta.pl/kobieta/7,107881,26664252,tylko-kilka-proc-ulic-ma-nazwy-na-czesc-kobiet-ale-niektorzy.html> [dostęp: 10.04.2025].

³⁸ Krzysztof Górny, Ada Górna, Jan Szczepański, Aleksandra Sienica, „Patriarchat nazewnictwa – zmaskulinizowany krajobraz symboliczny polskich mniejszych miast”, *Prace i Studia Geograficzne*, t. 61, nr 1, 2022, 32.

Stowarzyszeniu „Miasto Jest Nasze” pojawiła się kampania „Ulice dla Kobiet – kampania upamiętnienia kobiet w nazwach warszawskich ulic”, której jedną z głównych idei był apel do Rady Miasta stolicy, aby z okazji Roku Praw Kobiet upamiętnić kobiety zasłużone zarówno dla kraju, jak i dla samej Warszawy, nadając ulicom, skwerom, placom ich nazwiska. Jak podnosili aktywiści, „zaledwie 170 spośród 5471 obiektów miejskich nosi nazwę na cześć kobiet. To niewiele ponad 3 procent! Z tej liczby zaś tylko 110 nazw odnosi się do postaci historycznych. Tymczasem kobiety wniosły niekwestionowany wkład w walkę o niepodległość i odbudowę państwa polskiego. Pierwsze emancypantki, legionistki, posłanki, lekarki, architektki, nauczycielki, siłaczki przełomu wieków zasługują na upamiętnienie w przestrzeni publicznej. To one utorowały nam drogę. To ich konsekwencji, determinacji i niezłomności zawdzięczamy fakt, że kobiety mogą się dziś uczyć, studiować, pracować”³⁹. Petycja zawierała nazwiska 18 zasłużonych kobiet, wśród których znalazły się: Gabriela Balicka, Kazimiera Bujwidowa, Zofia Daszyńska-Golińska, Maria Dulebianka, Jadwiga Dziubińska, Wanda Gertz, Irena Krzywicka, Paulina Kuczalska-Reinschmit, Zofia Kuratowska, Halina Mikołajewska, Zofia Moraczewska, Anna Piasecka, Aleksandra Piłsudska, Halina Skibniewska, Zofia Sokolnicka, Aniela Steinsbergowa, Franciszka Wilczkowiakowa oraz Stefania Wilczyńska⁴⁰.

W Krakowie natomiast realizowany był projekt edukacyjny „Patronki i patroni krakowskich ulic”, którego celem jest promocja osób zasłużonych dla miasta poprzez zaangażowanie młodzieży w proces zgłaszania nowych nazw ulic. Projekt ten integruje edukację historyczną z aktywnością obywatelską i podkreśla znaczenie udziału mieszkańców w kształtowaniu symboliki miejskiej⁴¹.

Podjęmowane inicjatywy mają duże znaczenie edukacyjne. Umożliwiają bowiem przywracanie pamięci o postaciach kobiecych, których wkład w rozwój nauki, kultury i życia społecznego był w przeszłości pomijany. Tworzenie zrównoważonej reprezentacji w przestrzeni publicznej nie tylko odzwierciedla współczesne wartości społeczne, ale również wpływa na kształtowanie postaw młodszych pokoleń.

³⁹ *Ulice dla kobiet. Apel o upamiętnienie kobiet w nazwach warszawskich kobiet*, <https://www.naszademokracja.pl/petitions/ulice-dla-kobiet-apel-o-upamietnienie-kobiet-w-nazwach-warszawskich-ulic> [dostęp: 10.04.2025].

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ *Konkurs „Patronki i patroni krakowskich ulic”*, <https://biblioteka.krakow.pl/aktualnosci/konkurs-em-patronki-i-patroni-krakowskich-ulic-em> [dostęp: 10.04.2025].

Widoczność zasłużonych kobiet w przestrzeni publicznej, w tym także w nazwach ulic, jest jednym z mierników równości płci. Brak reprezentacji kobiet utrwała narrację historyczną, w której mężczyźni są domyślnymi bohaterami narodowymi, a kobiety stanowią jedynie uzupełnienie – jako żony, matki czy opiekunki.

Wprowadzenie większej liczby nazw ulic upamiętniających kobiety nie tylko przywraca pamięć o ich dokonaniach, ale także stwarza przestrzeń do refleksji nad przeszłością i inspiruje do budowania bardziej inkluzyjnej przyszłości. Władze miejskie coraz częściej dostrzegają, że polityka symboliczna ma realne znaczenie dla budowania tożsamości wspólnotowej i wspierania wartości demokratycznych.

Systematyczna zmiana w tym zakresie wymaga także systemowego podejścia – w tym stworzenia lokalnych polityk równościowych, prowadzenia regularnych analiz struktury nazw, angażowania społeczności lokalnych oraz edukacji obywatelskiej, a także wsparcia legislacyjnego na szczeblu władz centralnych.

(Nie)docenione przez Sejm i Senat RP

Uchwały ustanawiające patronów poszczególnych lat przez Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej są od ćwierć wieku jednym z narzędzi kształtowania polityki pamięci i tożsamości narodowej. Choć pierwsze regulacje umożliwiające ich przyjmowanie zostały zawarte odpowiednio w Regulaminie Senatu już w 1990 r. (art. 84), a w Regulaminie Sejmu w 1992 r. (art. 33a), to w praktyce pierwszy raz zastosowano je dopiero na przełomie XX i XXI w.⁴² W 2000 r. Sejm RP przyjął uchwałę, w której rok 2001 ogłoszono Rokiem Kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz Ignacego Jana Paderewskiego. Pięć lat później podobną inicjatywę podjął Senat RP, ogłaszając rok 2006 Rokiem Języka Polskiego.

Procedury legislacyjne związane z uchwałami patronackimi uległy przez lata dopracowaniu i skróceniu, co miało na celu

⁴² Obwieszczenie Marszałka Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 sierpnia 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu uchwały Senatu Rzeczypospolitej Polskiej – Regulamin Senatu, M.P. poz. 846; Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, M.P. 1992 nr 26, poz. 185, art. 33a; Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 maja 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, M.P. poz. 483, art. 33a.

umożliwienie skuteczniejszego planowania i realizacji przedsięwzięć upamiętniających. Zgodnie z obowiązującym dziś Regulaminem Sejmu projekty uchwał mogą być składane do 30 kwietnia roku poprzedzającego, a Komisja Kultury i Środków Przekazu ma czas do 31 maja na przygotowanie sprawozdania. Senat RP przyjmuje projekty do 30 września, a Komisja Ustawodawcza rozpatruje je do końca października. Co istotne, zarówno w Sejmie, jak i w Senacie w danym roku może być uchwalonych maksymalnie pięć patronatów, chyba że marszałek izby zdecyduje inaczej (w szczególnie uzasadnionych przypadkach). Z tej możliwości w praktyce chętniej korzysta Sejm RP.

Mechanizm ten, chociaż z założenia niepolityczny i koncyliacyjny, wpisuje się w szerszy kontekst polityki historycznej państwa. Uchwały patronackie są symbolicznym gestem, który pozwala zwrócić uwagę opinii publicznej na postaci, wydarzenia czy idee, które – z punktu widzenia wspólnoty narodowej – zasługują na szczególne uhonorowanie.

Objęcie danego roku określonym patronatem: osoby, wydarzenia historycznego lub idei otwiera pole do licznych inicjatyw o charakterze edukacyjnym, kulturalnym i obywatelskim. Uchwały Sejmu i Senatu RP nie mają charakteru normatywnego, lecz symboliczny – ich siła tkwi jednak w potencjale społecznej mobilizacji. Rokiem patronackim żyją szkoły, uczelnie, instytucje kultury, media, organizacje pozarządowe. Coraz częściej są to przedsięwzięcia wysokiej jakości merytorycznej i organizacyjnej⁴³.

Dzięki patronatom można wydobywać z cienia postaci mniej znane lub niesłusznie zapomniane. W wielu przypadkach patronat staje się impulsem do nowych badań naukowych, edycji źródełowych, tworzenia materiałów edukacyjnych, wystaw muzealnych czy kampanii społecznych. Szczególnie wartościowe są działania ukierunkowane na popularyzację historii lokalnej oraz promowanie postaw obywatelskich. Patronaty roku pełnią również funkcję integracyjną i tożsamościotwórczą – tworzą wspólne pole refleksji nad dziedzictwem narodowym. W perspektywie dydaktycznej stają

⁴³ Zestawienie wszystkich uchwał przyjętych przez Sejm i Senat RP, które ustanawiały patronów roku w Polsce w latach 2001–2024 zob.: Marek Białokur, „Ponadpartyjne porozumienie w *«Świątyni Demokracji»*. Rzecz o parlamentarnych uchwałach okolicznościowych ustanawiających patronów poszczególnych lat. Casus roku 2023”, w: Marek Mazurkiewicz, Agata Haas, Robert Wieczorek (red.), *Colloquium Opole 2023. O wolności i demokracji we współczesnej Europie z historycznej i politologicznej perspektywy*, (Opole: Instytut Śląski, 2024), 221–227.

się doskonałym pretekstem do pracy z uczniami i studentami, np. poprzez konkursy, projekty badawcze, debaty oksfordzkie czy wydarzenia artystyczne. W przypadku kobiet upamiętnianych uchwałami patronaty umożliwiają walkę nie tylko z marginalizacją ich wkładu w historię Polski, ale także z utrwalonymi w polskiej kulturze stereotypami płciowymi.

Analiza uchwał Sejmu i Senatu RP z lat 2001–2025 wskazuje, że kobiety stanowiły wyraźną mniejszość wśród wyróżnionych patronów. Spośród 115 postaci uhonorowanych imiennie jedynie 14 to kobiety, co stanowi zaledwie 12,1% ogólnej liczby. W tym samym okresie uchwalono sześciu patronów zbiorowych, z czego dwóch – Bohaterki Getta Warszawskiego (2023) oraz prawa kobiet (2018) – odnosiło się bezpośrednio do doświadczeń i działalności kobiet.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wyróżnił dziewięć kobiet jako patronki poszczególnych lat:

- Maria Skłodowska-Curie – 2011,
- Irena Sendlerowa – 2018,
- Anna Walentynowicz – 2019,
- Maria Grzegorzewska – 2022,
- Wanda Rutkiewicz – 2022,
- Maria Konopnicka – 2022,
- Jadwiga Zamoyska – 2023,
- Aleksandra Piłsudska – 2023,
- Olga Boznańska – 2025.

Wybór tych postaci wskazuje na próbę reprezentacji różnych obszarów życia społecznego i zawodowego kobiet: od nauki (Skłodowska-Curie), przez działalność społeczną (Sendlerowa, Walentynowicz), pedagogikę (Grzegorzewska), aż po kulturę (Boznańska, Konopnicka) i sport (Rutkiewicz). Symboliczne jest również uhonorowanie kobiet związanych z ruchem niepodległościowym i narodowym (Zamoyska, Piłsudska).

Senat RP w analizowanym okresie wyróżnił pięć kobiet:

- Olga Małkowska (wraz z mężem) – 2008,
- Maria Skłodowska-Curie – 2011 (również w Sejmie),
- Maria Szymanowska – 2019,
- Wisława Szymborska – 2023,
- Maria Pawlikowska-Jasnorzewska – 2025.

W tym zestawieniu pojawiają się kobiety sztuki i literatury (Szymborska, Pawlikowska-Jasnorzewska, Szymanowska), co poszerza obraz kobiecych patronatów o sferę kultury wysokiej. Zestawienie pokazuje też, że Senat częściej niż Sejm sięga po patronaty związane z twórczością artystyczną.

Do najważniejszych patronatów zbiorowych, które uhonorowały kobiety jako grupę, należy zaliczyć:

- Rok Praw Kobiet – 2018 (Sejm),
- Bohaterki Getta Warszawskiego – 2023 (Senat),
- Rodzina Ulmów i Polscy Olimpijczycy – 2024 (Sejm).

Chociaż nie wszystkie te patronaty odnoszą się wyłącznie do kobiet, uwzględniają one ich szczególne role i ponoszone ofiary, zwłaszcza w kontekście okupacji i działań wojennych.

Z przedstawionych danych wynika, że wciąż utrzymuje się wyraźna dysproporcja w reprezentacji kobiet jako patronów roku. W latach 2001–2025 kobiety stanowiły mniej niż jedną ósmą wszystkich wyróżnionych postaci. Pomimo rosnącej świadomości potrzeby równego traktowania w przestrzeni publicznej w praktyce decyzje parlamentarne wciąż odzwierciedlają tradycyjny kanon pamięci historycznej, skoncentrowany na mężczyznach, szczególnie wojskowych, politykach i duchownych.

W ostatnich latach dostrzegalny jest trend wzrostowy – aż sześć kobiet zostało patronkami w latach 2022–2025 – jednak nadal nie zmienia to strukturalnych proporcji. Co więcej, warto zaznaczyć, że często są to rocznice symboliczne, czasem „sztucznie zaokrąglone”, co sugeruje brak systematycznego planowania związanego z kobietami w polityce pamięci.

Należy wyeksponować te przypadki, w których patronat przysłużył się popularyzacji mniej znanych postaci, np. Marii Grzegorzewskiej, pionierki pedagogiki specjalnej, czy Jadwigi Zamoyskiej, działaczki społecznej i oświatowej. Podobnie rzecz się ma z Wandą Rutkiewicz, której postać – choć kultowa w kręgu pasjonatów gór – nie była powszechnie obecna w programach edukacyjnych.

W kontekście edukacji szkolnej i akademickiej patronaty te mogą i powinny być wykorzystywane jako narzędzia poszerzania kanonu – zarówno w wymiarze tematycznym, jak i w zakresie równościowym. Przykład lat 2022, 2023 i 2025 może być punktem wyjścia do programowych korekt w podręcznikach szkolnych oraz większej obecności kobiet w narracjach publicznych.

Uchwały Sejmu i Senatu RP ustanawiające patronów roku stały się z biegiem lat ważnym instrumentem polityki symbolicznej i edukacyjnej. Mimo że ich charakter prawny jest miękki, siła oddziaływania społecznego – zwłaszcza w przestrzeni kultury i edukacji – jest trudna do przecenienia. Z perspektywy badań nad pamięcią zbiorową patronaty mogą pełnić rolę strategiczną: budują pomost między historią a teraźniejszością, a także między oficjalną narracją państwową a oddolnymi praktykami upamiętnienia. W przypadku kobiet – długo pomijanych w głównym nurcie polityki pamięci – stanowią szansę na wyrównywanie historycznych niesprawiedliwości i przywracanie im należnego miejsca. Nie chodzi wyłącznie o liczby – choć te są nadal wymowne – ale o symboliczny gest, który pokazuje, że kobiety współtworzyły i współtworzą historię Polski. Każda uchwała patronacka dotycząca kobiet to akt przywracania godności, upodmiotowienia i wpisania ich biografii w ciągłość dziejów narodowych. Dlatego też zasadne wydaje się apelowanie o systematyczne i konsekwentne uwzględnianie kobiet w kolejnych latach patronackich. Zwłaszcza że potencjał wielu postaci, takich jak Helena Modrzejewska, Zofia Kossak, Emilia Plater, Krystyna Skarbek czy Halina Konopacka, pozostaje nadal w dużej mierze niewykorzystany.

Zakończenie – na pewno nie gorsza... ale przez lata niedowartościowana

Celem autorów artykułu było przedstawienie wybranych przykładów popularyzacji historii kobiet w Polsce, przy czym ukazano nie tylko postępy dokonane w tym zakresie, lecz także obszary, które nadal wymagają intensyfikacji działań. Wychodząc od ogólnej refleksji nad marginalizacją kobiet w historiografii, przypomnieliśmy, że dopiero druga połowa XX w. przyniosła wzmożone zainteresowanie ukazaniem roli kobiet w historii. Polskie badania nad historią kobiet, zapoczątkowane między innymi przez Annę Żarnowską i kontynuowane przez liczne ośrodki naukowe, zaczęły stopniowo wypełniać „białe plamy” w zbiorowej pamięci.

Na przykładzie wizerunków kobiet na banknotach i monetach staraliśmy się ukazać, jak bardzo ten obszar wciąż pozostaje zmaskulinizowany. Poza Marią Skłodowską-Curie i nielicznymi wyjątkami kobiety są praktycznie nieobecne w codziennym obiegu monetarnym. O ile banknoty kolekcjonerskie honorują niektóre

wybitne postaci kobiece, to na banknotach obiegowych obecni są w Polsce, od trzydziestu lat (od 1995 r.), wyłącznie mężczyźni – książęta i królowie. Autorzy projektów emisyjnych powołują się często na chronologię czy rozpoznawalność, jednak w szerszym kontekście wskazuje to na głęboko zakorzenione kulturowe stereotypy. Przykłady innych krajów, jak Wielka Brytania czy Kanada, pokazują, że możliwe jest bardziej zrównoważone podejście do reprezentacji płci.

Podobna dysproporcja ujawnia się w nazewnictwie ulic. Choć zmiany są widoczne – jak w np. Poznaniu, który podjął decyzję o równoważeniu nazw patronów i patronek – to kobiety nadal stanowią zaledwie niewielki odsetek w miejskich plateonimach. Zaledwie kilka procent ulic w dużych miastach Polski nosi imiona kobiet, mimo że coraz więcej inicjatyw, takich jak kampania „Ulice dla Kobiet” w Warszawie, stara się to zmienić. Brak reprezentacji kobiet w nazwach ulic nie tylko odzwierciedla historyczne wykluczenie, ale też utrwała stereotypy i ogranicza widoczność kobiet jako pełnoprawnych uczestników życia publicznego. Proces zmiany jest trudny i powolny, ale dostrzegalna jest rosnąca świadomość potrzeby inkluzywności.

Trzeci ważny wymiar popularyzacji historii kobiet stanowią uchwały Sejmu i Senatu RP ustanawiające patronów roku. Choć od 2001 r. przyjęto już blisko 150 takich uchwał, tylko niewielki ich odsetek dotyczył kobiet. Kobiety, takie jak Maria Skłodowska-Curie, Irena Sendlerowa, Anna Walentynowicz, Maria Grzegorzewska, Wanda Rutkiewicz, Maria Konopnicka, Jadwiga Zamoyska, Aleksandra Piłsudska, Olga Boznańska, Olga Małkowska, Maria Szymanowska, Wisława Szymborska i Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, zostały co prawda uhonorowane, jednak nadal widoczna jest dominacja mężczyzn w tej formie polityki pamięci. W latach 2022–2025 dostrzegalny jest wzrost liczby kobiecych patronatów, co może świadczyć o rosnącym zrozumieniu potrzeby wyrównywania reprezentacji w sferze symbolicznej.

Autorzy starali się wskazać, że działania popularyzatorskie – choć często fragmentaryczne – mają ogromne znaczenie edukacyjne i społeczne. Wpisują się w proces budowania nowoczesnej tożsamości narodowej, opartej na równości i różnorodności. Wizerunki kobiet w przestrzeni publicznej, nazwy ulic czy patronaty roku mają moc kształtowania świadomości kolejnych pokoleń. Przykłady działań lokalnych samorządów, kampanii społecznych oraz aktywności instytucji kultury pokazują, że możliwa jest stopniowa zmiana utrwalonego przez wieki obrazu historii.

Na zakończenie pragniemy zaproponować inne formy popularyzacji historii kobiet, mając nadzieję, że może staną się one inspiracją do podjęcia dalszych analiz.

1. Nowoczesne narzędzia cyfrowe – stworzenie interaktywnych platform internetowych oraz aplikacji mobilnych (np. w formie map spacerów tematycznych „Śladami Polek”), które będą popularyzować biografie wybitnych kobiet z historii Polski. Narzędzia takie mogą integrować funkcje edukacyjne, quizy, archiwalia i multimedia.
2. Seriale edukacyjne i podcasty – rozbudowanie oferty edukacyjnej w formacie popularnym wśród młodzieży. Seriale dokumentalne w stylu „Polki, które zmieniły historię” lub podcasty narracyjne prezentujące losy kobiet mogłyby stanowić istotne źródło wiedzy, szczególnie dla młodych odbiorców.
3. Kampanie społeczne w mediach społecznościowych – oparte na storytellingu kampanie, które codziennie przedstawiają jedną sylwetkę kobietą z historii Polski, mogłyby zyskać zasięg ogólnokrajowy. Współpraca z influencerami zwiększyłaby ich skuteczność.
4. Działania edukacyjne w szkołach – opracowanie dodatkowych materiałów dydaktycznych, scenariuszy lekcji, gier planszowych i escape roomów dotyczących historii kobiet. Kluczowe jest uwzględnienie perspektywy kobiecej w programach nauczania.
5. Upamiętnienia lokalne – wspieranie oddolnych inicjatyw w małych miastach i wsiach na rzecz nadawania imion kobiet szkołom, bibliotekom, domom kultury. Dzięki temu możliwe będzie ocalenie od zapomnienia także bohaterek lokalnej historii.
6. Granty i konkursy dla młodzieży – np. konkursy literackie lub fotograficzne pt. „Kobieta, którą warto pamiętać”, zachęcające młodzież do odkrywania i dokumentowania losów nieznanymi bohaterek swoich miejscowości.
7. Sztuka w przestrzeni publicznej – murale, rzeźby, tablice pamiątkowe dedykowane wybitnym Polkom. Współczesna sztuka uliczna może pełnić funkcję pomnika edukacyjnego – przemawiającego językiem młodego pokolenia.
8. Filmy fabularne i biograficzne – wsparcie produkcji filmów opartej na życiorysach kobiet z polskiej historii. Sukces *Kamerdynera*, *Znachora* czy *Chłopów* pokazuje, że dobre kino historyczne ma potencjał popularyzatorski.

9. Szlak edukacyjny „Śladami Polek” – ogólnopolska trasa turystyczno-edukacyjna, obejmująca miejsca związane z działalnością wybitnych Polek – od nauki, przez sztukę, po walkę o niepodległość.
10. Współpraca z organizacjami międzynarodowymi – aby promować polskie bohaterki w kontekście globalnym i budować ich rozpoznawalność także poza granicami kraju.

Upowszechnianie wiedzy o historii polskich kobiet należy ujmować jako komponent systemowej polityki pamięci oraz integralny element dydaktyki historii, a nie wyłącznie jako działanie popularyzatorskie. Wieloletnia marginalizacja doświadczeń i sprawczości kobiet w głównym nurcie narracji historiograficznej skutkowałą deficytem reprezentacji i lukami poznawczymi. Celem projektowanych interwencji jest redukcja tych luk poprzez trwałą integrację perspektywy kobiecej z kanonem interpretacyjnym dziejów Polski. W ostatnich latach odnotowuje się intensyfikację działań o zróżnicowanej sprawczości instytucjonalnej: od zmian w nazewnictwie miejskim (żeńskie patronaty), przez modyfikacje materiałów dydaktycznych, po ustanawianie kobiecych patronek lat na poziomie parlamentarnym. Praktyki te należy traktować jako instrumentarium polityki symbolicznej oraz empiryczne wskaźniki zmiany norm interpretacyjnych. W ujęciu porównawczym tożsame rozwiązania funkcjonują w innych jurysdykcjach (kampanie tematyczne, interwencje programowe, narzędzia legislacyjne), wzmacniając widoczność kobiet w pamięci zbiorowej.

Rekonstrukcja udziału kobiet w procesach historycznych ma charakter zarówno epistemiczny, jak i normatywny. Pozwala na korektę androcentrycznych zniekształceń, podnosi spójność i rzetelność obrazu przeszłości oraz wspiera kształtowanie kompetencji obywatelskich poprzez prezentację zróżnicowanych wzorów ról i biografii. Historia pozbawiona tej perspektywy pozostaje strukturalnie niekompletna, a generowane na jej podstawie wnioski analityczne obciążone są błędem systemowym. W warunkach polskich zarysowuje się wielosektorowy model polityki pamięci o kobietach, obejmujący edukację formalną, politykę kulturalną, badania naukowe i działania popularyzatorskie. Dla zapewnienia skuteczności konieczne są: koordynacja międzyinstytucjonalna, stabilne finansowanie, jasno zdefiniowane cele operacyjne oraz mechanizmy ewaluacji oparte na mierzalnych wskaźnikach (produktywnych, rezultatowych i długoterminowych). Autorzy pozostają świadomi, że rekomendowane formy (kampanie społeczne,

aplikacje cyfrowe, programy edukacyjne, inicjatywy lokalne) nie stanowią *novum*. Ich dotychczasowa implementacja charakteryzuje się jednak rozproszeniem i niską trwałością efektów. Postuluje się zatem strategię długofalową, opartą na dowodach, realizowaną w cyklach i poddawaną regularnej ocenie wpływu. Tak rozumiana polityka pamięci umożliwi włączenie historii kobiet do głównego nurtu narracji historycznej w sposób trwały i instytucjonalnie zakotwiczony.

Bibliografia

Opracowania

- Andrzej Heidrich *twórca polskich banknotów*, opracowanie zbiorowe, (Warszawa: Narodowy Bank Polski, 2012).
- Białokur, Marek. „Ponadpartyjne porozumienie w «Świątyni Demokracji». Rzec o parlamentarnych uchwałach okolicznościowych ustanawiających patronów poszczególnych lat. Casus roku 2023”, w: Marek Mazurkiewicz, Agata Haas, Robert Wieczorek (red.), *Colloquium Opole 2023. O wolności i demokracji we współczesnej Europie z historycznej i politologicznej perspektywy*, (Opole: Instytut Śląski, 2024).
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam. Bauchrowicz-Tocka, Maria. „Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet. Materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet. Źródła, metody i kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022).
- Górny, Krzysztof. Górna, Ada. Szczepański, Jan. Sienica, Aleksandra. „Patriarchat nazewniczy – zmaskulinizowany krajobraz symboliczny polskich mniejszych miast”, *Prace i Studia Geograficzne*, t. 67, 2022, 24–44.
- Kukło, Cezary. „Badania nad historią kobiet w Polsce w XVI–XVIII wieku w latach 2011–2020. Niezmienna atrakcyjność, ale czy nowe pytania?”, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, nr 107, 2020, 13–57.
- Rutkiewicz-Hanczewska, Małgorzata. Walkowiak, Justyna B. „Kobiety w nazwach polskich ulic nadawanych w latach 2018–2022: stagnacja czy zmiana?”, *Język Polski*, R. 103, z. 4, 2023, 91–108.
- Smolak, Marzena. Andrzej Heidrich. *Malarz polskich banknotów*, (Wrocław: Muzeum Miejskie Wrocławia, 2016).

Źródła internetowe

- Anagnostopulu, Anna. *Kobieta na banknocie po raz pierwszy od denominacji? Ta jest już weteranką*, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/1000-zl-z-krolowa-jadwiga-to-nie-pierwszy-taki-banknot/qt7k9d7>
- Badanie CBOS nr BS/38/2007 przeprowadzone w 2007 r.: „Opinia społeczna o nazwach ulic” https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_038_07.PDF
- Badanie CBOS nr18/2018 przeprowadzone w 2018 r.: „Stosunek do dekomunizacji nazw ulic” https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_018_18.PDF
- Dlaczego nie ma kobiet na banknotach? Nowa odsłona kampanii reklamowej Banku BGŻ BNP Paribas*, <https://www.bnpparibas.pl/repozytorium/komunikaty/dlaczego-nie-ma-kobiet-na-banknotach-nowa-odslona-kampanii-reklamowej>
- Działalność emisyjna*, <https://nbp.pl/o-nbp/dzialalnosc-emisyjna/>
- Jak wyglądałby „świat bez kobiet”, czytaj w czwartek w Gazecie Wyborczej*, <https://wyborcza.pl/7,95791,23110912,jak-wygladalby-swiat-bez-kobiet-czytaj-w-czwartek-w-gazecie.html>
- Kisiel, Bogna. *Poznańscy radni nazywają place, ulice i skwery na cześć wybitnych kobiet*, <https://gloswielkopolski.pl/poznanscy-radni-nazywaja-place-ulice-i-skwery-na-czesc-wybitnych-kobiet/ar/13321388>
- Konkurs „Patroni i patronki krakowskich ulic”*, <https://biblioteka.krakow.pl/aktualnosci/konkurs-em-patronki-i-patroni-krakowskich-ulic-em>
- Milczarski, Marcin. *Mężczyzna jako opcja domyślna*, <https://odpowiedzialnybiznes.pl/karta-roznorodnosci/aktualnosci-karta/mezczyzna-jako-opcja-domyslna/>
- Nazwy ulic i placów*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Nazwy_ulic_i_plac%C3%B3w
- NBP: Maria Skłodowska-Curie ponownie na banknocie*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/nbp-maria-sklodowska-curie-ponownie-na-banknocie>
- Nowak, Katarzyna. *Tylko kilka proc. ulic ma nazwy na cześć kobiet. Niektórzy wciąż boją się „Scenariusza z Seksmisji”*, <https://kobieta.gazeta.pl/kobieta/7,107881,26664252,tylko-kilka-proc-ulic-ma-nazwy-na-czesc-kobiet-ale-niektorzy.html>
- Przewoźna, Marta. *Kobiety na banknotach*, <https://www.walutomat.pl/poradnik/kobiety-na-banknotach/>
- Raport CSR. 2018*, https://www.bnpparibas.pl/raportcsr2018/pdf/raport_csr_2018.pdf

Ruszyła międzynarodowa akcja – Kobiety na banknoty, <https://kampaniespoleczne.pl/ruszy-la-miedzynarodowa-akcja-kobiety-na-banknoty/>

Siemionczyk, Grzegorz. *Banknoty kipiące od testosteronu*, <https://www.rp.pl/plus-minus/art11465491-banknoty-kipace-od-testosteronu>

Szafrańska, Monika. *Przeanalizowała sytuację kobiet na rynku pracy przez 200 lat i dostała Nagrodę Nobla*, <https://bizblog.spiderweb.pl/nagroda-nobla-sytuacja-kobiet-na-ryнку-pracy-przez-200-lat>

Ulice dla kobiet. Apel o upamiętnienie kobiet w nazwach warszawskich kobiet, <https://www.nasza-demokracja.pl/petitions/ulice-dla-kobiet-apel-o-upamietnienie-kobiet-w-nazwach-warszawskich-ulic>

Wielcy Polacy i ważne historyczne wydarzenia na monetach i banknotach kolekcjonerskich, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/kraj/artykuly/8363280,wielcy-polacy-i-wazne-historyczne-wydarzenia-na-monetach-i-banknotach-kolekcjonerskich-nbp.html>

Woś, Rafał. *Kobiety na banknoty*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/kobiety-na-banknoty-159576>

<http://www.isk.bialystok.pl/>

https://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/aktualnosci/aktualnosci.aspx?contrast=default

<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WM-P20170000609/O/M20170609.pdf>

<https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/175158/4/karta>

Akty prawne

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, M.P. 1992 nr 26, poz. 185, art. 33a.

Obwieszczenie Marszałka Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 sierpnia 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu uchwały Senatu Rzeczypospolitej Polskiej – Regulamin Senatu, M.P. poz. 846.

Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 maja 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej – Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, M.P. poz. 483, art. 33a.

ADAM MIODOWSKI

<https://orcid.org/0000-0002-2623-955X>

Instytut Studiów Kobięcych (Polska)

Institute of Women's Studies (Poland)

Wyzwania współczesnej biografistyki historycznej w kontekście badań nad emancypacją Polek w XIX i XX w.¹

Streszczenie

Artykuł podejmuje krytyczną analizę wyzwań współczesnej biografistyki historycznej w kontekście badań nad emancypacją Polek w XIX i XX w. Autor wskazuje na konieczność odejścia od tradycyjnych, pozytywistycznych modeli narracyjnych na rzecz strategii reinterpretacji i rekontekstualizacji, wspieranych przez narzędzia humanistyki cyfrowej. Szczególny nacisk położono na redefinicję kategorii sprawczości i sfery prywatnej, a także na zastosowanie perspektywy transnarodowej, umożliwiającej wpisanie biografii Polek w szerszy kontekst globalnych ruchów emancypacyjnych. Artykuł podkreśla również etyczne aspekty pracy biograficznej, wskazując na jej rolę w kształtowaniu pamięci zbiorowej i polityki historycznej. Celem publikacji jest zaproszenie do interdyscyplinarnej refleksji nad nowym modelem biografistyki, który umożliwi pełniejsze i sprawiedliwsze przywrócenie historii kobiet nauce i społeczeństwu.

¹ Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu NPRH/F/SP/0086/2024/13, kwota dofinansowania 1 119 240,00 zł, całkowita wartość projektu 1 119 240,00 zł.

Słowa kluczowe: biografistyka historyczna, historia kobiet, emancypacja, sprawczość, sfera prywatna, humanistyka cyfrowa, pamięć zbiorowa, perspektywa transnarodowa, rekontekstualizacja, etyka badań

CHALLENGES OF CONTEMPORARY HISTORICAL BIOGRAPHY IN THE CONTEXT OF RESEARCH ON THE EMANCIPATION OF POLISH WOMEN IN THE 19TH & 20TH CENTURIES

Abstract

The article offers a critical analysis of the challenges facing contemporary historical biography in the context of research on the emancipation of Polish women in the 19th and 20th centuries. It advocates for a departure from traditional positivist narrative models in favor of reinterpretation and recontextualization strategies, supported by digital humanities tools. Particular emphasis is placed on redefining the categories of agency and the private sphere, as well as applying a transnational perspective that situates Polish women's biographies within the broader framework of global emancipation movements. The article also addresses the ethical dimensions of biographical research, highlighting its role in shaping collective memory and historical politics. The publication aims to foster interdisciplinary reflection on a new biographical model that enables a more inclusive and equitable restoration of women's history to scholarship and public consciousness.

Keywords: historical biography, women's history, emancipation, agency, private sphere, digital humanities, collective memory, transnational perspective, recontextualization, research ethics

Wstęp

Biografia jako gatunek historiograficzny i literacki niezmiennie fascynuje, oferując obietnicę wglądu w intymność jednostkowego losu i zrozumienia mechanizmów historii poprzez pryzmat ludzkiego doświadczenia. Jednocześnie jednak od dekad budzi ona metodologiczne i epistemologiczne wątpliwości, prowadzące niektórych badaczy, jak Pierre Bourdieu, do mówienia o „iluzji biograficznej” – sztucznym konstruowaniu linearnej i spójnej narracji z chaotycznego i fragmentarycznego materiału życia². Mimo

² Pierre Bourdieu, „L'illusion biographique”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 62, No. 1, 1986, 69–72, <https://tinyurl.com/26wrnbs5> [dostęp: 14.08.2025].

tych zastrzeżeń humanistyka ostatnich lat doświadcza ponownego zwrotu biograficznego, w którym, jak ujął to François Dosse, badacze podejmują „zakład biograficzny”, wierząc w możliwość dotarcia do prawdy o jednostce, lecz czyniąc to z nową świadomością teoretyczną i metodologiczną³. Ten nowy impet biografistyki wiąże się z rosnącym zainteresowaniem historią codzienności, mikrohistorią oraz, co kluczowe dla niniejszych rozważań, z fundamentalnym wpływem historiografii feministycznej. To właśnie badania feministyczne, od pionierskich prac Gerdy Lerner⁴ po dojrzałe analizy Joan W. Scott⁵, podważyły tradycyjne, androcentryczne modele biografii, demaskując ich wykluczający charakter. Ukazały one, jak perspektywa damsko-męska kształtowała role społeczne i możliwości działania, a co za tym idzie – także charakter i dostępność źródeł historycznych dotyczących kobiet. Obie autorki zwróciły uwagę na konieczność poszukiwania śladów kobiecej obecności w materiałach nieoczywistych, krytycznego odczytywania źródeł oficjalnych i reinterpretacji pozornie znanych faktów. Badania nad historią kobiet postawiły przed biografistyką zadanie nie tylko odzyskania zapomnianych postaci, ale przede wszystkim przeformułowania samego rozumienia tego, co w życiu jednostki jest historycznie istotne, włączając w to sferę prywatną, emocje i codzienne praktyki.

Wyzwania te rezonują ze szczególną mocą w kontekście badań nad emancypacją Polek w XIX i XX w. Tutaj do uniwersalnych trudności związanych z pisaniem historii kobiet dochodzą specyficzne uwarunkowania polskiego losu historycznego. Długi okres zaborów, naznaczony nie tylko brakiem państwowości, ale i intensywną polityką rasyfikacyjną i germanizacyjną, wpływał na kształt ruchu emancypacyjnego, często splatając go nierozzerwalnie ze sprawą narodową. Następnie kataklizm II wojny światowej doprowadził do bezprecedensowej destrukcji materialnej dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych, które stanowiłyby bezcenną podstawę dla badań biograficznych. Dzieła zniszczenia dopełnił okres Polski Ludowej, kiedy to historia kobiet, choć obecna, była często interpretowana przez pryzmat oficjalnej

³ François Dosse, *Le pari biographique. Écrire une vie*, (Paris: Éditions La Découverte, 2011), <https://tinyurl.com/27rxb5lx> [dostęp: 14.08.2025].

⁴ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, (New York: Oxford University Press, 1993). To drugi tom jej fundamentalnego dyptyku *Women and History*. Pierwszy to *The Creation of Patriarchy* (1986).

⁵ Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, (New York: Columbia University Press, 2018).

ideologii marksistowskiej, marginalizując lub zniekształcając dorobek wielu działaczek o innych afiliacjach. W rezultacie współczesny badacz pragnący pogłębić wiedzę o kluczowych postaciach polskiego ruchu emancypracyjnego staje przed podwójnym, a nawet potrójnym wyzwaniem, bo mierzy się nie tylko z typowymi dla historii kobiet problemami metodologicznymi i źródłowymi, ale także ze skutkami wojennej hekatomby i powojennych manipulacji historycznych⁶.

Niniejszy artykuł podejmuje próbę krytycznej analizy tych wyzwań i sformułowania propozycji metodologicznych, które mogłyby pomóc współczesnej biografistce sprostać temu zadaniu. Wyjdziemy od fundamentalnego problemu, jakim jest ograniczony zasób źródeł pierwotnych, by następnie przejść do przedstawienia postulatu reinterpretacji i rekontekstualizacji jako kluczowych strategii badawczych w tych warunkach. Ukażemy, jak takie podejście wpisuje się w globalne trendy historiograficzne, odchodzące od kronikarskiej chronologii na rzecz analizy kontekstowej i sieciowej. Następnie skupimy się na konieczności teoretycznej refleksji nad kluczowymi kategoriami analitycznymi, takimi jak sprawczość i sfera prywatna, których redefinicja jest niezbędna dla adekwatnego opisu kobiecego doświadczenia. Wskażemy również na heurystyczny potencjał perspektywy transnarodowej, argumentując, że pozwala ona przełamać izolację polskiej narracji i ukazać ruch emancypracyjny jako część szerszych, globalnych procesów. Istotnym elementem niniejszej propozycji będzie omówienie możliwości, jakie otwiera humanistyka cyfrowa, oferująca nowe narzędzia do analizy istniejących (nawet fragmentarycznych) zasobów. Na koniec podjęta zostanie kwestia wymiaru etycznego badań biograficznych i ich nierozzerwalnego związku z kształtowaniem pamięci zbiorowej oraz z podkreśleniem odpowiedzialności historyka w tym procesie. Celem tej publikacji jest nie tyle dostarczenie gotowych recept, ile

⁶ Krzysztof A. Makowski (red.), *Dzieje kobiet w Polsce: dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014); Ewa Chabros, Agnieszka Klarman (red.), *Historia kobiet czy historie kobiet*, (Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2019); Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski, Maria Bauchrowicz-Tocka, „Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet: materiały do badań, dokonania, kierunki, upowszechnianie i popularyzacja”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet: źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 9–26, <https://tinyurl.com/25tptn7h> [dostęp: 14.08.2025]; Adam Miodowski, „Środowiska naukowe związane z Instytutem Studiów Kobięcych w Białymstoku i ich wkład we współczesne polskie badania z zakresu historii kobiet (2011–2019)”, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020), 15–35, <https://tinyurl.com/2y42dgob> [dostęp: 14.08.2025].

zaproszenie do dyskusji nad nowym, interdyscyplinarnym i metodologicznie świadomym modelem badań biograficznych, który pozwoliłby na pełniejsze i bardziej sprawiedliwe przywrócenie historii Polek-emancypantek nauce i społecznej świadomości.

Postulat reinterpretacji źródeł pierwotnych i rekontekstualizacji starszych źródeł wtórnych

Ograniczony zasób ocalałych po II wojnie światowej źródeł pierwotnych, obrazujących życiorysy kluczowych postaci, które wpłynęły na przebieg procesu upodmiotowienia Polek w XIX i pierwszej połowie XX w. stanowi współcześnie poważną barierę przy próbach pogłębienia wiedzy biograficznej na ich temat⁷. Skoro kwerendy w polskich archiwach, bibliotekach naukowych, zasobach muzealnych i kolekcjach prywatnych coraz rzadziej przynoszą pożądane rezultaty, to przed badaczami specjalizującymi się w biografistyce historycznej staje wyzwanie, by bazując na dostępnych materiałach, wdrożyć innowacyjne strategie metodologiczne. Postulowane podejście badawcze wymaga nie tylko krytycznej reinterpretacji (odczytania na nowo) źródeł pierwotnych, lecz również przeprowadzenia systematycznej rekontekstualizacji ustaleń zawartych w starszych opracowaniach biograficznych⁸, rozumianej jako ich krytyczna ocena w świetle nowych kontekstów teoretycznych, źródłowych i metodologicznych. Oba te procesy – reinterpretacja i rekontekstualizacja – muszą opierać się na aparaturze naukowej i narzędziach wypracowanych przez współczesne nauki humanistyczne i społeczne.

Takie podejście wpisuje się w najnowsze trendy w biografistyce historycznej, która odchodzi od linearnego modelu narracji skupionego wyłącznie na rekonstrukcji życiorysowych faktów (chronologii zdarzeń) na rzecz holistycznego ujęcia uwzględniającego sieciowe powiązania jednostki ze strukturami społecznymi. Dokonuje się paradygmatyczne przesunięcie w metodologii badań biograficznych od kronikarskiej chronologii do analizy kontekstowej i sieciowej. Jak wskazują najnowsze tendencje historiograficzne, obecnie nacisk kładzie się po pierwsze na analizę wpływu biografii jednostki

⁷ Alicja Rokuszewska-Pawełek, „Metoda biograficzna i badanie biografii”, *Przegląd Socjologiczny*, t. 54, nr 1–2, 2005, 283–307.

⁸ Mowa o opracowaniach biograficznych opublikowanych u schyłku zaborów, w dwudziestolecie międzywojennym i pierwszej dekadzie powojennej.

na szersze procesy modernizacyjne, po drugie na badanie mechanizmów kulturowej recepcji działalności postaci historycznych, po trzecie na rekonstrukcję relacji interpersonalnych kształtujących ścieżki aktywności publicznej, po czwarte na kontekstualizację dokonań w ramach uwarunkowań epoki (politycznych, obyczajowych, intelektualnych). Taki zwrot metodologiczny wymusza rewizję dotychczasowych interpretacji, nawet w przypadkach, gdy warstwa faktograficzna wydaje się ustalona.

Archaizmy leksykalne i składniowe charakterystyczne dla dziewiętnastowiecznych oraz wczesnych dwudziestowiecznych opracowań biograficznych (polszczyzna schyłku epoki rozbiorowej, dwudziestolecia międzywojennego i peerelowska nowomowa) tworzą istotną barierę komunikacyjną dla współczesnego odbiorcy⁹. Modernizacja narracji, w której język staje się narzędziem rekontekstualizacji, wymaga nie tylko translacji językowej, ale przede wszystkim transpozycji aksjologicznej, uwspółcześnienia systemu odniesień teoretycznych bez naruszania integralności przekazu źródłowego. Na przykład, termin „emancypantka” wymaga dziś kontekstualizacji uwzględniającej współczesne teorie studiów kobiecych (*women's studies*), podczas gdy w oryginalnych tekstach funkcjonował w ramach dyskursu pozytywistycznego.

Jakie zatem zastosować strategie badawcze w warunkach deficytu źródłowego? W przypadku braku nowych materiałów archiwalnych kluczową rolę odgrywa porównawcze badanie istniejących źródeł, przede wszystkim pod kątem luk i przemilczeń w dotychczasowych narracjach, a także dyskursywnych strategii legitymizujących określone wizje historyczne, jak też mechanizmów konstruowania biograficznych mitów. Takie podejście pozwala wydobyć z tradycyjnych opracowań informacje niewychwytywane przy tradycyjnej lekturze. Współczesna praktyka badawcza uznaje interdyscyplinarność jako imperatyw metodologiczny. W praktyce oznacza to konieczność integracji aparatu naukowego historii, socjologii historycznej (analiza struktur władzy i kapitału społecznego), antropologii kulturowej (badanie rytuałów i praktyk codzienności), a w wielu przypadkach także lingwistyki korpusowej (eksploracja wzorców leksykalnych w źródłach pisanych). Ta synteza metodologiczna umożliwi konstruowanie wielowymia-

⁹ Ewa Malinowska, Jolanta Nocoń, Urszula Żydek-Bednarczuk (red.), *Style współczesnej polszczyzny: przewodnik po stylistyce polskiej*, (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2013).

rowych portretów biograficznych, wykraczających poza schemat wielkich indywidualności.

Proces rekontekstualizacji starszych opracowań biograficznych niesie z kolei ze sobą implikacje dla pamięci zbiorowej, a przy tym ma charakter nie tylko poznawczy, ale także upamiętniający (kommemoratywny). Rekontekstualizacja dziewiętnastowiecznych i starszych dwudziestowiecznych opracowań biograficznych przy użyciu współczesnych narzędzi badawczych służy przede wszystkim przywróceniu dorobku zapomnianych działaczek w ramach aktualnych dyskursów naukowych, dekonstrukcji martyrologicznych schematów narracyjnych dominujących w tradycyjnej historiografii oraz wprowadzeniu do obiegu naukowego marginalizowanych lub wcześniej pomijanych wątków z historii kobiet. Tego typu zabiegi rekontekstualizacyjne przyczyniają się do pełnego przywrócenia kobiet naszej historii narodowej i nadają ich biografiom aktualności i znaczenia. Rekontekstualizacja starszych opracowań niesie też ze sobą inne ryzyko w postaci anachronicznych projekcji biograficznych. Stosowanie współczesnych kategorii analitycznych do opisu realiów historycznych wymaga szczególnej ostrożności metodologicznej. Kluczowe znaczenie ma zachowanie zasady historyzmu, tj. interpretacji faktów w świetle norm i wartości charakterystycznych dla epoki, której dotyczą.

W rekontekstualizacji starszych opracowań biograficznych, a także w nowym odczytaniu istniejących źródeł, nieocenioną pomoc oferują zaawansowane metody analizy danych, określane mianem humanistyki cyfrowej (*Digital Humanities*, DH)¹⁰. Narzędzia te otwierają nowe możliwości eksploracji tradycyjnych źródeł biograficznych, pozwalając na zadawanie nowych pytań i dostrzeganie wzorców, które umykają przy tradycyjnej lekturze. Szczególnie obiecujące wydają się techniki automatycznej eksploracji tekstu (*text mining*)¹¹. Umożliwiają one przetwarzanie dużych zasobów, takich jak zdigitalizowane roczniki prasy kobiecej, obszerne zbiory korespondencji czy pamiętniki, w sposób niemożliwy przy tradycyjnej lekturze. Dzięki nim, na przykład, zastosowanie modelowania

¹⁰ Matthew K. Gold, Lauren F. Klein (eds.), *Debates in the Digital Humanities*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016), <https://tinyurl.com/2axpqhvq> [dostęp: 14.08.2025].

¹¹ Soohyung Joo, Jennifer Hootman, Marie Katsurai, „Exploring the Digital Humanities Research Agenda: A Text Mining Approach”, *Journal of Documentation*, Vol. 78, No. 4, 2022, 853–870, <https://tinyurl.com/23zfyg6c> [dostęp: 14.08.2025].

tematów (*topic modeling*)¹² może ujawnić dominujące i ewoluujące wątki dyskusji o emancypacji w publicystyce danej epoki, wskazując, jak idee krążyły i jak zmieniały się ich akcenty. Pozwala to zmapować, czyli stworzyć „mapę ideową” epoki i umiejscowić na niej biografie poszczególnych postaci. Równie cenne okazuje się badanie sentymentu wypowiedzi prasowych, które może ujawnić dominujący ton (pozytywny, negatywny, neutralny) w odbiorze danej działaczki i zrekonstruować strategię budowania jej publicznego wizerunku. Uzupełnia to analiza konkordancji, precyzyjnie badająca użycie kluczowych terminów, jak „emancypantka”, odkrywając ich rzeczywiste konotacje i zmiany znaczeniowe. Ponadto rozpoznawanie jednostek nazwanych (*Named Entity Recognition*, NER)¹³ w listach czy artykułach pomaga automatycznie zidentyfikować osoby, miejsca i organizacje, co samo w sobie staje się bezcenną bazą do dalszych badań, w tym do analizy sieciowej.

Analiza sieci społecznych (*Social Network Analysis*, SNA)¹⁴ stanowi kolejny filar cyfrowego wsparcia dla biografistyki. Otwiera ona nowe perspektywy badania relacji interpersonalnych i struktur organizacyjnych. Wykorzystując dane pozyskane m.in. dzięki NER, a także listy członkowskie, dane o uczestnictwie w zjazdach czy współautorstwie tekstów, możemy tworzyć wizualizacje i analizy kapitału społecznego badanych postaci. Takie podejście pozwala nie tylko zmapować sieci korespondencji, pokazując, kto był centralną postacią w obiegu informacji na przykład w kręgu „warszawskich entuzjastek”, ale także zidentyfikować kluczowe pośredniczki, łączące różne środowiska, czy wyodrębnić nieformalne grupy działaczek, na przykład poprzez analizę współczłonkostwa w organizacjach. W ten sposób SNA umożliwia rekonstrukcję nie tylko indywidualnych biografii, ale całych ekosystemów społecznych i intelektualnych, w których działały emancypantki, często wydobywając na światło dzienne postaci dotąd marginalizowane.

¹² David M. Blei, „Topic Modeling and Digital Humanities”, *Journal of Digital Humanities*, Vol. 2, No. 1, 2012, 8–11, <https://tinyurl.com/22y526qt> [dostęp: 14.08.2025].

¹³ Miguel Won, Patricia Murrieta-Flores, Bruno Martins, „Ensemble Named Entity Recognition (NER): Evaluating NER Tools in the Identification of Place Names in Historical Corpora”, *Frontiers in Digital Humanities*, Vol. 5, No. 2, 2018, 1–15, <https://tinyurl.com/2y5wfx5d> [dostęp: 14.08.2025].

¹⁴ Stanley Wasserman, Katherine Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), <https://tinyurl.com/282tf6ay> [dostęp: 14.08.2025].

Należy jednak podkreślić, że te cyfrowe narzędzia nie zastępują wnikliwej, jakościowej analizy historycznej. Ich rola polega raczej na jej wzbogaceniu i uzupełnieniu. Pozwalają one testować hipotezy na dużą skalę, wykrywać niedostrzegane wzorce i zależności oraz wydobywać nowe informacje z pozornie wyeksploatowanych źródeł. W konsekwencji dostarczają nowych danych i perspektyw, które stają się fundamentem dla głębszej reinterpretacji i bardziej wielowymiarowej rekontekstualizacji biografii wybitnych kobiet, pomagając przezwyciężyć ograniczenia wynikające z deficytu tradycyjnych źródeł archiwalnych.

Transformacja metodologiczna współczesnej biografistyki historycznej stanowi odpowiedź na podwójne wyzwanie, jakim są deficyt nowych źródeł oraz zmiany paradygmatów w humanistyce. Rekontekstualizacja starszych opracowań, prowadzona z wykorzystaniem interdyscyplinarnych narzędzi badawczych, pozwala nie tylko uzupełnić luki w wiedzy historycznej, ale przede wszystkim przywrócić zbiorowej pamięci postaci kluczowe dla zrozumienia procesów emancypacyjnych. Aktywność na tym polu wymaga jednak ścisłej współpracy historyków z socjologami, antropologami, językoznawcami, specjalistami od analizy danych, a nawet psychologami¹⁵, tworząc nowy model badań biograficznych adekwatny do wyzwań XXI w.

Kategorie sprawczości i sfery prywatnej kobiet a wyzwania rekonstrukcji biograficznej

Historiografia feministyczna od swoich początków kwestionuje tradycyjne podejścia biograficzne, które, koncentrując się na sferze publicznej i konwencjonalnie rozumianej „wielkości”, często czyniły doświadczenie kobiet niewidocznym lub marginalnym. Próba napisania pełniejszej historii, uwzględniającej kobiety jako aktywne podmioty, wymaga od badaczy nie tylko poszukiwania nowych źródeł, ale przede wszystkim krytycznej rewizji fundamentalnych kategorii analitycznych: sprawczości oraz dychotomii sfery prywatnej i publicznej. Wyzwania te nabierają szczególnego znaczenia w kontekście badań nad życiem kobiet na przestrzeni XIX i XX w., w tym Polek, których ścieżki życiowe kształtowane były przez złożone inte-

¹⁵ Jan Hendrik van den Berg, *Zmienna natura człowieka: wprowadzenie do psychologii historycznej*, przeł. Izabela Michalska, (Warszawa: Fundacja „Evviva L'arte”, 2022).

rakcje struktur społecznych, norm kulturowych, ograniczeń prawnych i osobistych dążeń.

Sprawczość, rozumiana jako zdolność do działania i wywierania wpływu, przez długi czas była definiowana jako władza polityczna, sukces ekonomiczny czy otwarty bunt. Takie ujęcie nieuchronnie pomijało wiele form kobiecej aktywności. Kluczowe dla współczesnej refleksji stały się prace historyczek takich jak Joan W. Scott, która podkreślała, że płciowość jest fundamentalną kategorią organizującą życie społeczne i relacje władzy, a zatem i sprawczość powinna być analizowana przez jej pryzmat¹⁶. Indyjska badaczka Mrinalini Sinha, analizując kwestię sprawczości w historiografii feministycznej, wskazuje na napięcie między ukazywaniem kobiet jako ofiar opresji a podkreślaniem ich zdolności do działania, argumentując za koniecznością badania „specyficznych kontekstów”, które umożliwiają lub ograniczają kobiecą podmiotowość¹⁷. Oznacza to, że poszukując sprawczości, musimy patrzeć szerzej, tj. na strategię negocjacyjną, budowanie sieci wsparcia, działania w ramach organizacji społecznych, twórczość artystyczną, a nawet codzienne praktyki zaangażowania w ramach gospodarstwa domowego. Sprawczość nie jest stanem zero-jedynkowym, lecz kontinuum możliwości realizowanych w konkretnych warunkach.

Nierozzerwalnie związana z tym jest krytyka podziału na sferę prywatną i publiczną. Wywodząca się z myśli oświeceniowej idea osobnych sfer, przypisująca kobietom domenę domu i rodziny, a mężczyznom świat polityki i biznesu, przez wieki legitymizowała wykluczenie kobiet z życia publicznego¹⁸. Feministyczna teoria krytyczna, jak zauważa Adam Sulikowski, dekonstruuje ten podział, ukazując jego arbitralność i polityczne implikacje, a także dowodząc, że prywatne jest polityczne, że relacje władzy, normy i konflikty przenikają obie sfery¹⁹. Dla biografa oznacza to konieczność badania sfery prywatnej nie jako izolowanego tła, lecz jako przestrzeni o kluczowym znaczeniu, gdzie kształtowały się tożsamości, podejmowano decyzje o skutkach publicznych i nierzadko formował się opór. Jak pokazuje

¹⁶ Zob. przypis 5.

¹⁷ Janaki Nair, „On the question of agency in Indian feminist historiography”, *Gender & History*, Vol. 6, No. 1, 1994, 82–100, <https://tinyurl.com/2be2xjbe> [dostęp: 14.08.2025].

¹⁸ Rosalind Rosenberg, *Beyond Separate Spheres: Intellectual Roots of Modern Feminism*, (New Haven: Yale University Press, 1982), 114, 207, 245–246, <https://tinyurl.com/238p5d-po> [dostęp: 14.08.2025].

¹⁹ Adam Sulikowski, „Prawo i płęć. Kilka uwag o potencjale krytycznym feministycznej jurysprudencji”, *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*, t. 8, 2018, 85–101, <https://tinyurl.com/29cdwuta> [dostęp: 14.08.2025].

Linda K. Kerber, retoryka osobnych sfer była potężnym narzędziem ideologicznym, ale rzeczywistość historyczna była znacznie bardziej złożona, a granice między sferami płynne i negocjowalne²⁰. Badanie życia Polek w XIX i XX w., często zaangażowanych w działalność patriotyczną, jest tego doskonałym przykładem²¹.

Rekonstrukcja tych wymiarów aktywności kobiet stawia poważne wyzwania metodologiczne, wynikające głównie z charakteru dostępnych źródeł. Biografie takie często muszą opierać się na egodokumentach i intymistyce (notatkach, listach, relacjach, życiorysach, dziennikach, pamiętnikach, wspomnieniach), często – kroć niepublikowanych, które choć bezcenne, wymagają szczególnej hermeneutyki. Jak wskazuje Arlette Farge, źródła te są subiektywne, fragmentaryczne i często podporządkowane konwencjom gatunkowym oraz społecznym oczekiwaniom²². Analiza egodokumentów i intymistyki musi więc uwzględniać nie tylko ich treść, ale także formę, język, a przede wszystkim przemilczenia. Konieczne staje się „czytanie między wierszami”, czyli poszukiwanie ukrytych znaczeń, napięć i alternatywnych narracji, które tradycyjna lektura mogłaby pominąć. Ponadto, jak zauważają badaczki analizujące dokumenty z perspektywy herstorycznej, nawet pozornie neutralne źródła są nasycone treściami dotyczącymi płciowości, które należy dekonstruować²³.

Aby sprostać tym wyzwaniom, współczesna biografistyka sięga po innowacyjne strategie. Mikrohistoria, poprzez dogłębną analizę pojedynczych przypadków czy wydarzeń, pozwala na ukazanie

²⁰ Linda K. Kerber, „Separate Spheres, Female Worlds, Woman’s Place: The Rhetoric of Women’s History”, *The Journal of American History*, Vol. 75, No. 1, 1988, 9–39, <https://tinyurl.com/2c5w6l3o> [dostęp: 14.08.2025].

²¹ Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dzienictwem Kulturowym Europy, 2021), 47–118, <https://tinyurl.com/2audmo7t> [dostęp: 14.08.2025].

²² Arlette Farge, *Le goût de l’archive*, (Paris: Éditions du Seuil, 1989), <https://tinyurl.com/2bup8qnc> [dostęp: 14.08.2025]. Por. June Purvis, „Using Primary Sources When Researching Women’s History from a Feminist Perspective”, *Women’s History Review*, Vol. 1, No. 2, 1992, 273–306, <https://tinyurl.com/2cx4vmx2> [dostęp: 14.08.2025]; Suzanne L. Bunkers, „Midwestern Diaries and Journals: What Women Were (Not) Saying in the Late 1800s”, w: James Olney (ed.), *Studies in Autobiography*, (Oxford: Oxford University Press, 1988), 190–210, <https://tinyurl.com/24o7oxcw> [dostęp: 14.08.2025]; Penny Summerfield, *Histories of the Self: Personal Narratives and Historical Practice*, (New York: Routledge, 2019), <https://tinyurl.com/2xssvse6> [dostęp: 14.08.2025].

²³ Karen Hagemann, „Reconstructing «Front» and «Home»: Gendered Experiences and Memories of the German Wars against Napoleon. A Case Study”, *War in History*, Vol. 16, No. 1, 2009, 25–50, <https://tinyurl.com/29f78vdk> [dostęp: 14.08.2025].

złożoności działania jednostki w ramach struktur społecznych²⁴. Niezwykle obiecująca jest także analiza sieci społecznych (SNA), która wykorzystując dane źródłowe, pozwala zrekonstruować relacje, przepływ informacji i struktury wsparcia, w jakich funkcjonowały kobiety. Badania nad ruchami społecznymi pokazują, jak istotne były sieci społeczne w mobilizacji i działaniu, a SNA pozwala te sieci wizualizować i mierzyć²⁵. Coraz częściej podkreśla się również konieczność interdyscyplinarności, czerpania z socjologii, antropologii kulturowej (badania etnograficzne nad codziennością)²⁶ czy studiów literackich, aby zbudować pełniejszy obraz.

Odtwarzanie biografii kobiet, które uwzględniają złożoność ich sprawczości i znaczenie sfery prywatnej, wymaga nieustannego dialogu między teorią a praktyką badawczą. Jest to proces wymagający od historyka nie tylko erudycji i warsztatowej sprawności, ale także krytycznej samoświadomości, zdolności do kwestionowania utartych schematów i gotowości do poszukiwania nowych metod interpretacji. Tylko w ten sposób możemy odtwarzać biografie, które są nie tylko rzetelnymi rekonstrukcjami przeszłości, ale także inspirującymi świadectwami ludzkiej zdolności do działania i kształtowania własnego losu, nawet w najbardziej niesprzyjających warunkach. Jest to zadanie trudne, ale niezbędne dla pełniejszego i bardziej empatycznego rozumienia historii.

Etyczne dylematy w biografistyce a kształtowanie pamięci o emancypacji kobiet

Biografistyka historyczna jako gatunek cieszący się nie-
słabnącym zainteresowaniem pełni podwójną rolę, z jednej strony
dąży do naukowej rekonstrukcji i zrozumienia jednostkowego losu
w jego historycznym kontekście, z drugiej zaś aktywnie uczestni-
czy w procesie kształtowania pamięci zbiorowej i konstruowania
tożsamości. Ta druga rola nakłada na biografę szczególną odpo-
wiedzialność, która staje się tym większa, im bardziej wrażliwy

²⁴ Por. Sigurður Gylfi Magnússon, „Gender: A Useful Category in the Analysis of Ego-Documents? Memory, historical sources and microhistory”, *Scandinavian Journal of History*, Vol. 38, No. 2, 2013, 202–222, <https://tinyurl.com/26fbuh9f> [dostęp: 14.08.2025].

²⁵ Abigail J. Stewart, Isis H. Settles, Nicholas J.G. Winter, „Women and the Social Movements of the 1960s: Activists, Engaged Observers, and Nonparticipants”, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 1, 1998, 63–94, <https://tinyurl.com/25n2ghlj> [dostęp: 14.08.2025].

²⁶ Sarah Pink, *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienie w badaniach*, przeł. Maria Skiba, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009).

lub historycznie marginalizowany jest podmiot badań. Pisanie biografii kobiet zaangażowanych w procesy emancypacyjne w XIX i XX w. jest zatem nierozzerwalnie splecione z etycznymi dylematami, dotyczącymi zarówno warsztatu historyka, jak i świadomości jego wpływu na współczesne postrzeganie przeszłości i walki o równouprawnienie.

Fundamentalnym dylematem jest sama natura aktu biograficznego. Janet Malcolm w swojej głośnej pracy o Sylvii Plath, choć w innym kontekście, postawiła już we wstępie prowokacyjne pytanie o etyczny wymiar wtargnięcia w czyjeś życie, zwłaszcza po śmierci, kiedy podmiot nie może już autoryzować narracji o sobie²⁷. Historyk-biograf, operując na często fragmentarycznych, prywatnych źródłach, staje przed zadaniem nie tylko ich interpretacji, ale i selekcji oraz narratywizacji²⁸. Wybór, które aspekty życia uwypuklić, a które pominąć, które źródła uznać za wiarygodne, a które podać w wątpliwość, nigdy nie jest w pełni obiektywny. Zawsze niesie ze sobą ryzyko uproszczenia, a nawet zniekształcenia. W przypadku biografii kobiet, które często musiały walczyć o prawo do własnego głosu, ryzyko to jest podwójne, grozi powieleniem patriarchalnych schematów lub tworzeniem ahistorycznej hagiografii.

Kolejny obszar napięć etycznych dotyczy lojalności badacza. Czy historyk powinien być przede wszystkim lojalny wobec prawdy historycznej, dążąc do jak najpełniejszej rekonstrukcji, nawet jeśli ujawnia ona niewygodne fakty, błędy, niekonsekwencje, poglądy dzisiaj uznawane za nieakceptowalne (np. rasizm, antysemityzm czy nawet postawy antyfeministyczne u niektórych emancypantek)? Czy też jego lojalność powinna kierować się ku podmiotowi badań, chroniąc dobre imię przybliżanej postaci, zwłaszcza jeśli była ona osobą zasłużoną dla ważnej sprawy? A może lojalność należy się

²⁷ Janet Malcolm, *The Silent Woman: Sylvia Plath and Ted Hughes*, (New York: Vintage Books, 1994), 3–11, <https://tinyurl.com/23fytkw3> [dostęp: 14.08.2025].

²⁸ To proces przekształcania faktów, doświadczeń lub danych w formę opowieści. Polega na uporządkowaniu zdarzeń w logiczną, spójną strukturę narracyjną, która nadaje im sens i interpretacyjną ramę. W biografistyce czy historiografii oznacza to rekonstruowanie życia jako historii. Narratywizacja pozwala lepiej zrozumieć przeszłość, ale niesie też ryzyko uproszczeń, manipulacji i narzucenia jednej wersji wydarzeń. Jej krytycy, jak Hayden White czy Janet Malcolm, podkreślają, że każda narracja jest interpretacją, a nie neutralnym zapisem rzeczywistości. Zob. Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987), *passim*, <https://tinyurl.com/2blgnl65> [dostęp: 14.08.2025].

przede wszystkim współczesnemu odbiorcy i celom społecznym, takim jak budowanie pozytywnych wzorców? Te pytania stają się szczególnie ostre, gdy dotykamy tzw. trudnego dziedzictwa. Pisanie o załamaniach nerwowych, skomplikowanych relacjach rodzinnych czy niejednoznacznych wyborach politycznych działaczek emancypacyjnych wymaga nie tylko taktu, ale i głębokiej refleksji nad celem biografii. Zbytńia ostrożność prowadzi z kolei do tworzenia pomników zamiast portretów, podczas gdy bezrefleksyjne epatowanie kontrowersjami może służyć jedynie sensacji i zaciemniać realne dokonania²⁹.

Te warsztatowe dylematy przenoszą się bezpośrednio na pole polityki pamięci. Biografie są potężnymi narzędziami w walce o hegemonię symboliczną. Jak zauważył Pierre Nora, przestrzeń pamięci nie jest neutralnym nośnikiem przeszłości, lecz areną, na której toczy się gra o jej interpretację i znaczenie dla teraźniejszości³⁰. Biografie emancypantek stają się takimi przestrzeniami pamięci, ich życiorysy są włączane do narodowych panteonów (lub z nich wykluczane), stają się argumentami w debatach publicznych, inspirują (lub zniechęcają) kolejne pokolenia. W kontekście polskim, gdzie historiografia przez lata była silnie związana z walką o niepodległość i podtrzymywaniem tożsamości narodowej, historia kobiet i ich emancypacji często była spychana na margines lub wpisywana w schematy martyrologiczno-patriotyczne. Współczesne próby przywrócenia tych postaci pamięci zbiorowej są wręcz aktem o głębokim znaczeniu politycznym. Biograf staje się swoistym architektem pamięci, który negocjuje miejsce swojej bohaterki w społecznym imaginarium. Rodzi to etyczną presję, jak pisać, by skutecznie przywrócić pamięć, nie popadając jednocześnie w instrumentalizację historii dla doraźnych celów politycznych czy ideologicznych³¹.

Etyka badawcza sugeruje poszukiwanie odpowiedzi na pytania badawcze w postawie zaangażowanej i refleksyjnej. Oznacza to uznanie własnego usytuowania i jego wpływu na proces badawczy,

²⁹ Oto wybrany przykład pracy, która podejmuje temat trudnego dziedzictwa, lojalności wobec podmiotu badań i społecznej odpowiedzialności historyka – zob. Nischaun T. Battle, „From Slavery to Jane Crow to Say Her Name: An Intersectional Examination of Black Women and Punishment”, *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*, Vol. 15, No. 1, 2016, 109–136, <https://tinyurl.com/24ax7zu2> [dostęp: 14.08.2025].

³⁰ Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, No. 26, 1989, 7–24, <https://tinyurl.com/22ysbkmy> [dostęp: 14.08.2025].

³¹ Urszula Chowaniec, Ursula Phillips (eds.), *Women's Voices and Feminism in Polish Cultural Memory*, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012), <https://tinyurl.com/224m-wplt> [dostęp: 14.08.2025].

dążenie do partnerskiej (na ile to możliwe) relacji z podmiotem badań (nawet zmarłym), a także świadome opowiedzenie się po stronie historii oddolnej i perspektyw marginalizowanych³². Postuluje się pisanie biografii, które ukazują złożoność doświadczenia, unikają łatwych ocen i jednowymiarowych portretów. Chodzi o to, by pokazać emancypantki nie jako ikony bez skazy, ale jako realne kobiety, z ich siłą i słabościami, działające w konkretnych, często niezwykle trudnych warunkach. Jak podkreśla Ewa Domańska, współczesna humanistyka, w tym historiografia, coraz częściej zwraca się ku etyce afirmatywnej, która nie boi się zaangażowania i współodczuwania, ale jednocześnie zachowuje krytyczny dystans i intelektualną rzetelność³³.

Biografistyka historyczna, zwłaszcza ta poświęcona emancypacji kobiet, jest nieustannym ćwiczeniem z etyki. Historyk-biograf nie jest jedynie kronikarzem faktów, lecz aktywnym twórcą znaczeń i strażnikiem pamięci. Jego praca wymaga ciągłego balansowania między wymogami naukowej rzetelności, szacunkiem dla podmiotu badań a świadomością społecznej roli, jaką jego narracja odegra. Szczególnie w dzisiejszych czasach, gdy historia staje się polem intensywnych debat, etyczna refleksja nad warsztatem biografu i jego odpowiedzialnością za kształtowanie pamięci o walce kobiet o swoje prawa nabiera fundamentalnego znaczenia.

Perspektywa transnarodowa w biografistyce emancypacyjnej kobiet na przykładzie Polek

Tradycyjna biografistyka, podobnie jak historiografia w ogóle, przez długi czas funkcjonowała w ramach paradygmatu nacjonalizmu metodologicznego, traktując państwo narodowe jako naturalną i podstawową jednostkę analizy. Takie podejście, choć często uzasadnione i owocne, w przypadku historii kobiet, a zwłaszcza ruchów emancypacyjnych, okazuje się rażąco niewystarczające. Idee, strategie, a przede wszystkim ludzie (w tym kobiety), nieustannie przekraczali granice, tworząc złożone sieci powiązań, inspirując się nawzajem, polemizując i budując wspólne, ponadnarodowe fronty działania. Zastosowanie perspektywy transnarodowej w badaniach

³² Liz Stanley, Sue Wise, *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology*, (London: Routledge, 1993), <https://tinyurl.com/2yeszaq6> [dostęp: 14.08.2025].

³³ Ewa Domańska, *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012).

biograficznych nad polskimi emancypantkami XIX i XX w. pozwala nie tylko wyrwać ich życiorysy z często ciasnej izolacji etnicznej narracji, ale także głębiej zrozumieć mechanizmy, inspiracje i ograniczenia ich działalności, oferując nową, bogatszą rekontekstualizację ich dokonań i miejsca w historii. Historia transnarodowa, jak argumentują badacze promujący *connected history* (historię powiazaną relacyjnie)³⁴ i *histoire croisée* (historię krzyżujących się perspektyw)³⁵, powinna skupiać się na przepływach, połączeniach, cyrkulacji i porównaniach, które przekraczają i kwestionują granice państwowe.

Zaproponowana przez Sanjaya Subrahmanya w latach 90. XX w. *connected history* wyrosła z badań nad historią imperiów i globalizacją. Zakłada, że historia nie powinna być pisana w izolacji narodowej czy cywilizacyjnej, lecz jako sieć powiązań, transferów i interakcji między różnymi regionami świata i zamieszkującymi je ludźmi. Celem takiego podejścia badawczego jest ukazanie współzależności procesów historycznych. Z kolei *histoire croisée* rozwinięta przez Michaela Wernera i Bénédicte'a Zimmermanna na początku XXI w. wywodzi się z tradycji historii porównawczej i badań nad transferami kulturowymi. Jej głównym założeniem jest skrzyżowanie perspektyw, czyli analiza, jak różne kultury, społeczeństwa i instytucje wzajemnie się postrzegały, wpływały na siebie i zmieniały w wyniku kontaktu. Oba podejścia są szczególnie przydatne w badaniach nad biografiami transnarodowymi, historią kobiet, pamięcią zbiorową i historią imperiów. Wspólnie stanowią ważne narzędzia dla dekonstrukcji izolowanych narracji i dla tworzenia bardziej złożonych, wielowymiarowych ujęć przeszłości. W kontekście rodzimej biografistyki emancypacyjnej oznacza to systematyczne zwrócenie uwagi na międzynarodowe sieci organizacyjne i nieformalne, w których uczestniczyły Polki, na transfer i adaptację idei feministycznych, na kluczową rolę doświadczeń migracyjnych i edukacyjnych zdobywanych za granicą oraz na heurystyczny po-

³⁴ Sanjay Subrahmanya, *Connected History: Essays and Arguments*, (London: Verso Books, 2022), <https://tinyurl.com/2ycjn2a4> [dostęp: 14.08.2025]; por. Caroline Douki, Philippe Minard, „Global History, Connected Histories: A Shift of Historiographical Scale?”, *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, No. 54-4bis, 2007, 7-21, <https://tinyurl.com/25xxh656> [dostęp: 14.08.2025].

³⁵ Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, „Beyond Comparison: Histoire croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory*, Vol. 45, No. 1, 2006, 30-50, <https://tinyurl.com/2xrwo6p> [dostęp: 14.08.2025]; por. Bénédicte Zimmermann, „Histoire croisée: A Relational Process-based Approach”, *Footprint*, Vol. 14, No. 1, 2020, 7-13, <https://tinyurl.com/2d4a9evm> [dostęp: 14.08.2025].

tencjał analiz porównawczych, zestawiających losy i strategie Polek z ich odpowiedniczkami w innych krajach.

Dla Polek, żyjących przez większość XIX w. w warunkach braku własnego państwa i poddanych presji trzech zaborczych imperiów, perspektywa transnarodowa jest nie tylko użyteczna, ale wręcz niezbędna. Sprawa polska sama w sobie była kwestią międzynarodową, a polskie działaczki, zarówno patriotyczne, jak i emancypacyjne, nieustannie poszukiwały wsparcia, sojuszników i legitymizacji na arenie międzynarodowej. Emigracja polityczna i zarobkowa, podróże, a przede wszystkim konieczność zdobywania wykształcenia poza granicami kraju (z powodu restrykcji na ziemiach polskich) tworzyły naturalne kanały dla transnarodowych kontaktów. Równocześnie brak państwowych struktur często zmuszał je do intensywniejszego niż w innych krajach czerpania wzorców organizacyjnych i ideowych z zewnątrz.

Badania nad uczestnictwem Polek w ponadnarodowych organizacjach kobiecych, takich jak Międzynarodowa Rada Kobiet (International Council of Women – ICW), założona w 1888 r., czy bardziej radykalny Międzynarodowy Związek na rzecz Praw Wyborczych Kobiet (International Women's Suffrage Alliance – IWSA), powołany w 1904 r., ukazują, jak polskie działaczki włączały się w globalny dyskurs o prawach kobiet. Postaci takie jak Justyna Budzińska-Tylicka aktywnie uczestniczyły w międzynarodowych zjazdach i kongresach, prezentując rodzimy punkt widzenia (czasami obciążony sprawą polską) i nawiązując cenne kontakty z sufrażystkami z całego świata³⁶. Analiza ich korespondencji, sprawozdań w prasie kobiecej czy protokołów z tych spotkań pozwala rekonstruować transnarodowe sieci, które były nie tylko platformą wymiany idei, ale także źródłem wsparcia moralnego, strategicznego, a czasem nawet finansowego. Leila J. Rupp w swojej fundamentalnej pracy *Worlds of Women* mistrzowsko pokazała, jak skomplikowane i niejednoznaczne były relacje między nacjonalizmem a internacjonalizmem w ruchu kobiecym, napięcie to jest kluczowe dla zrozumienia postaw wielu Polek, próbujących godzić walkę o prawa kobiet z walką o niepodległość³⁷. Wyjaśnienie, dlaczego Polki na

³⁶ Izabela Mrzygłód, „Justyna Budzińska-Tylicka. Na czele kobiet świadomych i postępowych”, w: Ewa Furgal (red.), *Krakowski szlak kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. 5, (Kraków: Fundacja Przestrzeń Kobiet, 2014), 199–218.

³⁷ Leila J. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement*, (Princeton: Princeton University Press, 1997), <https://tinyurl.com/27xzzlep> [dostęp: 14.08.2025].

pewnym etapie dystansowały się od niektórych inicjatyw międzynarodowych lub jak negocjowały swoją pozycję, wymaga właśnie transnarodowego spojrzenia na ich biografie.

Równie ważny był transfer i adaptacja idei. Prasa kobieca, liczne tłumaczenia zachodnich publikacji, a także osobiste kontakty i podróże były kanałami, przez które idee dotyczące kobiecej edukacji, pracy zawodowej, praw politycznych, reformy ubioru czy nowej moralności docierały do Polski. Jednak, jak podkreśla Karen Offen, idee te nigdy nie były przyjmowane bezkrytycznie, ulegały one lokalnej adaptacji, reinterpretacji i często wywoływały gorące spory³⁸. Książka ta stanowi jedno z najważniejszych opracowań na temat historii ruchów feministycznych w Europie. Autorka pokazała, jak idee dotyczące praw kobiet, w tym edukacji, pracy zawodowej, reformy obyczajowej i politycznej były transferowane, adaptowane i reinterpretowane w różnych kontekstach narodowych, szczególnie nacisk kładąc na proces lokalnej recepcji idei, który często prowadził do sporów, napięć i redefinicji pierwotnych założeń. W tym sensie publikacja ta doskonale wpisuje się w perspektywę *connected history* oraz *histoire croisée*. W Polsce oznaczało to ich nieustanne konfrontowanie ze specyficznymi uwarunkowaniami społeczno-historycznymi. Śledzenie tych procesów adaptacyjnych w biografii konkretnej działaczki (analiza jej lektur, przekładów, publicystyki), w której polemizuje z zagranicznymi autorkami, pozwala zrozumieć, jak globalne trendy kształtowały lokalne działania i odwrotnie, jak lokalne doświadczenia modyfikowały globalne idee. Katarzyna Sierakowska, analizując aspiracje i aktywność Polek w latach 1918–1939, pokazuje, jak międzynarodowe wzorce (dotyczące macierzyństwa, higieny czy organizacji pracy) były implementowane i modyfikowane w warunkach II Rzeczypospolitej, często w dialogu z międzynarodowymi organizacjami, takimi jak Liga Narodów³⁹.

Doświadczenia migracyjne i edukacyjne to kolejny, niezwykle płodny obszar dla transnarodowej biografistyki. Uniwersytety w Szwajcarii (Zurych, Genewa, Berno, Lozanna), Francji (Paryż) czy Belgii (Bruksela) stały się w drugiej połowie XIX w. prawdziwymi kuźniami polskich emancypantek. Pobyt za granicą nie tylko

³⁸ Karen M. Offen, *European Feminisms, 1700–1950: A Political History*, (Stanford: Stanford University Press, 2000).

³⁹ Katarzyna Sierakowska, „Maternity in Inter-war Poland: Visions and Realities”, *Women's History Review*, Vol. 14, No. 1, 2005, 119–132, <https://tinyurl.com/2246ogyz> [dostęp: 14.08.2025].

umożliwiał zdobycie wiedzy i zawodu niedostępnych w kraju, ale także stwarzał okazję do zetknięcia się z międzynarodowymi środowiskami studenckimi czy politycznymi. Analiza tych doświadczeń odnotowanych w listach pisanych z zagranicy, wspomnieniach, relacjach, a nawet luźnych notatkach pokazuje, jak kształtowały one horyzonty intelektualne, postawy polityczne i tożsamość badanych kobiet. Pozwala to zobaczyć, że nie były one wytworem wyłącznie polskiego kontekstu, ale świadomymi uczestniczkami europejskich debat i ruchów.

Oczywiście zastosowanie perspektywy transnarodowej niesie ze sobą również wyzwania metodologiczne. Wymaga ono od badacza znajomości języków obcych, żmudnych kwerend w archiwach rozproszonych po różnych krajach oraz głębokiej wiedzy na temat kontekstów historycznych i historiograficznych innych państw. Należy także unikać pułapki nadmiernego akcentowania wpływów zachodnich, ignorując specyfikę i oryginalność wschodnioeuropejskich ruchów kobiecych czy ich wzajemne oddziaływania. Mimo tych wyzwań perspektywa transnarodowa jest niezbędnym narzędziem współczesnej biografistyki emancypacyjnej. Pozwala ona przezwyciężyć ograniczenia metodologiczne, ukazując polskie działaczki nie jako odizolowane postaci, lecz jako aktywne uczestniczki szerszych, europejskich i światowych procesów. Umożliwia dostrzeżenie złożonych sieci powiązań, przepływu idei i wzajemnych inspiracji, które kształtowały ich myślenie i działanie. Włączenie tego wymiaru do analizy biograficznej jest kluczowe dla pełniejszej, bardziej dynamicznej i adekwatnej rekontekstualizacji ich życia i spuścizny, ukazując ich walkę jako integralną część globalnego dążenia do równości i podmiotowości.

Zakończenie

Współczesna biografistyka historyczna, stając przed zadaniem rekonstrukcji losów Polek zaangażowanych w procesy emancypacyjne XIX i XX w., konfrontuje się ze splotem wyjątkowych wyzwań. Deficyt źródeł pierwotnych, będący tragicznym dziedzictwem historycznych kataklizmów, wymusza odejście od tradycyjnych, pozytywistycznych metod badawczych opartych na iluzji pełnej rekonstrukcji faktograficznej. Jednocześnie ewolucja samej humanistyki, zwłaszcza pod wpływem zwrotu lingwistycznego, kulturowego i feministycznego, podaje w wątpliwość dawne kategorie analityczne i modele narracyjne, domagając się nowych, bardziej

złożonych i autorefleksyjnych podejść. Odpowiedź na to podwójne wyzwanie leży w śmiałym i świadomym łączeniu strategii reinterpretacji i rekontekstualizacji z innowacyjnymi narzędziami i perspektywami badawczymi.

Krytyczna reinterpretacja ocalałych źródeł pierwotnych oraz systematyczna rekontekstualizacja starszych opracowań biograficznych rozumiana jako ich ponowna ocena w świetle nowych teorii, metod i kontekstów stają się imperatywem metodologicznym. Proces ten nie jest jedynie mechanicznym odświeżeniem dawnych ustaleń, lecz głęboką pracą intelektualną, wymagającą dekonstrukcji zastanych narracji, wrażliwości na język i świadomości historiograficznych uwarunkowań dawnych tekstów. Humanistyka cyfrowa, poprzez techniki takie jak *text mining* i analiza sieci społecznych, może stać się potężnym sojusznikiem w tym przedsięwzięciu, pozwalając na odkrywanie ukrytych wzorców i relacji w istniejących zasobach, a tym samym dostarczając nowego materiału dla reinterpretacji i rekontekstualizacji.

Praca ta nie może się powieść bez krytycznej rewizji fundamentalnych kategorii analitycznych. Próba uchwycenia sprawczości kobiet wymaga wyjścia poza jej tradycyjne definicje i poszukiwania jej przejawów w strategiach negocjacyjnych, działaniach nieformalnych i w obrębie sfery prywatnej. Ta ostatnia, zredefiniowana i odczytana na nowo jako przestrzeń kształtowania tożsamości i podejmowania kluczowych decyzji, staje się centralnym polem badań biograficznych. Podobnie perspektywa transnarodowa jest niezbędna do wyrwania biografii Polek z izolacji narodowej narracji. Ukazanie ich jako aktywnych uczestniczek międzynarodowych sieci, debat i przepływów idei pozwoli nie tylko na pełniejsze zrozumienie ich losów, ale także na wpisanie polskiej historii emancypacji w szerszy, globalny kontekst, co stanowi kolejny, istotny wymiar rekontekstualizacji.

Rekonstruując życie, zwłaszcza postaci marginalizowanych i uwikłanych w walkę o podmiotowość, historyk staje się nie tylko badaczem, ale i współtwórcą pamięci zbiorowej. Świadomość tej odpowiedzialności, konieczność balansowania między lojalnością wobec prawdy a szacunkiem dla podmiotu, a także refleksja nad politycznymi implikacjami własnej narracji, muszą stanowić integralną część warsztatu współczesnego historyka-biografa. Każda narracja historyczna zawiera element konstrukcji, a zatem i wyboru, który ma swoje konsekwencje etyczne i polityczne.

Projekt nowej biografistyki emancypacyjnej Polek, realizowany w duchu proponowanych tu strategii, nie jest zatem jedynie zadaniem uzupełniania luk w dotychczasowej wiedzy. Jest to przedsięwzięcie o znacznie głębszych implikacjach. Jego zadaniem jest przeformułowanie samej narracji o polskiej przeszłości, tak by uczynić ją bardziej inkluzywną, wielowymiarową i adekwatną do złożoności historycznych doświadczeń. Przywracając pamięci i naukowemu dyskursowi postaci niezwykle kobiet, nie tylko oddajemy im historyczną sprawiedliwość, ale także wzbogacamy nasze rozumienie procesów modernizacyjnych, kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego i dynamiki zmian kulturowych.

Przyszłość badań w tym obszarze leży w dalszym pogłębianiu interdyscyplinarności i metodologicznego pluralizmu. Ścisła współpraca historyków z socjologami, antropologami, literaturoznawcami, językoznawcami i specjalistami od humanistyki cyfrowej jest warunkiem *sine qua non* dla tworzenia biografii na miarę XXI w. Konieczne są dalsze kwerendy, także w archiwach zagranicznych, dalsze prace nad digitalizacją i udostępnianiem źródeł, a przede wszystkim nieustanna, krytyczna refleksja nad własnym warsztatem i celem historycznego poznania. Jak pokazuje rosnące zainteresowanie historią kobiet i biografistyką, istnieje ogromne zapotrzebowanie społeczne na narracje, które pomagają zrozumieć nie tylko przeszłość, ale i teraźniejszość, a historie kobiet, które odważyły się zmieniać świat, są bez wątpienia jednymi z najważniejszych.

Bibliografia

- Battle, Nishaun T. „From Slavery to Jane Crow to Say Her Name: An Intersectional Examination of Black Women and Punishment”, *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism*, Vol. 15, No. 1, 2016, 109–136.
- van den Berg, Jan Hendrik. *Zmienna natura człowieka: wprowadzenie do psychologii historycznej*, przeł. Izabela Michalska, (Warszawa: Fundacja „Evviva L’arte”, 2022).
- Blei, David M. „Topic Modeling and Digital Humanities”, *Journal of Digital Humanities*, Vol. 2, No. 1, 2012, 8–11.
- Bourdieu, Pierre. „L’illusion biographique”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 62, No. 1, 1986, 69–72.
- Bunkers, Suzanne L. „Midwestern Diaries and Journals: What Women Were (Not) Saying in the Late 1800s”, w: James Olney

- (ed.), *Studies in Autobiography*, (Oxford: Oxford University Press, 1988), 190–210.
- Chabros, Ewa. Klarman, Agnieszka (red.). *Historia kobiet czy historie kobiet*, (Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej, 2019).
- Chowaniec, Urszula. Phillips Ursula (eds.). *Women's Voices and Feminism in Polish Cultural Memory*, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012).
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam (red.). *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2021).
- Dajnowicz, Małgorzata, Miodowski, Adam (red.). *Ruchy kobiece na ziemiach polskich w XIX i XX wieku: stan badań i perspektywy*, (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020).
- Dajnowicz, Małgorzata. Miodowski, Adam. Bauchrowicz-Tocka, Maria. *Refleksje o współczesnych badaniach historii kobiet*, w: Małgorzata Dajnowicz, Adam Miodowski (red.), *Historia kobiet: źródła, metody, kierunki badawcze*, (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2022), 9–26.
- Domańska, Ewa. *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012).
- Dosse, François. *Le pari biographique. Écrire une vie*, (Paris: Éditions La Découverte, 2011).
- Douki, Caroline. Minard, Philippe. „Global History, Connected Histories: A Shift of Historiographical Scale?”, *Revue d'histoire moderne & contemporaine*, No. 54–4bis, 2007, 7–21.
- Farge, Arlette. *Le goût de l'archive*, (Paris: Éditions du Seuil, 1989).
- Gold, Matthew K. Klein, Lauren F. (eds.). *Debates in the Digital Humanities*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016).
- Hagemann, Karen. „Reconstructing 'Front' and 'Home': Gendered Experiences and Memories of the German Wars against Napoleon”, *War in History*, Vol. 16, No. 1, 2009, 25–50.
- Joo, Soohyung. Hootman, Jennifer. Katsurai, Marie. „Exploring the Digital Humanities Research Agenda: A Text Mining Approach”, *Journal of Documentation*, Vol. 78, No. 4, 2022, 853–870.
- Kerber, Linda K. „Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History”, *The Journal of American History*, Vol. 75, No. 1, 1988, 9–39.
- Lerner, Gerda. *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, (New York: Oxford University Press, 1993).

- Magnússon, Sigurður Gylfi. „Gender: A Useful Category in the Analysis of Ego-Documents? Memory, historical sources and microhistory”, *Scandinavian Journal of History*, Vol. 38, No. 2, 2013, 202–222.
- Makowski, Krzysztof A. (red.). *Dzieje kobiet w Polsce: dyskusja wokół przyszłej syntezy*, (Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014).
- Malcolm, Janet. *The Silent Woman: Sylvia Plath and Ted Hughes*, (New York: Vintage Books, 1994).
- Malinowska, Ewa. Nocoń, Jolanta. Żydek-Bednarczuk, Urszula (red.). *Style współczesnej polszczyzny: przewodnik po stylistyce polskiej*, (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2013).
- Mrzygłód, Iza. *Justyna Budzińska-Tylicka, Na czele kobiet świadomych i postępowych*, w: Ewa Furgał (red.), *Krakowski szlak kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. 5, (Kraków: Fundacja Przestrzeń Kobiet, 2014), 199–218.
- Nair, Janaki. „On the question of agency in Indian feminist historiography”, *Gender & History*, Vol. 6, No. 1, 1994, 82–100.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, No. 26, 1989, 7–24.
- Offen, Karen M. *European Feminisms, 1700–1950: A Political History*, (Stanford: Stanford University Press, 2000).
- Pink, Sarah. *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienie w badaniach*, przeł. Maria Skiba, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009).
- Purvis, June. „Using Primary Sources When Researching Women’s History from a Feminist Perspective”, *Women’s History Review*, Vol. 1, No. 2, 1992, 273–306.
- Rokuszewska-Pawełek, Alicja. „Metoda biograficzna i badanie biografii”, *Przegląd Socjologiczny*, t. 54, nr 1–2, 2005, 283–307.
- Rosenberg, Rosalind. *Beyond Separate Spheres: Intellectual Roots of Modern Feminism*, (New Haven: Yale University Press, 1982).
- Rupp, Leila J. *Worlds of Women: The Making of an International Women’s Movement*, (Princeton: Princeton University Press, 1997).
- Scott, Joan Wallach. *Gender and the Politics of History*, (New York: Columbia University Press, 2018).
- Sierakowska, Katarzyna. „Maternity in Inter-war Poland: Visions and Realities”, *Women’s History Review*, Vol. 14, No. 1, 2005, 119–132.

- Stanley, Liz. Wise Sue. *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology*, (London: Routledge, 1993).
- Stewart, Abigail J. Settles, Isis H. Winter, Nicholas J.G. „Women and the Social Movements of the 1960s”, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 1, 1998, 63–94.
- Subrahmanyam, Sanjay. *Connected History: Essays and Arguments*, (London: Verso Books, 2022).
- Sulikowski, Adam. „Prawo i płeć. Kilka uwag o potencjale krytycznym feministycznej jursprudencji”, *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze*, t. 7, 2018, 85–101.
- Summerfield, Penny. *Histories of the Self: Personal Narratives and Historical Practice*, (New York: Routledge, 2019).
- Wasserman, Stanley. Faust, Katherine. *Social Network Analysis: Methods and Applications*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- Werner, Michael. Zimmermann, Bénédicte. „Beyond Comparison: Histoire croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory*, Vol. 45, No. 1, 2006, 30–50.
- White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987).
- Won, Miguel. Murrieta-Flores, Patricia. Martins, Bruno. „Ensemble Named Entity Recognition (NER)”, *Frontiers in Digital Humanities*, Vol. 5, No. 2, 2018, 1–15.
- Zimmermann, Bénédicte. „Histoire croisée: A Relational Process-based Approach”, *Footprint*, Vol. 14, No. 1, 2020, 7–13.

JOANNA NIKEL

<https://orcid.org/0000-0001-7390-3380>

Instytut Pileckiego (Polska)

Pilecki Institute (Poland)

W salonie Hansa Franka. Obecność i znaczenie żon niemieckich elit okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945

Streszczenie

Artykuł ma charakter przyczynkowy i zwraca uwagę na marginalizowaną w dotychczasowym dyskursie naukowym problematykę obecności żon wysokich urzędników niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945 i roli, jaką odgrywały w pejzażu okupacyjnej Polski. Ukazując wybrane przykłady aktywności żon niemieckich dygnitarzy, wskazano nie tylko na funkcje towarzyskie, propagandowe i symboliczne, jakie pełniły one w wojennej rzeczywistości Krakowa i innych miast GG, ale zwrócono również uwagę na ich aktywny udział w wyzysku i grabieży okupowanej ludności.

Słowa kluczowe: Generalne Gubernatorstwo, okupacja niemiecka, elity okupacyjne, kobiety w Trzeciej Rzeszy, grabież, Holokaust, Brigitte Frank, Charlotte Wächter

IN HANS FRANK'S HEADQUARTERS. THE PRESENCE AND SIGNIFICANCE OF THE WIVES OF THE GERMAN OCCUPATION ELITE IN THE GENERAL GOVERNMENT IN 1939–1945

Abstract

This article draws attention to the issue of the presence of wives of prominent German officials in the General Government between 1939 and 1945, which has been marginalized in academic discourse to the present day, and the role they played in the landscape of occupied Poland. By presenting selected examples of the activities of German dignitaries' wives, the article highlights, among other things, the social, propaganda, and symbolic functions they performed in the wartime reality of Krakow and other cities of the General Government.

Keywords: General Government, German occupation, occupation elites, women in the Third Reich, plunder, Holocaust

Uwagi wstępne

Stan badań dotyczący Generalnego Gubernatorstwa (GG) zwykle koncentruje się na polityce terroru i anihilacji Żydów, gospodarce wojennej, podziemiu niepodległościowym oraz działalności niemieckiego aparatu represji¹. W ostatnich latach zwrócono uwagę na rolę niemieckich urzędników cywilnych w procesie Zagłady². Wśród tych ostatnich prac dziełami o szczególnym znaczeniu są oparta na bardzo szerokich kwerendach archiwalnych

¹ Stan badań zob. m.in. Piotr Madajczyk, „II wojna światowa w historiografii niemieckiej”, *Dzieje Najnowsze*, nr 3, 2009, 59–72; Tomasz Chinciński, „Niemiecka okupacja w Polsce 1939–1945. Stan i kierunki badań”, *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW*, nr 3, 2013, 7–24; Maren Röger, „Okupacja i pleć – nowe perspektywy badań okupacji niemieckiej w Polsce”, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2015, 38–50. Ponadto podsumowanie bilansu badań ostatniego półwiecza nad tematyką niemieckiej okupacji w Polsce można odnaleźć w: Werner Röhr (Hrsg.), *Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945)*, Bd. 8. *Analysen, Quellen, Register*, red. Werner Röhr, (Heidelberg: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1996), 646–681; Hans-Jürgen Bömelburg, Bogdan Musiał, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, w: Włodzimierz Borodziej, Klaus Ziemer (Hrsg.), *Deutsch-polnische Beziehungen 1939–1945–1949. Eine Einführung*, (Osnabrück: Fibre, 2000), 105–111.

² Bogdan Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1998); Jacek Andrzej Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen: der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, (Darmstadt: Wbg Academic, 2007); Dieter Pohl, *Von der „Judenpolitik“ zum Judenmord der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944*, (Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1993).

monografia Marcusa Rotha, poświęcona karierom (również powojennym) starostów powiatowych w okupowanej Polsce³ oraz studium historyczno-kulturowe Stephana Lehnstaedta poszerzające historię okupacji niemieckiej w Polsce i na Białorusi o perspektywę codzienności agresorów⁴. Jednakże żadna ze wskazanych prac nie analizuje roli społecznej i kulturowej, jaką odgrywały żony niemieckich urzędników, oficerów i dygnitarzy, które przebywały wraz z mężami na *Ostgebiete*. Poza niewielkimi wyjątkami ich personalia pozostają anonimowe⁵.

Gudrun Schwarz w pionierskim opracowaniu z 1997 r. dotyczącym żon SS-manów zwróciła uwagę, że badania nad historią zbrodni nazistowskich przez dekady koncentrowały się na „całkiem normalnych mężczyznach”⁶ w taki sposób, jakby działali oni zupełnie bez kobiet. Tymczasem mieli oni matki, siostry, współpracowniczki, przyjaciółki, narzeczone i wreszcie żony. Nawet jeśli to mężczyźni byli inicjatorami, decydentami oraz wykonawcami narodowosocjalistycznej polityki terroru i eksterminacji, kobiety także stanowiły część społeczeństwa sprawców, choć po upadku Trzeciej Rzeszy kreowały się jako niewinne ofiary polityki mężczyzn, których życie w czasach reżimu koncentrowało się na wychowywaniu dzieci i pielęgnowaniu domowego ogniska. Znakiem tego kolektywnego procesu wyparcia były *Trümmerfrauen* („kobiety z gruzów”), które bez obciążającej i kompromitującej przeszłości miały oczyszczać kraj z gruzów i umożliwiać odbudowę powojennych Niemiec. Badania historyczne nad kobietami rozpoczęte w Republice Federalnej Niemiec w połowie lat 70. przyjęły perspektywę narodowego socjalizmu jako ekstremalnego przykładu hegemonii mężczyzn,

³ Marcus Roth, *Herrenmenschen: die deutschen Kreishauptleute im besetzten Polen – Karrierewege, Herrschaftspraxis und Nachgeschichte*, (Göttingen: Wallstein, 2009).

⁴ Stephan Lehnstaedt, *Okkupation im Osten. Besatzeralltag in Warschau und Minsk 1939–1944*, (München: R. Oldenbourg, 2010).

⁵ Dwie z najwcześniejszych prac poświęconych doświadczeniu kobiet żyjących w reżimie nazistowskim skupiały się na konflikcie nowoczesności i tradycji, czym charakteryzowała się nazistowska polityka dotycząca kobiet: Jill Stephenson, *Women in Nazi Society*, (New York: Routledge, 1975); Leila J. Rupp, *Mobilizing Women for War: German and America Propaganda 1939–1945*, (Princeton: Princeton University Press, 1978).

⁶ Określenie to zostało na stałe wprowadzone do dyskursu naukowego za sprawą monografii autorstwa Christophera R. Browninga pt. *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (1992), który badając działalność 101. Batalionu Policji Rezerwowej z Hamburga na Lubelszczyźnie podczas II wojny światowej, doszedł do wniosku, że sprawcami ludobójstwa nie byli wyłącznie fanatyczni naziści, sadyści i jednostki wynaturzone, ale w przeważającej części byli to zwyczajni ludzie – ojcowie rodzin, urzędnicy, pracownicy biurowi.

a niemieckiego państwa tego okresu jako systemu skrajnie antyfeministycznego i patriarchalnego. Przedmiotem analiz tego okresu była sklasyfikowana według rasowych i ideologicznych kryteriów „niemiecka kobieta”, tym samym niemieckie Żydówki oraz Romki jako „małowartościowe” nie pojawiały się w ówczesnym dyskursie⁷. W latach 80. nastąpiła krytyka dotychczasowego podejścia do badania kobiet w czasach nazistowskich wyłącznie przez pryzmat obowiązującej wówczas ideologii. Aktualne podejście bada udział kobiet w nazistowskim patriarchacie i ich gotowość do wspierania narzuconych przez partię stosunków społecznych, a także ich odpowiedzialność za zbrodnie narodowosocjalistyczne⁸.

Pomimo ewolucji podejścia badawczego do roli kobiet w systemie nazistowskim wciąż istnieje poważny deficyt wiedzy, gdy chodzi o te, które towarzyszyły swoim mężczyznom dokonującym podbojów terytorialnych poza granicami Rzeszy i umacniającym tam niemieckie władztwo. Trzeba stwierdzić, że dysponujemy pewną wiedzą na temat tych niemieckich kobiet, które w czasie II wojny światowej podczas pobytu w okupowanej Polsce pozostawały aktywne zawodowo lub też udzielały się w różnego rodzaju nazistowskich organizacjach, działających na zajętych terenach, jak np. Bund Deutscher Mädel (BDM), Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV). Jednakże gdy chodzi o żony niemieckich urzędników wyższego szczebla, które ze względu na zajmowany wyższy status społeczny mężów nie podejmowały pracy, scharakteryzowanie ich działalności jest już dużo bardziej problematyczne. Należy podkreślić, że powyższy stan badań jest również pokłosiem marginalizowania do lat 90. roli niemieckich urzędników w procesie ludobójstwa,

⁷ Gerda Stuchlik, „Bibliographie «Frauen und Nationalsozialismus»”, w: Leonore Siegele-Wenschkewitz, Gerda Stuchlik (Hrsg.), *Frauen und Faschismus in Europa*, (Pfaffenweiler: Centaurus, 1990), 300–329.

⁸ Gudrun Schwarz, *Żony SS-manów. Kobiety w elitarnych kręgach III Rzeszy*, przeł. Bartosz Nowacki, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2016), 8–11; zob. więcej m.in. Kathrin Kompisch, *Sprawczyni*, przeł. Sławomir Kupisz, Natalia Badiyan-Siekierzycka, (Warszawa: Prószyński Media, 2017); Paul Roland, *Nazistki. Okrutne, wyrachowane, uległe*, przeł. Marcin Sieduszewski, (Warszawa: Świat Książki, 2016); Daniel Patrick Brown, *Piękna bestia: zbrodnie SS-Aufseherin Armij Grese*, przeł. Jan S. Zaus, (Warszawa: Larix, 2014); Pierre Durand, *Die Bestie von Buchenwald*, (Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1986); Nadine H. Pahlke, *Täterinnen im Nationalsozialismus: ein kriminologischer Erklärungsversuch*, (Baden-Baden: Nomos-Universitätsschriften, 2009); Uta Cornelia Schmatzler, *Verstrickung, Mitverantwortung und Täterschaft im Nationalsozialismus: eine Untersuchung zum Verhältnis von weiblichem Alltag und faschistischem Staat*, (Kiel: I&F-Verlag, 1994).

realizowanym na okupowanych terytoriach Europy Wschodniej⁹. Skoro przez dekady dominowała legenda szlachetnego i rycerskiego Wehrmachtu, zgodnie z którą za eksterminację Żydów i części Słowian odpowiadało SS i z tych też względów nikt nie pytał o udział kadry urzędniczej tworzącej między innymi logistykę tychże procesów, tym samym nie interesowano się żonami, które towarzyszyły tym mężczyznom¹⁰. O udziale kobiet na okupowanych przez Niemców wschodnich terenach Europy, tzw. *Ostgebiete*, w satysfakcjonujący sposób wypowiedziały się dopiero badaczki Wendy Lower oraz Elizabeth Harvey. Skupiły się one jednak na tej grupie z nich, które przybywały na te tereny, aby podjąć prace zarobkowe, lub na kobietach realizujących cele ideologiczne nazistowskiego państwa jako aktywistki partyjne, działające w lokalnych agendach narodowosocjalistycznych organizacji jak BDM, NSV etc.¹¹ W wielu lokalizacjach na terenie GG pracowały one jako pielęgniarki Niemieckiego Czerwonego Krzyża w szpitalach przeznaczonych dla cywilnych Niemców i w lazaretach. Szacuje się, że około pół miliona niemieckich kobiet otrzymało przydział do odbycia służby w ramach tzw. Pomocniczej Służby Kobiet (Wehrmachtshelferinnen), gdzie wykonywały prace pomocnicze i biurowe na zapleczu frontu: w sztabach czy koszarach¹². Wspomniane wyżej niemieckie kobiety stanowiły zatem integralną część społeczeństwa okupacyjnego. Zdecydowanie mniej dostrzegalna w dotychczasowym dyskursie naukowym jest obecność i rola żon wysokich nazistowskich urzędników w okupowanej Polsce oraz ich odpowiedzialność za popełnione zbrodnie.

⁹ W tym kontekście warto wspomnieć o intensywnie rozwijającym się w ostatnich dekadach dyskursie badań nad sprawcami tzw. *Täterforschung*, którego omówienie można odnaleźć m.in. w: Frank Bajohr, „Täterforschung: Ertrag. Probleme und Perspektiven eines Forschungsansatzes”, w: Frank Bajohr, Andrea Löw (Hrsg.), *Der Holocaust. Ergebnisse und neue Fragen der Forschung*, (Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2015), 167–185.

¹⁰ W tym kontekście należy zwrócić uwagę na następujące publikacje: Hans Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39: die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polens*, (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1977); Jochen Böhrer, *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939: wojna totalna*, przeł. Patrycja Pieńkowska-Wiederkehr, (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2009).

¹¹ W tym kontekście warto zwrócić uwagę na wspomniane pionierskie publikacje: Elizabeth Harvey, *Der Osten braucht dich. Frauen und nationalsozialistische Germanisierungspolitik*, (Hamburg: HIS, 2010); Wendy Lower, *Furie Hitlera. Niemki na froncie wschodnim*, przeł. Zbigniew Mach, (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2015).

¹² Monika Bednarek, Katarzyna Zimmerer, *Okupanci: Niemcy w Krakowie 1939–1945*, (Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2017), 139–140.

Nazistowskie elity okupacyjne w Generalnym Gubernatorstwie

Warto w tym miejscu dokonać krótkiej charakterystyki niemieckich elit okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie. Pod tym określeniem należy rozumieć przebywających na tych terenach wyższych funkcjonariuszy nazistowskiej Rzeszy Niemieckiej szczebla politycznego i administracyjnego, którzy odpowiadali za funkcjonowanie „kraju przybocznego Rzeszy”. Wśród nich trzeba wyróżnić grupę urzędniczą, zgromadzoną wokół generalnego gubernatora Hansa Franka, w skład której wchodził wyżsi członkowie rządu GG, szefowie poszczególnych dystryktów oraz starostowie powiatowi. Należy również wskazać na elity policyjne, zgrupowane wokół wyższego dowódcy SS i Policji w GG, Friedricha Wilhelma Krügera, a następnie Wilhelma Koppego, jak również na kasty gospodarcze, tworzone przez technokratów, przedsiębiorców i zarządców, którzy w służbie nazistowskiego państwa dokonywali wieloaspektowej eksploatacji podbitych ziem. Pomimo animozji wśród przedstawicieli poszczególnych pionów władzy cechą wspólną okupantów był prowadzony na podbitych terenach kolonialny, wręcz dekadenski styl życia, niemożliwy do osiągnięcia przez nich na terytoriach Rzeszy przed 1939 r., powszechne poczucie wyższości Niemców nad lokalną ludnością (*Herrenvolk*), a także przeświadczenie o realizacji misji cywilizacyjnej, w której występowali oni w roli „Kulturträgerów”¹³.

Ustalenie liczebności nazistowskich dygnitarzy w okupowanej Polsce przysparza trudności, niemniej jednak, gdy mowa o wyższych urzędnikach w okupowanej Polsce (tj. od starosty powiatowego wzwyż – zgodnie z orzeczeniem Najwyższego Trybunału Narodowego)¹⁴, można mówić o grupie przynajmniej dwustu osób¹⁵. Martin Broszat oszacował zaś, że przeciętnie na jeden powiat

¹³ Zob. więcej m.in.: Eugeniusz Cezary Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006).

¹⁴ W 1947 r. Najwyższy Trybunał Narodowy w toku postępowania przeciwko Ludwigowi Fischerowi uznał kierownictwo niemieckiej administracji cywilnej w Generalnym Gubernatorstwie od stopnia starosty wzwyż za organizację przestępczą w rozumieniu art. 4. § 2 dekretu z dnia 31 sierpnia 1944 r., zob. więcej: Joanna Nikel, *Terror niemiecki w powiecie Mińsk Mazowiecki 1939–1945. Wojna i rozliczenia*, (Warszawa, Instytut Pileckiego, 2025), 369.

¹⁵ Opierając się na ustaleniach własnych oraz M. Rotha (*Herrenmenschen*), w okupowanej Polsce podczas II wojny światowej przebywało ok. 140 starostów powiatowych i miejskich, zaś gdy mowa o wyższych władzach Generalnego Gubernatorstwa (kierownictwo poszczególnych wydziałów rządu GG wraz z szefami pięciu dystryktów), było to przynajmniej 50 osób.

przypadało około 100 pracowników niemieckich, zatrudnionych w różnych charakterze¹⁶. Ilu wśród nich przybywało do okupowanej Polski z żonami i rodzinami, jest kwestią, która do dziś pozostaje bez odpowiedzi.

„Najgorsze były żony tych bandytów, które nie znały umiaru w żądaniach”. Żony wyższych urzędników w Generalnym Gubernatorstwie

Żony członków nazistowskich elit okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie nie pozostawały na marginesie wydarzeń lat 1939–1945. Stephan Lehnstaedt zwrócił uwagę, że ich obecność miała fundamentalne znaczenie dla funkcjonowania społeczeństwa okupacyjnego, ponieważ normalizowała popełniane na tych terenach zbrodnie, odciążając sumienie niemieckich sprawców¹⁷. Wydaje się zatem, że ustalenia Gudrun Schwarz w odniesieniu do żon członków SS, zgodnie z którymi były one aktywnymi współtwórczyniami zbrodniczego systemu, są adekwatne również do żon członków niemieckich elit okupacyjnych w okupowanej Polsce, co też na podstawie kilku zaprezentowanych w dalszej części tekstu przykładach chciałabym udowodnić. To właśnie obecność niemieckich żon na tych terenach, określonych przez Timothy’ego Snydera jako „skrwawione ziemie”, sprawiła, że działalność ich mężów przybrała formę zwyczajnej działalności zawodowej¹⁸. Ambicje okupantów, realizowane kosztem życia i cierpienia milionów osób, znalazły w instytucji małżeństwa duże wsparcie¹⁹.

Centralną postać kobietą w środowisku niemieckich elit okupacyjnych stanowiła Brigitte Frank, żona Hansa Franka. Gdy 15 września 1939 r. kanclerz Rzeszy powołał go na generalnego gubernatora, uklęknął on następnie przed żoną w teatralnym geście, oznajmiając: „Brigitte, zostaniesz królową Polski”. Do maja 1942 r., kiedy to Hans Frank wdał się w romans ze swoją młodzieńczą

¹⁶ Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1961), 74.

¹⁷ Stephan Lehnstaedt, *Okkupation im Osten. Besatzeralltag in Warschau und Minsk 1939–1944*, (München: R. Oldenbourg, 2010), 72.

¹⁸ Timothy Snyder, *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem*, przeł. Bartłomiej Pietrzyk, (Warszawa: Świat Książki, 2015).

¹⁹ Gudrun Schwarz, *Żony SS-manów*.

miłością i podjął próbę rozwodu, na który jednak nie wyraził zgody Adolf Hitler, Brigitte Frank chełpiła się awansem społecznym i dzięki wpływom męża posiadała niemal nieograniczone możliwości dokonywania nadużyć, z czego nieustannie korzystała, bogacąc się bez skrupułów kosztem Polaków i Żydów²⁰.

Osobliwy obraz funkcjonowania prywatnego życia niemieckich elit przywódczych w okupowanej Polsce, dostarcza relacja Curzia Malapartego (właśc. Kurta Ericha Suckerta) pt. *Kaputt*. Ta powieść-reportaż, która ukazała się po raz pierwszy w 1944 r. w wyzwolonym Neapolu, została oparta na doświadczeniach Malapartego jako korespondenta wojennego „Corriere della Sera” w latach 1941–1943 we Włoszech, Finlandii, na Bałkanach i w okupowanej Polsce. Autor faktycznie uczestniczył w wielu wydarzeniach, był na frontach i w salonach dyplomatycznych. Tekst nie jest jednak klasycznym reportażem: Malaparte używał literackich zabiegów – hiperboli, groteski, metafory, dialogów stylizowanych. Wielu badaczy podkreśla, że „prawda literacka” w *Kaputt* często wygrywa nad faktograficzną. Dieter Schenk ocenił, że choć wartość naukowa tejże książki nie jest bezsporna, należy docenić, że w obliczu braku źródeł dotyczących życia wewnątrz nazistowskich elit okupacyjnych dzięki Malapartemu „otrzymujemy rzadką szansę, by na chwilę uchylić kurtynę i stać się świadkami degrengolady, jaka unaoczniała się podczas wieczorów towarzyskich w feudalnym stylu”²¹. Pewne fałszerstwa co do przebiegu jego wizyty w getcie warszawskim wypomniał mu Alceo Valcini w książce *Z Malapartem w warszawskim getcie*, podkreślając, że „deformacja była dla niego konwencją często stosowaną do opisu rzeczywistości”²².

Niemniej jednak faktem jest, że w styczniu 1942 r. Malaparte gościł na Wawelu u generalnego gubernatora Hansa Franka, a następnie w warszawskim Belwederze, gdzie podejmował go gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer. Żony wyższych oficerów Wehrmachtu, SS oraz administracji tworzyły krąg towarzyski wokół małżeństwa Franków. Spotkania w wawelskich komnatach, koncerty

²⁰ Dieter Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przeł. Krzysztof Jachimczak, (Kraków: Znak, 2009), 242. Warto jeszcze uzupełnić, że żona Hansa Franka, prawnika z wykształcenia, przewodniczącego Akademii Prawa Niemieckiego i ministra bez teki w rządzie Trzeciej Rzeszy, ukończyła jedynie szkołę podstawową i trudniła się handlem futrami z Żydami (nawet po spektakularnych sukcesach wyborczych NSDAP i jej męża).

²¹ Dieter Schenk, *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy Generalnego Gubernatora Hansa Franka w l. 1939–1945*, przeł. Paweł Zarychta, (Kraków: Wysoki Zamek, 2013), 117.

²² Alceo Valcini, *Z Malapartem w warszawskim getcie*, przeł. Anna Osmólska-Mętrak, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990), 17.

fortepianowe, wystawy sztuki czy bale stanowiły element budowania prestiżu okupacyjnej elity. Podczas gdy ulice Krakowa i Warszawy pełne były głodu, nędzy i przemocy, w zamkniętych przestrzeniach rezydencji rozwijało się życie towarzyskie, odseparowane od okupacyjnej rzeczywistości. Salony pełniły funkcję quasi-dworską: umacniały hierarchię wewnątrzniemiecką i budowały sieci kontaktów, które mogły wpływać na kariery urzędnicze mężów. Relacja z kolacji na Wawelu stanowi nie tylko realistyczne odtworzenie przebiegu wydarzenia, ale również jest inteligentną alegorią upadku kultury europejskiej w świecie zdominowanym przez nazizm. Malaparte podkreślił przepych i teatralność sytuacji: Wawel, dawna rezydencja królów polskich, został przekształcony w zamek gubernatora. Kolacja odbywała się w renesansowych salach, a jej uczestnicy odgrywali rolę dworu. Malaparte zaprezentował obecność żon niemieckich dostojników, która dopełniała wrażenia, że nazistowska okupacja to nie tylko terror i zbrodnia, ale także projekt społeczny, w którym luksusowe życie elit toczy się obok cierpienia milionów. Biorące w kolacji kobiety (Brigitte Frank, żona zastępcy, a następnie szefa wydziału prasy w rządzie GG Emila Gassnera oraz Charlotta, żona Otto Wächtera, gubernatora dystryktu krakowskiego, a później galicyjskiego) dbały o dobrą atmosferę towarzyską, tworząc „normalizujący” *entourage*. Po płomiennym przemówieniu Franka na temat interesu Niemiec i jego sumienia jako niemieckiego katolika, wygłoszonym podczas kolacji w Belwederze, jego żona oraz żona Ludwiga Fischera „były wzruszone, nie odrywały spojrzenia od zalanej potem twarzy Generalgouvernera”, Brigitte Frank zaś „płakała cicho, uśmiechając się przez łzy”²³.

Żona komendanta policji bezpieczeństwa Ludwiga Hahna organizowała regularne podwieczorki, na które zapraszała małżonki podwładnych swojego męża²⁴. Żony wyższych urzędników na terenie całego gubernatorstwa występowały publicznie jako reprezentantki niemieckiej kultury. Ich obecność stanowiła pewien rodzaj scenografii, nadającej okupacji pozór normalnego życia, gdy tymczasem obok toczył się codzienny dramat Polaków i Żydów, o czym świadczy między innymi poniższy *passus*:

W Krakowie – rzekła Frau Wächter – mój mąż wznosił dokoła getta mury w stylu orientalnym, z pięknymi łukami i blankami.

²³ Curzio Malaparte, *Kaputt*, przeł. Barbara Sieroszevska, (Warszawa: Czytelnik, 1983), 174–175.

²⁴ Stephan Lehnstaedt, *Okkupation im Osten*, 233.

Krakowscy Żydzi doprawdy nie mogą się skarżyć. Prawdziwie elegancki mur w guście hebrajskim. Wszyscy roześmieli się, przytupując na zamarzniętym śniegu²⁵.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że większość prac dotyczących GG koncentruje się przede wszystkim na terrorze i ludobójstwie, marginalizując fakt, że tereny te, traktowane przez władze niemieckie w Berlinie jako kolonia eksploatacyjna, były miejscem masowej korupcji, nadużyć i prywatnego bogacenia się niemieckich urzędników, w czym duży udział miały ich żony. Generalne Gubernatorstwo, w przeciwieństwie do polskich ziem wcielonych do Rzeszy, nie miało statusu integralnej części Rzeszy Niemieckiej, co w praktyce oznaczało dużo większą swobodę lokalnych nazistowskich decydentów oraz mniejsze kontrole władz zwierzchnich w Berlinie. Czesław Madajczyk zauważył, że korupcja wśród niemieckiego personelu na ziemiach zaanektowanych nawet w przybliżeniu nie przybrała takich rozmiarów, jak na obszarze Generalnego Gubernatorstwa²⁶. Okupacja Polski dawała przybywającym tu Niemcom możliwości zdobycia ogromnych korzyści finansowych, stąd też ci, którzy czerpali ze zdobytych już źródeł, pomnażali nie tylko osobisty majątek, ale również swoich dalszych i bliższych krewnych. Żona Hansa Franka zapewniła swojemu bratu Ottonowi posadę prywatnego sekretarza generalnego gubernatora (którą zajmował do 1942 r., zaś później kierował wydawnictwem w Kolonii), natomiast szwagier Marian Bayer otrzymał stanowisko generalnego pomocnika polskiego przemysłu tekstylnego. Działania tego typu umacniały osobistą pozycję Brigitte, a także innych żon niemieckich dygnitarzy w swoich własnych rodzinach²⁷.

Brigitte Frank, ciesząc się z awansu społecznego, jakiego zaznała w Generalnym Gubernatorstwie, nie miała umiaru w zachłanym bogaceniu się kosztem Polaków i Żydów, o czym świadczy między innymi pismo urzędnika referatu żydowskiego w urzędzie szefa dystryktu warszawskiego z 22 lipca 1941 r. do przewodniczącego Rady Żydowskiej: „Pani Brigitte Frank niezwłocznie trzeba dostarczyć tu-recki ekspres do kawy. Panu gubernatorowi Fischerowi niezbędne są 2 walizki (ze skóry), z wyposażeniem piknikowo-wycieczkowym

²⁵ Curzio Malaparte, *Kaputt*, 192.

²⁶ Czesław Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970), 501.

²⁷ Niklas Frank, *Moja niemiecka matka*, przeł. Jadwiga Wolska-Stefanowicz, (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2006), 245–246.

dla 4–6 osób i damski neser podróżny”²⁸. Niklas Frank zwrócił uwagę, że żony niemieckich urzędników cieszyły się z doskonale wyposażonych mieszkań oraz domów, z których wcześniej wypędzeni zostali żydowscy lub polscy lokatorzy i właściciele, co też miała podsumować jego matka, zapisując w swoim notatniku: „Tak, teraz niemieckim kobietom tylko żyć i nie umierać”²⁹.

Żona Hansa Franka przejmowała za bezcen kosztowności Żydów (diamenty, futra, zgromadzić miała ponad 300 par butów), często również służbowym mercedesem lub maybachem udawała się do krakowskiego getta, stwierdzając, że: „nigdzie nie ma piękniejszych gorsetów niż w getcie”³⁰. Nie była ona jednak żadnym wyjątkiem, czego dowodzi między innymi tajny raport policji bezpieczeństwa Galicji do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie z 2 lipca 1943 r., cytowany przez Niklasa Franka:

Gdy spojrzeć z boku, można natychmiast dostrzec uległość niemieckich mężczyzn wobec obcych, nieniemieckich kobiet i żądze posiadania, amok przy załatwianiu i niepohamowanym zdobywaniu deficytowych towarów. W tej ostatniej umiejętności wyspecjalizowały się niemieckie kobiety, które prześcigają się między sobą... Okazuje się, że kobiety w grabieniu podobnych dóbr nie zastanawiają się zbyt długo, nie mają żadnych zahamowań ani żadnych skrupułów, jeśli opłaca się im wejść w posiadanie poszukiwanego towaru. Zatraciły już najczęściej poczucie własnej godności, więc grabią, zgarniając, co się da: ubrania, futra, klejnoty ... i obnoszą się jeszcze z tym wszystkim bezwstydnie, w najbardziej niestosownej formie³¹.

Wiele żon niemieckich dygnitarzy żyło w poczuciu kolonialnej wyższości, dehumanizując lokalną ludność i dokonując grabieży zastanych dóbr kultury podbitych narodów. Kobieta, której tego typu działalność była szczególnie dotkliwa dla krakowskiej społeczności, była wspomniana wcześniej Charlotte Wächter, o czym świadczą między innymi wspomnienia Adolfa Szyszki-Bohusza, wybitnego konserwatora zabytków, architekta i historyka sztuki:

Dnia 6 października wezwano mnie do p. Wächterowej, żony szefa dystryktu krakowskiego Nazwana przez nas „klempa

²⁸ Ibidem, 235.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem, 244.

³¹ Bericht Kommandeur d. Sipo und SD Galizien, 2.07.1943, cyt. za: Niklas Frank, *Moja niemiecka matka*, 276–279.

meklemburską”, antypatyczna kobieta, węsząca po wszystkich zbiorach, by coś z nich zabrać na własność, zarozumiała i bez skrupułów. ... Bezczelność jej nie miała granic. Plądrowała ona po wszystkich salach zamkowych, szukając odpowiednich mebli do swojej przyszłej rezydencji, po muzeach krakowskich i warszawskich pałacach i muzeach. Zażądała ode mnie wyjazdu z nią do Warszawy w początku grudnia w tym wyraźnie celu. Gdy odmówiłem takiej łupieskiej wyprawy, po swym nieudanym pobycie w Warszawie spowodowała aresztowanie mnie przez gestapo 19 grudnia 1940 i zajęcie mego zameczku w Przegorzalach³².

O tym, jak Charlotte Wächter grabiła krakowskie zbiory muzealne, dał również świadectwo Feliks Kopera, dyrektor Muzeum Narodowego w Krakowie, w liście do Polskiej Misji Wojskowej Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych:

Nie wiem, czy na liście przestępców wojennych znajduje się Lora Wächter, żona gubernatora krakowskiego, rezydującego w Pałacu Potockich „Pod Baranami”. Ta wyrządziła nam wielkie szkody, zabierając do dekoracji rezydencji Wächtera m.in. arcydzieła Juliana Fałata, a nadto bardzo cenne dzieło Breughela „Walka postu z karnawalem” – z których ten ostatni i obrazy Fałata przepadły. Nazwisko jej podałem do tutejszych sądów, które zażądały ode mnie wiadomości o grabieżach w Muzeum, a nie wiedząc, czy Wächterowa została wciągnięta na listę, zawiadamiam o szkodliwej jej działalności na rzecz naszego Muzeum³³.

Żony nazistowskich urzędników w okupowanej Polsce prowadziły konsumpcyjny styl życia, kontrastujący z cierpieniem okupowanej ludności. Bez pardonowo bogaciły się kosztem prześladowanej i pozbawionej jakiegokolwiek ochrony ludności żydowskiej. Warto w tym miejscu zacytować wybitną badaczkę Wendy Lower, która stwierdziła:

Paradoksalnie najgorszych czynów często dopuszczały się kobiety niepełniące oficjalnych funkcji w organizacji przestępstw – kobiety, które działały powodowane nienawiścią i manifestowały swoją władzę w nieformalnych okolicznościach. Były to żony, które wyjechały na Wschód, by dołączyć do mężów – wysokiej rangi

³² Adolf Szyszko-Bohusz, „Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945”, w: *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa 1957), 161–162.

³³ Diana Błońska, „O Muzeum Narodowym w Krakowie w czasie II wojny światowej”, *Klio*, nr 1, 2014, 119.

funkcjonariuszy NSDAP, SS i policji oraz wysokich urzędników administracji ... W hierarchii narodowosocjalistycznej sam fakt, że mąż i żona należeli do tej samej rasy, mógł niwelować nierówność płci. Niemki naśladowały mężczyzn wykonujących brudną robotę dla reżymu – robotę konieczną dla przyszłego istnienia Rzeszy – ponieważ w sensie rasowym byli im równe³⁴.

Tezę tę potwierdza wspomnienie ocalałego Żyda z Mińska Mazowieckiego, Chila Kirszenbauma, który relacjonował powszechny i aprobowany przez kierownictwo GG proceder rabunku żydowskiego mienia przez niemieckich urzędników:

[Niemcy – przyp. J.N.] Pod byle pretekstem zbierali opłaty, a ich potrzeby rosły bez końca. Z funduszy tych kupowali wódkę, koniaki, ubrania, pierścionki itd. Był to systematyczny sposób grabienia społeczeństwa. Najgorsze były żony tych bandytów, które nie znały umiaru w żądaniach. Nie jest zresztą pewne, czy wszystkie te hieny były prawdziwymi żonami. Po kilka razy w roku miały urodziny. Często miały specjalnych gości, dla których żądały różności na przyjęciach. Były wprowadzone w tym niecodziennym rabunku³⁵.

W tym kontekście warto przytoczyć opinie na temat żony urzędnika Hermanna Botza, referenta ds. żydowskich w starostwie powiatowym w powiecie Mińsk Mazowiecki: „była taką samą łajdaczką jak jej mąż. Tylko futra kazała sobie kupować. Jej zamówienia Judenratowi spać nie dawały. Chodziła obwieszona złotem żydowskim jak choinka. Nigdy z niczego nie była zadowolona”³⁶. Ponadto często miała mawiać, że: „Hitler to najmańdrzejszy człowiek na świecie, Żydzi zaś są tylko balastem”³⁷.

Stephan Lehnstaedt zwrócił uwagę, że ludobójstwo na Wschodzie było „zbiorowym czynem opartym na podziale pracy”, w którym uczestniczyli nie tylko ci, którzy mordowali lub wydawali rozkazy mordowania, ale także ci, którzy tworzyli ramy organizacyjne zbrodni i przyczyniali się do utrzymania władzy. Rola żon sprawców była również istotna, albowiem zapewniały one swoim mężom stabilność emocjonalną i społeczną. Prawie wszyscy obywatele Rzeszy i *Volksdeutsche*, którzy podczas wojny przebywali

³⁴ Wendy Lower, *Furie Hitlera*, 73.

³⁵ Chil Kirszenbaum, *Moje notatki z piekła. Bestialskie wymordowanie Żydów w Mińsku Mazowieckim...*, (Warszawa: Przedsiębiorstwo Wydawniczo-Handlowe Graf, 2016), 109.

³⁶ Ibidem, 134.

³⁷ Ibidem.

w zniewolonej przez Niemców Polsce, w taki czy inny sposób przyczynili się do realizacji okupacji i stali się co najmniej współsprawcami³⁸.

Należy jeszcze zauważyć, że w Generalnym Gubernatorstwie nie brakowało niemieckich małżeństw, w których obydwie małżonków było zatrudnionych w strukturach okupacyjnych, nierzadko w ramach tej samej instytucji. Dotyczyło to przede wszystkim pracowników aparatu cywilnego, albowiem dowództwo Wehrmachtu oraz policji porządkowej i bezpieczeństwa ze względów bezpieczeństwa najczęściej nie zezwalało żołnierzom i oficerom na obecność żon³⁹. Potwierdzenie tego stanu można odnaleźć między innymi w zapiskach Adama Czerniakowa, który pod datą 28 maja 1941 r. relacjonował rozmowę z sekretarką Heinza Auerswalda, wówczas komisarza do spraw dzielnicy żydowskiej w Warszawie i późniejszego starosty powiatu Ostrów Wielkopolski, która, jak się okazało, była jego żoną⁴⁰.

Inne kobiety wykorzystywały pozycje swoich mężów, aby w sposób „legalny” prowadzić własne interesy i pomnażać rodzinny majątek, o czym świadczy poniżej cytowany przykład, który zbulwersował redaktorów „Biuletynu Informacyjnego”, tygodnika konspiracyjnego wydawanego podczas okupacji niemieckiej w Warszawie i Krakowie:

Jak wiadomo, Kierownik Propagandy w „Rządzie G. Guberni” pan Ohlenbusch powołał do życia „Wydawnictwo Polskie”, którego właścicielem jest ... pani Ohlenbusch, żona wyżej wymienionego kanciarza. Otóż „Wydawnictwo Polskie” otrzymało monopol na druk kalendarzy. Jest to świetny interes, albowiem kalendarz, którego koszty własne wynoszą ok 70 groszy (Papier otrzymuje Wydawnictwo Polskie po cenach kontyngentowych), sprzedawany jest po cenie ok. 5 zł. Wpływające stąd do kieszeni państwa Ohlenbuschów miliony nie wystarczają zachłannym kanciarzom. Dowiadujemy się, że od wielu firm warszawskich pobrano pełną należność za kalendarze, kalendarzy jednak nie dostarczono, gdyż prawie cały nakład sprzedano „na lewo”, po znacznie wyższych cenach⁴¹.

³⁸ Stephan Lehnstaedt, *Okkupation im Osten*, 17.

³⁹ Ibidem, 67.

⁴⁰ *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939 – 23 VII 1942*, oprac. Marian Fuks, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983), 187.

⁴¹ „Biuletyn Informacyjny», cz. 2: Przedruk roczników 1942–1943”, *Przegląd Historyczno-Wojсковy*, R. 3, 2002, 842.

Podsumowanie

Obecność żon nazistowskich dygnitarzy w okupowanej Polsce miała normalizować i sankcjonować zbrodnicze działania mężów, którzy w służbie Rzeszy Niemieckiej przybyli na te tereny w celu podbicia i maksymalnej eksploatacji gospodarczej zajętych terenów oraz wymordowania części ich mieszkańców. Niemieckie żony, ciesząc się na *Ostgebiete* wyższym statusem społecznym niż w Rzeszy, korzystały z awansu społecznego i nieskrępowanych możliwości bogacenia się. Bardzo wymownie zostało to zaprezentowane w filmie fabularnym *Strefa interesów* (2023), w którym żona komendanta obozu koncentracyjnego, Rudolfa Hössa, Hedwiga wiodła niezwykle uprzywilejowane życie w luksusowej willi tuż przy murze obozu śmierci.

Niniejszy tekst miał za zadanie zwrócić uwagę na istniejącą w stanie badań lukę, której wypełnienie pozwoli lepiej zrozumieć wielowymiarowość niemieckiej okupacji w Polsce i mechanizmy, dzięki którym system nazistowski starał się utrzymywać swoją władzę. Żon niemieckich wyższych urzędników nie można sprowadzać wyłącznie do roli biernych towarzyszek. Badania nad historią kobiet w III Rzeszy pokazują, że żony nazistowskich notabli – choć formalnie bez władzy politycznej – często miały realny wpływ na atmosferę w kręgach decyzyjnych i na codzienną praktykę okupacyjną. Były częścią systemu, który wymagał ich obecności do legitymizacji dominacji. Dokonanie charakterystyki tejże grupy Niemek w okupowanej Polsce, a zwłaszcza ustalenie ich dokładnej liczebności oraz przedstawienie portretów indywidualnych poszczególnych kobiet, jak i również portretu zbiorowego, to wyzwania badawcze, przed którymi powinna pochylić się współczesna historiografia. Wymagać to będzie przeprowadzenia rozległych kwerend archiwalnych w źródłach polskiej oraz niemieckiej proweniencji. Pomocne powinny być również akta procesów niektórych decydentów, których udało się postawić przed wymiarem sprawiedliwości. Dokładne ustalenie ich ról, a także rekonstrukcja ich postaw oraz codzienności pozwoli zapytać o odpowiedzialność tejże grupy niemieckich kobiet, a jest to pytanie, którego do tej pory współczesna nauka nie postawiła. Tym samym wojenne losy żon niemieckich wyższych urzędników państwowych w okupowanej Polsce stanowić by mogły pewien przyczynek do badań

nad intensywnie rozwijającym się w ostatnich latach dyskursem dotyczącym sprawczyń narodowosocjalistycznych prześladowań i zbrodni.

Bibliografia

Źródła opublikowane

„«Biuletyn Informacyjny», cz. 2: Przedruk roczników 1942–1943”, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, R. 3, 2002.

Wspomnienia, pamiętniki

Adama Czerniakowa *dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939–23 VII 1942*, oprac. Marian Fuks, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983).

Kirszenbaum, Chil. *Moje notatki z piekła. Bestialskie wymordowanie Żydów w Mińsku Mazowieckim...*, (Warszawa: Przedsiębiorstwo Wydawniczo-Handlowe Graf, 2016).

Szyszko-Bohusz, Adolf. „Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945”, w: *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1957).

Opracowania

Bednarek, Monika. Zimmerer, Katarzyna. *Okupanci: Niemcy w Krakowie 1939–1945*, (Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2017).

Błońska, Diana. „O Muzeum Narodowym w Krakowie w czasie II wojny światowej”, *Klio*, nr 1, 2014, 85–127.

Broszat, Martin. *Nationalsozialistische Polenpolitik*, (Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1961).

Frank, Niklas. *Moja niemiecka matka*, przeł. Jadwiga Wolska-Stefanowicz, (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2006).

Lehnstaedt, Stephan. *Okkupation im Osten. Besatzeralltag in Warschau und Minsk 1939–1944*, (München: R. Oldenbourg, 2010).

Lower, Wendy. *Furie Hitlera. Niemki na froncie wschodnim*, przeł. Zbigniew Mach, (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2015).

Madajczyk, Czesław. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970).

- Malaparte, Curzio. *Kaputt*, przeł. Barbara Sieroszevska, (Warszawa: Czytelnik, 1983).
- Nikel, Joanna. *Terror niemiecki w powiecie Mińsk Mazowiecki 1939–1945. Wojna i rozliczenia*, (Warszawa: Instytut Pileckiego, 2025).
- Schenk, Dieter. *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, przeł. Krzysztof Jachimczak, (Kraków: Znak, 2009).
- Schenk, Dieter. *Krakauer Burg. Wawel jako ośrodek władzy Generalnego Gubernatora Hansa Franka w l. 1939–1945*, przeł. Paweł Zarychta, (Kraków: Wysoki Zamek 2013).
- Schwarz, Gudrun. *Żony SS-manów. Kobiety w elitarnych kręgach III Rzeszy*, przeł. Bartosz Nowacki, (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2016).
- Valcini, Alceo. *Z Malapartem w warszawskim getcie*, przeł. Anna Osmólska-Mętrak, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990).

JOLANTA KOLBUSZEWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-8837-7376>

Uniwersytet Łódzki (Polska)

University of Łódź (Poland)

„Blaski i cienie życia żony uczonego...” O emancypacji, naukowej karierze i małżeństwie Hanny Hirszfeldowej

Streszczenie

To jedna z pierwszych prób refleksji na temat naukowego awansu małżeństw badaczy. Autorka przygląda się biografiom i karierom wybitnych medyków – Hanny i Ludwika Hirszfeldów. Oboje odnieśli naukowy sukces, choć tylko jemu przypadła palma międzynarodowej sławy. Hanna rozwijała swą karierę w cieniu męża. Profesorka i kierowniczka klinik uniwersyteckich, twórczyni tzw. pediatrii opiekuńczej, lekarz wojskowy podczas I wojny, przez większość była kojarzona tylko jako żona L. Hirszfelda. Celem autorki jest przybliżenie jej postaci i dokonań, w szczególności refleksja nad tym, jak małżeństwo z wybitnym uczonym wpłynęło zarówno na jej, jak i jego karierę. Autorka koncentruje się na oczekiwaniach, jakie stawiane były żonie uczonego, a także na tym, na ile Hanna je spełniała, na ile zaś przekraczała.

Słowa kluczowe: historia kobiet, historia nauki, emancypacja naukowa, kobiety w nauce, małżeństwa naukowców, zasymilowani Żydzi, Hanna Hirszfeld, Ludwik Hirszfeld

**“THE PROS AND CONS OF THE LIFE OF SCIENTIFIST’S WIFE...”
ABOUT EMANCIPATION, SCIENTIFIC CAREER AND MARRIAGE
HANNA HIRSZFELD**

Abstract

This is one of the first attempts to reflect on the scientific advancement of married couples of researchers. The author looks at the biographies and careers of outstanding doctors – Hanna and Ludwik Hirszfeld. They both achieved scientific success, although only he received the palm of international fame. Hanna developed her career in her husband’s shadow. Professor and manager of university clinics, creator of the so-called pediatrician, military doctor during World War I, most people associated her only as L. Hirszfeld’s wife. The author’s goal is to present her persona and achievements, in particular to reflect on how her marriage to an outstanding scientist influenced both her and his career. The author focuses on the expectations placed on the scientist’s wife, and to what extent Hanna met them and exceeded them.

Keywords: women’s history, history of science, scientific emancipation, women in science, marriages of scientists, assimilated Jews, Hanna Hirszfeld, Ludwik Hirszfeld

Naukowa emancypacja a uwarunkowania rodzinne

Podjmując temat naukowej emancypacji, trudno abstrahować od uwarunkowań rodzinnych, najbliższego otoczenia, w którym wyrastali przyszli adepci nauki, w szczególności płęć piękna. Biografie kobiet, którym „udało się” odnieść sukces w Akademii, dowodzą, iż aspirowanie do zdominowanej przez mężczyznę profesji uczonego, poza talentem, uzdolnieniami, samozaparciem i silną motywacją, nie byłoby możliwe bez wsparcia rodziny, mentorów (wykładowców, nauczycieli), zaś w przypadku mężatek – partnerów. Wśród kobiet, które zbudowały silną pozycję w nauce, ciekawą grupę stanowią te, które związały się z naukowcami, np. Maria Skłodowska-Curie, Cezaria Baudouin de Courtenay-Vasmer-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa czy Maria Ossowska¹. Wśród aspirujących do nauki kobiet były też takie, które mimo dobrze zapo-

¹ Mężem Marii Skłodowskiej był fizyk Pierre Curie; Cezarii Baudouin de Courtenay – Maksymilian Vasmer (slawista, późniejszy profesor na Uniwersytecie w Berlinie), potem Stefan Ehrenkreutz, prawnik, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, a następnie minister Janusz Jędrzejewicz. Maria Ossowska była żoną socjologa Stanisława Ossowskiego.

wiadającej się kariery zrezygnowały z niej po wyjściu za mąż za uczonych (np. Mileva Marić-Einstein czy Clara Immerwahr-Haber)².

Na tle przywołanych przykładów małżeństwo adeptów nauk medycznych, Hanny i Ludwika Hirszfeldów stanowi interesujący przypadek, nie tylko ze względu na trwałość związku (prawie 50-letni staż) i deklarowane przez bohaterów szczęśliwe pożycie, ale fakt, iż przyczyniło się do równoległego naukowego rozwoju obojga. Para, dzieląc wzajemne pasje i rozwijając niezależne kariery, inspirowała się i wspierała przez długie lata. W ich losach odbijały się doświadczenia kilku pokoleń polskiej inteligencji walczącej o wykształcenie oraz pozycję społeczną (w tym przypadku również o emancypację i prestiż), następnie pożytkując ją w służbie ofiar dwóch wojen i trudnym okresie odbudowy państwa polskiego. Dodatkowo, z racji pochodzenia, bohaterowie doświadczyli tragicznego losu, jaki był udziałem prześladowanych w czasie okupacji hitlerowskiej Żydów. W PRL-u zaś kontynuowali badania, dokonywali odkryć i starali się aplikować je do diagnostyki i leczenia. Mieli poczucie misji, nauka stanowiła dla nich nie tyle cel sam w sobie, co środek poprawy życia ludzkiego.

Spośród dwojga bohaterów w polskiej pamięci (świadomości) na plan pierwszy zdecydowanie wysuwa się Ludwik Hirszfeld: nominowany do Nagrody Nobla światowej sławy bakteriolog, immunolog, współodkrywca zasad dziedziczenia grup krwi. Postać Hanny lokuje się w cieniu jego pomnika. Warto zastanowić się nad tym, jak to się stało, iż posiadająca dwa doktoraty, habilitację i profesurę kierowniczką uniwersyteckich klinik pediatrii (w Lublinie i Wrocławiu), prowadząca istotne badania naukowe, nie przebiła się do powszechnej świadomości³. Przez wiele lat dokonania Hanny nie były znane. Nawet w nekrologach, które ukazały się na łamach ogólnopolskiej prasy, „Trybuny Ludu” czy „Życia Warszawy”, zmarłą definiowano przede wszystkim przez pryzmat małżeństwa jako „wdowę po światowej sławy uczonej prof. Ludwiku Hirszfeldzie”. Charakterystyka jej własnych osiągnięć, zgodnie z konwencją obowiązującą w latach 60. minionego stulecia, o ile w ogóle,

² Mileva Marić – pierwsza żona Alberta Einsteina, Clara Immerwahr – Fritza Habera. Szerzej na temat wspomnianych małżeństw i niezrealizowanych ambicji kobiet ostatnio pisał Tomasz Pospieszny, *Pasja i geniusz. Kobiety, które zasłużyły na Nagrodę Nobla*, (Warszawa: Wydawnictwo Po Godzinach, 2019), 67–139.

³ Szerzej zob. Bożena Płonka-Syroka, „75 lat polskiej medycyny i farmacji we Wrocławiu. Wybrane elementy historii wrocławskich wyższych uczelni. Część pierwsza (1945–1949)”, *Medycyna Nowożytna*, t. 28, z. 1, 2022, 109–150.

znajdowała się na dalszym planie⁴. W specjalistycznej (poświęconej pediatrii) prasie dorobek Hierszfeldowej był prezentowany, wiedza o nim ograniczała się jednak do wąskiego kręgu specjalistów. Dopiero rozwój polskich badań między innymi z zakresu historii kobiet, nowocześnie pojmowanej historii nauki (także tej uprawianej z perspektywy płci) czy dziejów konkretnych ośrodków naukowych (w tym przypadku wrocławskiego) zaowocował opracowaniami, w których małżonka Ludwika Hierszfelda zaczęła odgrywać pierwszoplanową rolę⁵. Ogromną zasługę w popularyzacji postaci oraz osiągnięć bohaterki miała Urszula Glensk, autorka monografii *Hierszfeldowie. Zrozumieć krew* (Kraków 2018). Na kartach jej książki w mistrzowski sposób zarysowana została pełnokrwista postać kobiety, która nie tylko dzieliła z wybitnym uczonym codzienność, ale była pełnoprawną partnerką, matką, spełniała się zawodowo, osiągnęła wyżyny akademickiej kariery, miała społecznikowskie zacięcie, dodatkowo kilkakrotnie brała na siebie ciężar utrzymania rodziny, w tym finansowania badań męża.

W swoim artykule przyjrzę się wspólnemu życiu i osiągnięciom małżonków na polu nauki. Oczywiście tekst nie rości sobie pretensji do szczegółowego omówienia badań bohaterów. Przywołam tylko najważniejsze obszary ich zainteresowań, przełomowe publikacje i etapy kariery. Mając na względzie mniej znane dokonania Hanny, poświęcę im nieco więcej uwagi. Przede wszystkim zaś zastanowię się nad rolą kobiety-naukowszyni, która z jednej strony realizowała swe ambicje, z drugiej wspierała i była oparciem dla osiagającego sukcesy w światowej nauce partnera. Na ile wpisywała się w obowiązujący wówczas „ideał dobrej żony”, na ile zaś go przekraczała. Często mówi się, iż za sukcesem genialnego mężczyzny stoi kobieta, a co, jeśli odwrócimy tę sytuację? Jaki stosunek do kariery i osiągnięć żony miał małżonek? Czy jego wsparcie było porównywalne do tego, jakie otrzymywał?

⁴ Dla przykładu w nekrologu opublikowanym na łamach „Życia Warszawy” (22 lutego 1964 r.) napisano: „Wdowa po światowej sławy uczonym Ludwiku Hierszfeldzie. Emerytowany kierownik I Katedry i Kliniki Pediatrii Akademii Medycznej we Wrocławiu. Wybitny pracownik nauki i specjalistka chorób dzieci, autorka licznych prac, zasłużony lekarz”; Materiały Hanny Hierszfeldowej, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, sygn. III-157, 178.

⁵ Franciszek Iwańczak, „Pediatria wrocławska”, w: Leszek Paradowski (red.), *Academia Medica Wratislaviensis 1950–2000*, (Wrocław: Akademia Medyczna im. Piastów Śląskich, 2000), 145–157.

Koleje życia

Bohaterów tego tekstu łączyło bardzo wiele. Oboje pochodzili z zasymilowanych, zamożnych rodzin żydowskich ceniących wykształcenie potomstwa. Ojcem Hanny był Saul Kosman, matką Sara z domu Gesundheit. Przyszła lekarka urodziła się w Wilczkowicach pod Warszawą. Po śmierci męża matka Hanny wstąpiła w kolejny związek małżeński z zamożnym kupcem Chaimem Belinem, z którym miała dwójkę dzieci (córkę Bellę i syna Szymona). Rodzina przeniosła się do Łodzi i zamieszkała w kamienicy przy ulicy Piotrkowskiej 21. Belin zmodernizował kamienicę (rozbudował drugie piętro, na parterze wstawił wysokie okna), która po dziś dzień znajduje na słynnej ulicy⁶. Hanna ukończyła w Łodzi żeńskie gimnazjum (w 1900 r.). Uczyła się gry na fortepianie, miała wybitne zdolności lingwistyczne – władała siedmioma językami (polskim, rosyjskim, francuskim, niemieckim, angielskim, włoskim i serbskim), co niezwykle procentowało w jej późniejszej karierze. Bez przeszkód poruszała się po świecie, śledziła zagraniczną literaturę, reprezentowała polską medycynę na międzynarodowych konferencjach i naukowych kongresach.

Hirszfeldowie byli rówieśnikami, oboje przyszli na świat w 1884 r. Ludwik pochodził w Warszawy. Jego ojcem był Stanisław, kupiec i przemysłowiec, matką Jenny z Ginsbergów⁷. Stryj Ludwika – Bolesław, działacz polityczny, filantrop był postacią znaną i cenioną w polskim ruchu niepodległościowym. Ścieżki Ludwika i Hanny przecięły się w mieście nad Łódką, dokąd po bankructwie przenieśli się Hirszfeldowie (Stanisław objął posadę w fabryce należącej do rodziny żony). W 1902 r. Ludwik ukończył gimnazjum, w którym, wzorem stryja, działał w konspiracyjnych kółkach młodzieżowych. Przyszli małżonkowie poznali się na lekcjach tańca. W autobiografii Ludwika, ciepło wspominającego Łódź jako miasto sprzyjające zakochanym, odnajdziemy opis początku ich znajomości:

jako uczeń z szóstej klasy kochałem się w jednej panience mieszkającej przy ulicy Piotrkowskiej. Naprzeciwko była mała księgarenka pana Słonimskiego. Przesiadywałem tam całymi dniami. Dla uzyskania tego prawa sprzedawałem na ogół moje książki gim-

⁶ Urszula Glensk, *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, (Kraków: Universitas, 2018), 13.

⁷ Przodkowie Ludwika byli bankierami przybyłymi z Berlina do Warszawy pod koniec XVIII lub na początku XIX stulecia; zob. Waldemar Kozuschek, *Ludwik Hirszfeld (1884–1954). Rys życia i działalność naukowa*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005), 20.

nazjalne, dzięki czemu zresztą, sądę uratowałem resztki mojej inteligencji od ogłupienia przez gimnazjum carskie⁸.

Po ukończeniu szkoły średniej, ze względu na niemożność dalszego kształcenia się w zaborze rosyjskim, Hanna wyjechała na studia medyczne do Montpellier. Tam szybko dostrzeżono jej ponadprzeciętną wiedzę idącą w parze z urodą⁹. Choć nie przywiązywała wagi do wyglądu (nie używała kolorowych kosmetyków, włosy upinała w kok i ubierała się skromnie), robiła wrażenie na otoczeniu, „rozsiewając wokół aureę dobroci, mądrości, rozumu i kobiecości”¹⁰. Naukę kontynuowała w Paryżu, a następnie Berlinie, gdzie ponownie spotkała Ludwika.

Hirszfeld początkowo studiował medycynę w Würzburgu, skąd po dwóch latach przeniósł się do Berlina. W 1904 r. zafascynowany wykładami filozofa, teoretyka kultury, jednego z pierwszych niemieckich socjologów – Georga Simmla, podjął studia filozoficzne¹¹. Po semestrze powrócił jednak do medycyny, choć fascynacja humanistyką nigdy go nie opuściła¹². Hirszfelda nie pociągała praktyka lekarska, dużo bardziej fascynowała go praca naukowa. W Berlinie podjął pierwsze badania, w których wspierała go Hanna. W wielu biografiach akcentuje się idealizm Hirszfelda, jego marzycielstwo i odwagę prekursora¹³. Nie byłoby ono możliwe bez wsparcia żony, do czego jeszcze wrócę.

Nasi bohaterowie pobrali się w wieku 21 lat w Berlinie (ślub cywilny odbył się w 1905 r., kościelny w Warszawie w 1919). W 1908 r. Hanna uzyskała doktorat na podstawie dysertacji, której polski tytuł brzmiał *Wkład do morfologii porównawczej krwinek białych*. W 1916 r. obroniła kolejną pracę doktorską w Neapolu (polski tytuł – *Przerostowe zwężenie odźwiernika i pierwsza operacja Ramstedta*). Ludwik został doktorem w 1907 r. Jego praca dotycząca fizykalnych aspektów hemaglutynacji wymagała przeprowadzenia eksperymentów, których koszt (zwierzęta laboratoryjne, odczynniki etc.) musiał pokryć sam kandydat. Finansowego wsparcia udzieliła

⁸ Ludwik Hirszfeld, *Historia jednego życia*, (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2011), 191.

⁹ Jolanta Załęczny, „Hanna Hirszfeldowa (1884–1964). Biografia lekarki, kobiety niezwykłej”, w: Tadeusz Skoczek (red), *Biografie godne pamięci*, (Warszawa: Wydawnictwo Niepodległości, 2020), 15.

¹⁰ Urszula Glensk, *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, 181.

¹¹ Szerzej zob. Sławomir Magala, *Simmel*, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980).

¹² Szerzej zob. Waldemar Kozuszek, *Ludwik Hirszfeld*, 37–41.

¹³ Marcin Czerwiński, Urszula Glensk., „*«Mikroskopów nie trzyma się w szafie» – o dokonaniach Ludwika Hirszfelda*”, *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, t. 68, nr 2, 2019, 146.

mu wówczas żona, zarabiająca korepetycjami z języka francuskiego i otrzymująca materialną pomoc od swej rodziny¹⁴. Kolejnym przystankiem Hirszfeldów był Heidelberg, gdzie Hanna pracowała jako wolontariuszka na oddziale neurologicznym, a następnie została asystentką w Klinice Pediatricznej Emila Feera, twórcy metod żywienia niemowląt. Ludwik związał się z Instytutem Badania Raka, a następnie w Zakładzie Serologii podjął współpracę z Emilem von Dungernem. Razem odkryli i opisali zasady dziedziczenia grup krwi. Dowiedli, że grupy A i B mają charakter dominujący, a O jest cechą recesywną. Zaproponowali klasyfikację ABO (od niemieckiego *ohne* – „bez”). Kilkanaście lat później wspomniane nazewnictwo stało się obowiązujące.

Kolejnym naukowym przystankiem małżonków był Zurych, w którym Ludwik został docentem na uniwersytecie i zajął się bakteriologią. W latach 1911–1915 kierował badaniami poświęconymi występowaniu wola endemicznego w Szwajcarii¹⁵. Hanna pracowała na stanowisku asystentki w Klinice Pediatricznej Uniwersytetu w Zurychu¹⁶. Jej pierwsze publikacje naukowe poświęcone były niedokrwistości, zachowaniu się leukocytów w przebiegu gruźlicy, krzywicy i tężyczki u dzieci¹⁷.

Po wybuchu I wojny światowej, obok pracy naukowej, Hanna zajęła się szkoleniem pielęgniarek do pracy na froncie. Pod koniec 1915 r. została lekarzem wojskowym w Serbii, gdzie wspólnie z mężem zwalczali epidemię tyfusu. Ludwik odkrył wówczas i opisał nieznane dotąd szczepy bakterii wywołujące dur rzekomy (nazwane na jego cześć *Salmonella hirszfeldii*) oraz opracował przeciw nim szczepionkę. Zajęcie Serbii przez wojska austriackie zmusiło polskich lekarzy do wyjazdu (ewakuowano ich do Szwajcarii). Następnie Hirszfeldowie znaleźli się Grecji, gdzie pod Salonikami stworzyli laboratorium bakteriologiczne. Pracowali w ciężkich warunkach – Ludwik zapadł na dur i malarię. Nie przeszkodziło to jednak w badaniach nad częstotliwością występowania poszczególnych grup krwi w różnych populacjach żołnierzy. Hirszfeldowie byli pierwszymi lekarzami, którzy na wielką skalę przeprowadzili badania serologiczne. Zgromadzony materiał stał

¹⁴ *Ibidem*, 147.

¹⁵ Monika Zamachowska, Andrzej Śródka, „Ludwik Hirszfeld (1884–1954)”, *Kwartalnik Nauki i Techniki*, R. 63, nr 1, 2018, 143.

¹⁶ Materiały Hanny Hirszfeldowej, PAN, sygn. III-157, j. 169.

¹⁷ Krystyna Wasielczyk, „Prof. Hanna Hirszfeldowa – w służbie nauki i dzieci”, *Spotkajmy się we Wrocławiu*, nr 1, 2025, 4.

się podstawą przełomowej pracy o pochodzeniu grup krwi, którą Hanna i Ludwik ogłosili wspólnie na łamach prestiżowego pisma „Lancet” (*Serological Differences Between the Blood of Different Races*, „Lancet” 1919, nr 194, s. 675–679). Wspomniany artykuł przyniósł im sławę, na której mogli budować pozycję w nauce. Ludwik miał propozycję pracy w USA i Zurychu. Wraz z Hanną wybrał jednak powrót do ojczyzny, która po 123 latach odzyskała niepodległość.

Po długim okresie życia z dala od rodziny przyjechali do Warszawy¹⁸. Początki nie były zbyt zachęcające. Odrodzone państwo walczyło z wieloma problemami, w tym agresją bolszewicką. W sierpniu 1920 r. w oblężonej Warszawie przyszła na świat jedyna córka Hirszfeldów, Maria. W II RP inteligencja pochodzenia żydowskiego miała problemy ze znalezieniem satysfakcjonującej pracy, objęciem uniwersyteckich katedr czy eksponowanych stanowisk w instytucjach naukowych. Ludwik dopiero po pewnym czasie został kierownikiem Państwowego Zakładu Badania Surowic. Od 1926 r. pełnił funkcję zastępcy dyrektora Państwowego Zakładu Higieny, w którym mógł spożytkować swe doświadczenie w walce z masowymi zachorowaniami. Wspomniana placówka monitorowała zagrożenia epidemiologiczne, likwidowała ogniska chorób zakaźnych, produkowała szczepionki. Hirszfeld kierował pracą kilkudziesięciu uczonych, wśród których było dużo kobiet, między innymi Bronisława Fejginówna, Wanda Halberówna, Helena Sparrow, Róża Amzelówna, Róża Zajdel¹⁹. Współpracę z nimi oceniał bardzo wysoko. Jeszcze przed II wojną Hirszfeld opisał powstawanie konfliktu serologicznego (w 1925 r.). Został profesorem Wolnej Wszechnicy Polskiej, zaś w 1931 r. profesorem Uniwersytetu Warszawskiego. Jeździł po świecie, uczestniczył w wielu konferencjach naukowych i międzynarodowych kongresach. Sporządzał ekspertyzy sądowe, wystąpił między innymi jako biegły w słynnym procesie Rity Gorgonowej²⁰. W latach 30. sytuacja materialna Hirszfeldów poprawiła się na tyle, iż mogli przeprowadzić się do wymarzonego, własnego domu na Saskiej Kępie.

¹⁸ Urszula Glensk, *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, 67.

¹⁹ Ludwik Hirszfeld, *Historia jednego życia*, 146–148.

²⁰ Na ten temat ostatnio pisał Cezary Łazarewicz, *Koronkowa robota. Sprawa Gorgonowej*, (Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2018), 140–142; Urszula Glensk, *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, 186–190.

Hanna zajęła się jedną z najbardziej zaniedbanych w Polsce dziedzin medycyny – pediatrią²¹. Została lekarzem w Ubezpieczalni Społecznej. Otworzyła również prywatny gabinet w Alejach Ujazdowskich 7. Dodatkowo pracowała jako wolontariuszka w Klinice Pediatrycznej kierowanej przez prof. Mieczysława Michałowicza. Nawet wówczas, gdy została ordynatorem wspomnianej kliniki, nie pobierała za swą pracę wynagrodzenia. Prowadziła badania (wraz z Henrykiem Brokmanem i Marią Prokopowicz-Wierzbowską) nad chorobami zakaźnymi, hematologią, dziedzicznością. Do 1939 r. opublikowała szereg prac z zakresu chorób zakaźnych dzieci. Opracowała oryginalną metodę leczenia krztuśca (*Leczenie krztuśca eterem*, 1922). Była współautorką rozdziału *Prawa szerzenia się chorób zakaźnych wieku dziecięcego*, który wszedł w skład podręcznika pediatrii (*Choroby dzieci*, red. Wacław Jasiński, 1936). Włączyła się w akcję popularyzacji szczepień; napisała poradnik *Co matka o surowicach i szczepionkach wiedzieć powinna?* (1936). Zajmowała się także problematyką żywienia najmłodszych²². Od połowy lat 30. była przewodniczącą warszawskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego. Przed wojną gotowa już była jej rozprawa habilitacyjna (*Rola konstytucji w chorobach zakaźnych wieku dziecięcego*), której publikację uniemożliwiły działania zbrojne.

W pierwszych dniach września 1939 r. bezpieczny świat Hirszfeldów runął bezpowrotnie. Oboje zaangażowali się jednak w zabezpieczenie medyczne mieszkańców stolicy. Hanna zorganizowała prowizoryczny lazaret w szkole na Saskiej Kępie, Ludwik zaś wspierał stację krwiodawstwa w Szpitalu Ujazdowskim. Po zajęciu Warszawy Niemcy pozbawili Hirszfeldów pracy. Mimo to Hanna kontynuowała badania naukowe, zaś Ludwik pisał podręcznik *Immunologii ogólnej* (opublikowany w Warszawie w 1949 r.). Początkowo rodzina uzyskała „wyreklamowanie” z getta. Ambasada Jugosławii (w związku z zasługami z czasów I wojny) włączyła się w działania, które miały im umożliwić wyjazd z Polski. Hirszfeldowie nie przyjęli jednak tej oferty. W końcu lutego 1941 r. zmuszeni zostali do

²¹ Bożena Płonka-Syroka, „Kariery naukowe kobiet na Wydziale Lekarskim i Farmaceutycznym Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej oraz Akademii Medycznej we Wrocławiu w pierwszym ćwierćwieczu po zakończeniu II wojny światowej. Trzy wybrane przykłady”, w: Ewa Chabros, Agnieszka Klarman (red.), *Historia kobiet czy historie kobiet?*, (Wrocław–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 101.

²² Ryszard Gryglewski, *Hanna Hirszfeldowa*, Giganci Nauki, <https://gigancinauki.pl/gn/biogramy/82483,Hirszfeld-Hanna.html> [dostęp: 1.03.2024].

zamieszkania w dzielnicy żydowskiej²³. Ochrzczeni i w pełni zasymlowani, mieli duży problem z zaadoptowaniem się do życia w nowych warunkach. Nie mówili w jidysz, nie praktykowali żydowskich zwyczajów. Poza pochodzeniem niewiele łączyło ich ze społecznością getta. Także Żydzi nie uznawali ich za „swoich”. Hirszfeldowie znaleźli schronienie w kościele pw. Wszystkich Świętych (gdzie trafili pod opiekę księdza Marcelego Godlewskiego). W getcie Ludwik stanął na czele Rady Zdrowia, która miała zwalczać epidemię duru plamistego. Uczestniczył w konspiracyjnym nauczaniu medycyny, organizował prace laboratoryjne. Hanna pracowała w szpitalu przy ulicy Leszno, gdzie objęła kierownictwo oddziału niemowlęcego. Toczyła skazaną na porażkę walkę z gruźlicą, skrajną chorobą głodową, awitaminozami, durem plamistym etc.²⁴ Podobnie jak mąż, prowadziła działalność dydaktyczną (wykładała pediatrię). W 1942 r., dzięki pomocy Żegoty, Hirszfeldowie uciekli z getta. Do końca wojny ukrywali się pod nazwiskiem Haleccy. Hanna początkowo na Żoliborzu, następnie w Wesołej, Ludwik z córką w Starej Miłosnej, Klembowie koło Tłuszczu i Kamiennej. Po śmierci Marysi ponownie zamieszkali razem²⁵. W 1943 r. pogrążony w rozpacz po utracie córki Ludwik zaczął pisać autobiografię – *Historię jednego życia*, którą opublikowano w 1946 r.

Hirszfeldowie przetrwali. Kolejnym miejscem ich osiedlenia się był „wyzwolony” przez wojska radzieckie Lublin, gdzie włączyli się w organizację Wydziału Lekarskiego na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej. Ludwik został prorektorem uczelni, Hanna współtworzyła Katedrę i Klinikę Pediatrii. Na przełomie roku 1944 i 1945 uzyskała habilitację. W lipcu 1945 r. małżonkowie podjęli decyzję o ostatniej, jak się okazało, w ich życiu przeprowadzce do Wrocławia. Ludwik Hirszfeld został współorganizatorem i dziekanem Wydziału Lekarskiego na Uniwersytecie Wrocławskim²⁶. Objął również kierownictwo Katedry Mikrobiologii. Jeśli chodzi o jego powojenną aktywność naukową i dydaktyczną, wykładał serologię, bakteriologię, immunologię i patologię ciąży. Zaangażował się w tworzenie Instytutu Immunologii i Terapii Do-

²³ Barbara Engelking, „Ucieczki od stygmatyzacji, zamknięcia, głodu i śmierci. Żydzi w Warszawie w latach okupacji”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, R. 2022, nr 18, 56.

²⁴ Obserwacje poczynione podczas tych badań opublikowała m.in. w tekście „Stany głodowe u dzieci i młodzieży podczas okupacji niemieckiej”, *Polski Tygodnik Lekarski*, nr 22, 1946.

²⁵ Waldemar Kozuszek, *Ludwik Hirszfeld*, 152–154.

²⁶ O zasługach L. Hirszfelda dla wrocławskiej medycyny pisała ostatnio Bożena Płonka-Syroka, „75 lat polskiej medycyny i farmacji we Wrocławiu”, 120–122.

świadczalnej PAN (który do dziś nosi jego imię). Kontynuował badania nad konfliktem serologicznym i opracował nowatorską metodę ratowania noworodków poprzez transfuzję wymienną²⁷. W 1950 r. nominowano go za to do Nagrody Nobla. Hirszfelfeld współtworzył też powojenną medycynę sądową. Wraz z Hugo Steinhausem i Józefem Łukaszewiczem pracował nad metodami wykluczenia ojcostwa (*Dochodzenie ojcostwa w świetle nauki o grupach krwi*, Wrocław 1948). Zakres zainteresowań naukowych Hirszfelfelda był ogromny, należała doń serologia, immunopatologia, bakteriologia lekarska, onkologia doświadczalna, patofizjologia krwi, serologia sądowa, patologia ciąży, genetyka populacyjna²⁸. Był autorem ok. 400 prac naukowych, wyróżniono go doktoratami honorowymi uniwersytetów w Pradze (1950) i Zurychu (1951). Zmarł 7 marca 1954 r.

Hanna, podobnie jak w Lublinie, we Wrocławiu zaangażowała się w tworzenie dziecięcego szpitala (mieścił się przy ulicy Józefa Hoene- Wrońskiego). Była to pierwsza tego typu placówka na całym powojennym Dolnym Śląsku. W jej skład weszło sześć oddziałów i laboratorium. Nasza bohaterka objęła również kierownictwo Katedry Pediatrii na Uniwersytecie Wrocławskim. W październiku 1945 r. została profesorem nadzwyczajnym, w 1950 r. – zwyczajnym. Z kierowanej przez nią Kliniki (w ramach której działało osiem poradni specjalistycznych) wyłoniły się inne jednostki uniwersyteckie (m.in. II Klinika Pediatrii)²⁹. We wspomnieniach współpracowników Hirszfelfeldowa jawi się jako przełożona dbająca o dobrą atmosferę w pracy. Jej życzliwość, optymistyczne nastawienie, łagodność i gotowość do pomocy były wysoko cenione. Podwładni przychodzili do Hanny ze swymi troskami i dylematami. „Przeżywała je razem z nami. Radziła i pocieszała. Niejedna trudna decyzja życiowa została powzięta po serdecznej rozmowie w jej domu”³⁰. Młodych pociągała żywym umysłem, urokiem, „z jakim potrafiła odpowiadać o przeszłości”³¹. Dystansem do siebie. Podkreślano: „Chwile spędzane z nią na rozmowach o sztuce, literaturze, muzyce, którą szczególnie się interesuje – są dla nas niezapomniane”³². Pracownicy i uczni-

²⁷ Marcin Czerwiński, Urszula Glensk, „Mikroskopów nie trzyma się w szafie”, 153.

²⁸ Monika Zamachowska, Andrzej Sródka, „Ludwik Hirszfelfeld”, 147–149.

²⁹ W latach 60. XX w. powstały poradnie reumatologiczna, hematologiczna, diagnostyki mukowiscydozy, kardiologiczna, endokrynologiczna, cukrzycowa, alergologiczna; Krystyna Wasielec, „Prof. Hanna Hirszfelfeldowa”, 5.

³⁰ Materiały Hanny Hirszfelfeldowej, PAN, sygn. III-157, j. 178, k. 3.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

wie odwiedzali ją w miejscu zamieszkania, „dom jej w niedzielę wypełniał gwar dziecięcy. To dzieci jej współpracowników. Jej wnuki «obowiązkowo» odwiedzały «ukochaną Babunię»”³³.

Hanna, wyrozumiała szefowa, potrafiła być jednak „ogromnie wymagająca, tam gdzie chodziło o dobro dziecka. Każdy podjęty przez nią plan musiał być wykonany natychmiast, chociażby miał on kosztować Ją i nas wiele wysiłku”³⁴. Jej wizyta przy łóżku chorego nie sprowadzała się do zbadania i zaordynowania leczenia, były „to częste długie dyskusje i wnikliwe rozpatrywanie zagadnienia z różnych stron”³⁵. Praca dydaktyczna była dla Hirszfeldowej równie istotna. Przeżywała każdy wykład, chciała „rozmiłować słuchaczy w temacie, który omawiała żywo i interesująco”³⁶. Teksty naukowe pisała ze swadą, lekko, a nawet żartobliwie. Uczniów wspierała, zagrzewała do wytrwałości, cieszyła się z ich osiągnięć. Zależało jej na rozwoju, podnoszeniu kwalifikacji pracowników. Dwa razy w tygodniu w jej klinice odbywały się spotkania naukowe, w których uczestniczyło nawet stu lekarzy. Co miesiąc na całodzienne szkolenia przyjeżdżali pediatrzy z województwa.

Mając rozległe kontakty zagraniczne, dostęp do literatury i najnowszych ustaleń naukowych, starała się popularyzować na polskim gruncie światowe standardy diagnozowania i leczenia dzieci. Dbała o zaopatrzenie kliniki, wykorzystywała swe prywatne kontakty, by zapewnić pacjentom i współpracownikom jak najlepsze warunki. Czuła posłannictwo, wykonywała „pracę organiczną”, nie dbając o zaszczyty i wyróżnienia. Bywało, iż odmawiała wynagrodzenia za pracę. Hirszfeldowa angażowała się także w kwestie zaopatrzenia apteki etc.³⁷ Stworzyła system tzw. pediatrii opiekuńczej, twierdząc, iż leczenie dzieci to nie tylko aplikowanie leków, ale i opieka nad nimi, właściwe karmienie i wspieranie w codziennym życiu. W literaturze przedmiotu podkreślano, iż Hanna obdarzała dzieci wyjątkową troskliwością. Urszula Glensk zauważała, iż „uśmiechała się tylko na tych zdjęciach, gdy im się przyglądała”³⁸.

Mimo tylu aktywności bohaterka nie zaniedbywała badań naukowych. Jej prace z okresu PRL-u poświęcone były między innymi hematologii dziecięcej, antybiotykoterapii, patologii okresu życia pło-

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Krystyna Wasielec, „Prof. Hanna Hirszfeldowa”, 5.

³⁸ Urszula Glensk, *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, 7.

dowego, konfliktu serologicznego (*Konflikty serologiczne w życiu płodowym i pozapłodowym* [wspólnie z Ludwikiem Hirszfeldem], 1954). Prowadziła też badania nad chorobą hemolityczną u dzieci (*Choroba hemolityczna noworodków. Patologia ciąży w świetle immunologii*, 1956)³⁹. Pozostała zawodowo aktywna do końca życia. Uczestniczyła w międzynarodowych zjazdach i kongresach pediatrycznych (m.in. w 1950 r. w Zurychu, w 1956 r. w Kopenhadze, w 1957 r. w Leningradzie, w 1959 r. w Montrealu, Paryżu, Montpellier, w 1961 r. w Lizbonie). Brała też udział w Kongresach Hematologicznych (m.in. w Amsterdamie i Paryżu, lata 1953–1954). Pracowała na rzecz Komitetu Pomocy Dzieciom UNICEF. Była członkinią Międzynarodowej Komisji do badania potrzeb dzieci krajów zniszczonych przez wojnę. Należała do wielu towarzystw naukowych: Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Towarzystwa Pediatrycznego Paryskiego, Międzynarodowego Towarzystwa Hematologów. Współpracowała z Komitetem Ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia, była honorowym członkiem Czechosłowackiego Towarzystwa Lekarskiego⁴⁰. Zorganizowała XI Ogólnopolski Zjazd Pediatrów w 1958 r. Proszono ją o pomoc w organizacji placówek ochrony zdrowia. Brała również udział w pracach PCK⁴¹. Była promotorką i recenzentką licznych prac doktorskich i habilitacyjnych. Odznaczona Orderem Sawy i Francuskim Złotym Medalem Epidemicznym (za działalność podczas I wojny światowej), Orderem Sztandaru I Klasy, Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Przeżyła Ludwika o 10 lat, zmarła 20 lutego 1964 r.⁴²

Fenomen naukowej kariery i małżeństwa Hirszfeldów

Gdy przyglądamy się karierom Hirszfeldów, nasuwa się pytanie: na ile ich relacja sprzyjała naukowemu rozwojowi obojga i na czym polegał fenomen tego związku? Hanna, co mogliśmy już

³⁹ Krystyna Wasielczyk, „Prof. Hanna Hirszfeldowa”, 5.

⁴⁰ Jolanta Załęczny, „Hanna Hirszfeldowa”, 123.

⁴¹ Z inicjatywy H. Hirszfeldowej w 1947 r. we Wrocławiu powstała szkoła pielęgniarska. Szkołę stworzył iłożył na jej utrzymanie do końca 1949 r. PCK. Opiekę naukową nad placówką sprawowała H. Hirszfeldowa, która wykladała również na pierwszym kursie; zob. Jolanta Kolasińska, „Ocalić od zapomnienia – kształcenie pielęgniarek we Wrocławskiej Szkole Pielęgniarskiej przy ulicy K. Bartla”, *W Cieniu Czepka. Niezależny Miesięcznik Pielęgniarek i Położnych Okręgu Wrocławskiego i Legnickiego*, nr 3(185), marzec 2007, 10.

⁴² Magdalena Paciorek, *Wybitna lekarz – pediatra profesor nauk medycznych*, <https://ide-republica.pl/znani-nieznani/index/hanna-hirszfeldowa/> [dostęp: 1.03.2024].

zauważyć, była osobą wspierającą, mającą duże zrozumienie dla naukowej pasji męża. Czy odwracając tę sytuację, dojdziemy do podobnego wniosku? Czy wybitny uczony udzielał wsparcia utalentowanej partnerce? I wreszcie na ile w małżeństwie naukowców możliwa jest w tym aspekcie równowaga? Pytanie nie jest błahe, gdyż w literaturze przedmiotu znajdziemy wiele przykładów towarzyszek życia uczonych, których kariery po ślubie uległy wyhamowaniu, a nawet załamaniu. Z drugiej strony niezwykle trudno wskazać badacza-mężczyznę, który poświęcił swój rozwój naukowy na rzecz partnerki. Co zatem zadecydowało/przyczyniło się do sukcesu i szczęścia rodzinnego Hanny i Ludwika?

Szukając odpowiedzi na postawione pytania, sięgnęłam po materiały wspomnieniowe, egodokumenty, spuścizny, które odsłaniają część tajemnic zawodowego i prywatnego życia bohaterów. Wynika z nich, iż Hirszfeldowie pobrali się jako ludzie bardzo młodzi, w czasach studenckich, przy sprzeciwie ze strony rodziny Ludwika, uznającej zbyt wczesne małżeństwo za lekkomyślność. Z perspektywy czasu uczony błogosławił tę decyzję, gdyż pozwoliła mu ona zyskać wierną i wspierającą partnerkę. W pisanej prawie 40 lat po ślubie autobiografii kilkakrotnie podkreślił, iż Hanna stworzyła mu doskonale warunki do pracy. Opłacała jego badania: „umożliwiła mi, dając lekcje w Berlinie, pokrycie wydatków na zwierzęta doświadczalne”⁴³. Gdy dawał się porwać naukowej pasji, wybaczała

że ją zaniedbywał, że wracał o drugiej, trzeciej w nocy, że budził ją ze snu by zakomunikować „Wiesz, surowica Pii zlepiła krwinki psa”, lub tym podobne wiadomości, które jego rozpalona głowa musiała komuś przekazać natychmiast. Wszystko to znosiła z cierpliwością kochającej kobiety i ze zrozumieniem, że to kształtuje jego umysł i buduje podwaliny pracy jego życia⁴⁴.

Żona-naukowiec doskonale rozumiała pasję towarzyszącą stawiającemu pierwsze kroki w nauce młodemu badaczowi. Sama przy tym prowadziła badania, pisała doktorat, zarabiała na życie. Dzięki relacjom członków rodziny Hanny wiemy, iż była osobą pogodną, o równym usposobieniu. Spokojną, pracowitą i uważną⁴⁵. Posiadała cechy idealnej towarzyszki, z którą Ludwik mógł dzielić codzienność i rozmawiać o medycynie etc. Była jego wsparciem,

⁴³ Ludwik Hirszfeld, *Historia jednego życia*, 13–14.

⁴⁴ Ibidem, 27.

⁴⁵ Ibidem, 139.

współpracownicą (także w ciężkich wojennych warunkach), powiernicą, sekretarką. Po powrocie do niepodległej ojczyzny, gdy para oczekiwała narodzin dziecka, z powodu braku oszczędności, wzięła na siebie obowiązek utrzymania rodziny⁴⁶. Podobna sytuacja powtórzyła się w pierwszych miesiącach hitlerowskiej okupacji, gdy Ludwik nie miał dochodów⁴⁷.

Hirszfeld miał wysoko cenić wkład Hanny w budowanie rodzinnego szczęścia. Wspominając lata 30. i okres, jaki spędzili we własnym domu na Saskiej Kępie, pisał:

Żona potrafiła stworzyć ognisko skromnej wytworności i wspólnoty. Kto wchodził do nas szybko przepajał się uczuciem świadomego szczęścia ludzi, którzy w wieku dojrzałym nie oduczyli się marzyć. Wieczorami przed udaniem się na spoczynek, wychodziliśmy z domu do ogrodu, popatrzyć na gwiazdne niebo i mówiliśmy sobie: tu jest ukojenie⁴⁸.

W innym miejscu podkreślał: „Me życie rodzinne było bezchmurne, promienne i głębokie”⁴⁹.

Łączyło ich bardzo wiele, choć z pozoru byli przeciwieństwami. On romantyk, marzyciel, „płonący pasją”, ona bardziej zdystansowana, niemniej zaangażowana w pracę, świetnie zorganizowana i twardo stąpająca po ziemi. Podchodziła do męża z wyrozumiałością. W przemówieniu poświęconym *Blaskom i cieniom życia żony uczonego* podkreślała:

Uczony nie jest najgorszym mężem. Ankieta w Stanach Zjednoczonych podobno wykazała, że stoi tuż za pastorem. ... Pewna mądra kobieta orzekła, że mężczyzna jest albo bandytą, albo dzieckiem. Na szczęście uczony jest dzieckiem, ale jako pediatra muszę zapewnić, że trudnym do wychowania⁵⁰.

Droga do jego serca niekoniecznie wiedzie przez żołądek:

Nie wiem dlaczego, ale uczeni lubią sekretarki. Otóż radzę, by taką sekretarką była żona. Droga do serca uczonego prowadzi bowiem... przez maszynę do pisania. Przyrząd ten należy mieć za-

⁴⁶ Ibidem, 109.

⁴⁷ Ibidem, 288.

⁴⁸ Ibidem, 244.

⁴⁹ Ibidem, 247.

⁵⁰ Hanna Hirszfeldowa, *Blaski i cienie życia żony uczonego*, PAN, sygn. III-157, jedn. 169, k. 12.

wsze blisko siebie, zimą i latem, w domu i na urlopie, we dnie i w nocy. Albowiem natchnienie nawiedza uczonego w najbardziej niespodziewanych porach. Pod tym względem żona uczonego nie ma chwili spokoju⁵¹.

W dobie komputerów to stwierdzenie nieco się zdezaktualizowało, niemniej bohaterka zwraca uwagę na potrzebę bliskiej obecności, towarzyszenia w pracy naukowej i odkryciach, dzielenia wspólnej pasji. Przyznaje:

Uczony miewa wzloty i upadki. Gdy nawiedza go stan pierwszy, wydaje mu się, że ziemię z posad ruszy, że rozstrzygnie wszystkie zagadnienia. Wówczas należy go dyskretnie mitygować. Gdy ma depresję, czuje się ostatnim nędzarzem, wyjałowiony, pozbawiony idei, wówczas należy go pocieszyć i ogrzać swą wiara w niego⁵².

Hanna umiejętnie łączyła rolę żony, sekretarki, akuszerki i „wychowawczyni bez nadziei na wychowanie”. Dodalibyśmy do tego jeszcze psychologiczne wsparcie. Starła się „nie zajmować [mężowi] inteligencji kłopotami dnia powszedniego”, albowiem, jak twierdziła, „wówczas płaczą one, idee”⁵³. Doskonale rozumiała, „że w pewnych chwilach idee są dla uczonego droższe nawet niż towarzyska życia”⁵⁴.

Hirszfeldowa była osobą skromną, nie lubiła zaszczytów i rozgłosu. Z pewnością jej ego nie było nadmiernie rozbudowane. Z zakłopotaniem przyjmowała wyróżnienia, odznaczenia itp. Być może uważała, iż na nie nie zasługuje lub, co bardziej prawdopodobne, wysiłki, które podejmowała, uznawała za swój obowiązek wpisujący się w pełnione funkcje. Z pewnością za genialnego odkrywcę uznawała Ludwika. Sama była bardziej praktykiem. Fascynacja i podziw dla jego intelektu trwała nieprzerwanie przez cały okres ich małżeństwa, co nie oznacza, iż do pewnych zachowań męża nie miała dystansu.

Hanna była kobietą samodzielną i kreatywną. Jej kariera naukowa rozwijała się niezależnie od kariery męża, trwała również po jego śmierci⁵⁵. Wywarła poważny wpływ na rozwój polskiej pediatrii, co przełożyło się na życie wielu dzieci. Jak zostało zasygnali-

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Bożena Plonka-Syroka, „Kariery naukowe kobiet”, 102.

zowane, w swoich badaniach uwzględniała czynniki o charakterze populacyjnym, tworząc założenia masowych programów profilaktycznych (szczepień), dbała, by wprowadzano je w życie. Łączyła pracę zawodową z obowiązkami rodzinnymi, spełniając postulaty przedwojennych środowisk inteligenckich, zgodnie z którymi kobieta może pracować zawodowo również po zawarciu małżeństwa. Celem jej pracy była realizacja zainteresowań, służba społeczna, rozwijanie nauki, nie zaś, jak trafnie podkreśliła Bożena Płonka-Syroka, uzyskiwanie wynagrodzenia poprawiającego sytuację ekonomiczną rodziny.

Hirszfeldowa zrealizowała swe ambicje naukowe u boku wybitnego badacza. Doświadczyla traumy holokaustu, straciła jedyne dziecko (co było tym trudniejsze, iż córka zmarła w wyniku anoreksji, której nie potrafili wyleczyć rodzice)⁵⁶. Mimo to nie utraciła wiary w ludzi, naukę i sens pomagania (pomoc niosła nawet dzieciom Niemców zamieszkujących powojenny Wrocław). Wiele czasu poświęciła tzw. badaniom podstawowym, przywiązując wagę do ich zastosowania w praktyce. Utrzymywała bliskie kontakty ze współpracownikami, pracowała blisko ludzi i wspierała ich w rozwoju⁵⁷. Umiała stworzyć harmonijnie współpracujący ze sobą zespół. Po śmierci Ludwika uporządkowała jego dorobek i przygotowała do druku pozostawione w rękopisach prace. Gdy żył, sprawdzała i nanosiła poprawki na jego teksty. Powyższym zaangażowaniem wspierała rozwój nauki, stawiając znak równości pomiędzy osiągnięciami Ludwika a dobrem medycyny.

⁵⁶ Marysia Hirszfeldówna studiowała historię na Sorbonie, uczęszczała na zajęcia Marcja Blocha. Warto przytoczyć jedno z nielicznych wspomnień o córce Hirszfeldów. Aniela Uziembło, koleżanka z klasy, tak wspominała ją na łamach „Gazety Wyborczej”: „Przyszła do naszej szkoły do kl. trzeciej (co odpowiada obecnej 1 gimnazjum). Uczyła się dobrze, ale nie była «kujonem» – dla stopni. ... Zawsze pogodna, uśmiechnięta, uczynna, inteligentna i dowcipna, należała do najbardziej lubianych w klasie. Była też zapaloną harcerką, czynną we wszystkich przedsięwzięciach drużyny – w ciągu roku i na obozach. W przedmaturalnej klasie zapadła na jakąś – nie wiadomo jaką – chorobę. Nie mogli jej określić ani rodzice lekarze, ani inni ich najwybitniejsi koledzy. Ale do końca szkoły jakoś przetrwała ... Zobaczyłam Marysię dopiero po roku – w sierpniu 1939. ... Byłam u niej na początku okupacji. Była już bardzo wychudzona, słaba. Ale żywo zainteresowana tym, co się dzieje. Odwiedzali ją znajomi z naszej przedwojennej paczki. Toczyły się żywe dyskusje – co robić, jak zachowują się ludzie z różnych środowisk. ... Rzadko widywałyśmy się tej pierwszej, okropnej pod każdym względem zimy okupacyjnej. Marysia była w złym stanie – potwornie wychudzona, coraz słabsza. Ostatni raz była u mnie w końcu lutego 1940 r. I znów te dyskusje – co i jak robić. Ale jeszcze się mówiło: «Im słońce wyżej, tym Sikorski bliżej» ... Marysia – nie przeżyła. Nie zdążyła już... żyć. Zdażyła tylko wrócić do Polski na dni najtrudniejsze”; „Maria Hirszfeld”, *Gazeta Wyborcza*, 27.08.2009.

⁵⁷ Bożena Płonka-Syroka, „Kariery naukowe kobiet”, 106–107.

Reasumując, na podstawie przytoczonych wyżej danych możemy wyciągnąć wniosek, iż Hanna wpisywała się w obowiązujący w XIX i pierwszej połowie XX stulecia ideał dobrej żony, wspierającej męża, organizującej mu codzienność, zdejmującej z głowy troski etc. Wspomniany wzorzec nie musiał być jej narzucony, mogła go w pełni interioryzować. Z drugiej strony, sama, będąc osiagającą sukcesy uczoną, przekraczała owe oczekiwania. Miała swój świat, nie mniej ważne zajęcia i obowiązki. Można przyjąć, iż była podwójnie obciążona (pracowała zawodowo, wspierała męża, działała na rzecz rodziny). Postawione wcześniej pytanie o to, czy mąż w równym stopniu ją wspierał, pozostanie zapewne bez odpowiedzi. Zachowane materiały pozwalają jedynie wyciągnąć wniosek o wdzięczności, docenieniu, wyrozumiałości i radości, z jaką Ludwik przyjmował „poświęcenie” żony. Być może nawet go oczekiwał. W patriarchalnej rzeczywistości, w jakiej oboje się wychowali, pewne rzeczy wydawały się oczywiste. Ahistoryzmem byłoby wyrzucanie Hannie, iż ulegała kulturowej presji i „służyła mężowi”, poświęcając swój cenny czas i talenty. Gdy w grę wchodzi uczucia, fascynacja intelektualna i spełniona kariera, trudno zważyć indywidualny wkład. Warto podkreślić jednak, iż zapomniany sukces Hanny jest tym większy, iż okupiony dodatkowymi obowiązkami, których oszczędziła mężowi. Sama lokowała się na drugim planie, robiąc swoje. Gwiazdą w małżeństwie Hirszfeldów był Ludwik!

Jakiś czas temu nieżyjący już historyk Andrzej Wierzbicki zastanawiał się, „jakiej żony potrzebuje historyk”⁵⁸. Interesowały go kobiety pozostające w oficjalnych związkach małżeńskich z badaczami dziejów i wpływ, jaki wywarły bądź nie na ich pracę. Zaznaczył, iż o ile mężów już za życia otaczał splendor uczoneści, one pozostawały w cieniu, „a przecież wolno domniemywać, że miały mniej lub bardziej znaczący udział w tym, co osiągnęli mężowie”⁵⁹. Wierzbicki doszedł do wniosku, iż brak jest jasnych zasad, na podstawie których można by jednoznacznie wiązać uczuciową relację historyka z charakterem jego myśli, niemniej nie zaprzeczał istnieniu „dodatnich korelacji między określonymi typami partnerów

⁵⁸ Andrzej Wierzbicki, „Jakiej żony historyk potrzebuje, by badacz jego myśli mógł te myśli zrozumieć? Kilka refleksji na marginesie życia rodzinnego historyków lwowskich w II połowie XIX w.”, w: Jolanta Kolbuszewska, Rafał Stobiecki (red.), *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 93–103.

⁵⁹ Ibidem, 94.

życiowych”⁶⁰. Dostrzegł również wagę życia rodzinnego naukowców i przywracał pamięć o towarzyszkach ich życia.

Używając metafory Wierzbickiego, możemy stwierdzić, iż „dotatnie korelacje” z pewnością zachodziły pomiędzy Hanną i Ludwikiem Hirszfeldami. Pozwoliły im rozwinąć zdolności i zdobyć naukowy Olimp. Nawet jeśli wkład jednego z partnerów (Hanny) w budowanie codzienności był znacznie większy, niewątpliwą zasługą Ludwika, zważywszy na epokę, w jakiej został ukształtowany, było to, iż dostrzegał zdolności żony, dawał jej przestrzeń do rozwoju, wspierał ambicje, dopingował, doceniał sukcesy, liczył się z jej zdaniem i okazywał wdzięczność za wsparcie. Być może na jego postawę wpływ miało pochodzenie. W zasymilowanych rodzinach żydowskich „panował tradycyjny szacunek dla uczoneści”⁶¹. Liczyło się również wykształcenie dziewcząt, stąd nic dziwnego, iż dawano im prawo do realizowania się na polu nauki i w zawodach o wysokim prestiżu społecznym⁶².

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Materiały Hanny Hirszfeldowej, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, sygn. III-157, Autożyciorysy i notatki biograficzne, bibliografia, 169; Nekrologi, wspomnienia pośmiertne, 178.

Źródła drukowane

Brokman, Henryk. „Prof. dr med. Hanna Hirszfeldowa”, *Pediatrica Polska*, t. 33, nr 1, 1958 1–8.

Hirszfeld, Ludwik. *Historia jednego życia*, (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2011) [pierwodruk 1946].

Hirszfeldowa, Hanna. Kelus, Andrzej. Milgrom, Feliks (red.). *Ludwik Hirszfeld*, (Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956).

Uziębło, Alina. *Maria Hirszfeld*, „Gazeta Wyborcza” 27.08.2009.

⁶⁰ Ibidem, 103.

⁶¹ Anna Landau-Czajka, „Zasymilowana inteligencja żydowska w okresie międzywojennym”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne*, t. 2. *Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX wieku*, (Warszawa: Neriton, 2007), 131.

⁶² W zasymilowanych rodzinach żydowskich kobiety studiowały na wydziałach humanistycznych i lekarskich. Jadwiga Suchmiel podaje, iż u progu niepodległości na UJ studentki żydowskie stanowiły 56,1% wszystkich kobiet studiujących na Wydziale Lekarskim; szerzej zob. Jadwiga Suchmiel, *Żydówki ze stopniem doktora wszech nauk lekarskich oraz doktora filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego do czasów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 1997).

Literatura przedmiotu

- Czerwiński, Marcin. Glensk, Urszula. „Mikroskopów nie trzyma się w szafie» – o dokonaniach Ludwika Hirszfelda”, *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, t. 68, nr 2, 2019, 145–156.
- Engelking, Barbara. „Ucieczki od stygmatyzacji, zamknięcia, głodu i śmierci. Żydzi w Warszawie w latach okupacji”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, R. 2022, nr 18, 48–85.
- Glensk, Urszula. *Hirszfeldowie. Zrozumieć krew*, (Kraków: Universitas, 2018).
- Glensk, Urszula. „Niepodległość w mikrohistoriach”, *Zeszyty Prasoznawcze*, t. 63, nr 2 (242), 2020, 65–74.
- Iwańczak, Franciszek. „Pediatria wrocławska”, w: Leszek Paradowski (red.), *Academia Medica Wratislaviensis 1950–2000*, (Wrocław: Akademia Medyczna im. Piastów Śląskich, 2000), 145–157.
- Kolasińska, Jolanta. „Ocalić od zapomnienia – kształcenie pielęgniarek we Wrocławskiej Szkole Pielęgniarskiej przy ulicy K. Bartla”, *W Cieniu Czepka. Niezależny Miesięcznik Pielęgniarek i Położnych Okręgu Wrocławskiego i Legnickiego*, nr 3(185), marzec 2007, 10.
- Kozuschek, Waldemar. *Ludwik Hirszfeld (1884–1954). Rys życia i działalność naukowa*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005).
- Landau-Czajka, Anna. „Zasymilowana inteligencja żydowska w okresie międzywojennym”, w: Janusz Żarnowski (red.), *Meta-morfozy społeczne*, t. 2. *Badania nad dziejami społecznymi XIX i XX wieku*, (Warszawa: Neriton, 2007), 127–153.
- Łazarewicz, Czesław. *Koronkowa robota. Sprawa Gorgonowej*, (Wrocław: Wydawnictwo Czarne, 2018).
- Magala, Sławomir. *Simmel*, (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980).
- Płonka-Syroka, Bożena. „Kariery naukowe kobiet na Wydziale Lekarskim i Farmaceutycznym Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej oraz Akademii Medycznej we Wrocławiu w pierwszym ćwierćwieczu po zakończeniu II wojny światowej. Trzy wybrane przykłady”, w: Ewa Chabros, Agnieszka Klarman, *Historia kobiet czy historie kobiet?*, (Wrocław–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2019), 91–107.
- Płonka-Syroka, Bożena. *75 lat polskiej medycyny i farmacji we Wrocławiu. Wybrane elementy historii wrocławskich wyższych uczelni. Część pierwsza (1945–1949)*, „*Medycyna Nowożytna*”, t. 28, z. 1, 2022, 109–150.

- Pospieszny, Tomasz. *Pasja i geniusz. Kobiety, które zasłużyły na nagrodę Nobla*, (Warszawa: Wydawnictwo Po Godzinach, 2019), 67–139.
- Suchmiel, Jadwiga. *Żydówki ze stopniem doktora wszech nauk lekarskich oraz doktora filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego do czasów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Częstochowa: Wydawnictwo WSP, 1997).
- Ubysz, Jolanta. *Życie i działalność profesor Hanny Hirszfeldowej jako organizatora pediatrii akademickiej na Dolnym Śląsku*, [maszynopis dysertacji doktorskiej, promotor prof. Jan Pellar], Akademia Medyczna we Wrocławiu, Wydział Lekarski, 2003.
- Wasielczyk, Krystyna. „Prof. Hanna Hirszfeldowa – w służbie nauki i dzieci”, *Spotkajmy się we Wrocławiu*, 2015, nr 1, 4–5.
- Wierzbicki, Andrzej. „Jakiej żony historyk potrzebuje, by badacz jego myśli mógł te myśli zrozumieć? Kilka refleksji na marginesie życia rodzinnego historyków lwowskich w II połowie XIX w.”, w: red. Jolanta Kolbuszewska, Rafał Stobiecki, *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 93–103.
- Załączny, Jolanta. „Hanna Hirszfeldowa (1884–1964). Biografia lekarki, kobiety niezwyklej”, w: Tadeusz Skoczek (red.), (Warszawa: Wydawnictwo Niepodległości, 2020), 113–124.
- Zamachowska, Monika. Śródka, Andrzej. „Ludwik Hirszfeld (1884–1954)”, *Kwartalnik Nauki i Techniki*, R. 63, nr 1, 2018, 141–149.

Netografia

- Gryglewski, Ryszard. *Hanna Hirszfeldowa, Giganci Nauki*, <https://gigancinauki.pl/gn/biogramy/82483,Hirszfeld-Hanna.html>.
- Paciorek, Magdalena. *Wybitna lekarz-pediatra profesor nauk medycznych*, <https://iderepublica.pl/znani-nieznani/index/hanna-hirszfeldowa/>.

EWELINA MARIA KOSTRZEWSKA

<https://orcid.org/0000-0001-8790-5619>

Uniwersytet Łódzki (Polska)

University of Lodz (Poland)

Their Words, Their Deeds. The January Uprising in the Memory of Women (1864–1914)¹

Abstract

This article examines lesser-known dimensions of women's memory of the January Uprising, focusing on the emotional experiences of female participants and observers of the events of 1863–1864. It primarily considers autobiographical memory, reconstructed from diaries and memoirs written by women who lived through the insurrection. These personal narratives are enriched by literary imagery and metaphors that shaped not only how women recalled the uprising but also how they understood their role within it. Women's memories were not detached from the male world—they were informed by shared revolutionary experiences, mutual inspirations, and aspirations for emancipation. Their involvement in the uprising and in shaping its legacy extended into the male-dominated spaces of tsarist prisons and detention centers, where emotional experiences in captivity helped shape individual, gendered identities. This analysis highlights the emotional landscape of women's engagement with the January Uprising.

Keywords: women's history, January Uprising, historical memory

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II”.

ICH SŁOWA, ICH CZYNY. POWSTANIE STYCZNIOWE W PAMIĘCI KOBIET (1864–1914)

Streszczenie

Artykuł przybliży mniej znane aspekty pamięci kobiet o powstaniu styczniowym. Dotyczą one emocjonalnych doświadczeń i przeżyć uczestniczek oraz obserwatorek wydarzeń 1863–1864 roku. W przeważającym stopniu jest to charakterystyczna dla weteranek i weteranów powstania – pamięć autobiograficzna, odczytywana z pamiętnikarskich relacji i wspomnień. Zostają one uzupełnione literackim kontekstem opisów i metafor również kształtujących pamięć własną kobiet o styczniowej insurekcji oraz własnym w niej miejscu. Nie było ono izolowane od świata mężczyzn, od wzajemnych powstańczych kontaktów, inspiracji czy emancypacyjnych dążeń kobiet. Ich udział w powstaniu i tworzeniu pamięci o nim to także męski świat poznawany za murami carskich więzień i aresztów, związanych z pobytami w nich emocji służących określaniu siebie samych oraz własnych, indywidualnych, kobiecych przeżyć. Ich analiza pomogła w zauważeniu emocji towarzyszących kobietom czasów Stycznia.

Słowa kluczowe: historia kobiet, powstanie styczniowe, pamięć historyczna

Introduction

“Women finally play such an incredibly important role in this uprising that no foreigner could imagine it without seeing it with his own eyes. ... [W]omen are the real soul of the uprising.”² It is impossible to overestimate the value of such an observation made by a colonel in the Swiss army and a participant in the January Uprising, Hans Franz Ludwig von Erlach. His opinion – a tribute paid to women – begs the question of whether the women themselves were aware of their contribution to the national uprising. To answer this question, one needs to dig deeper into how the uprising was remembered by women during the difficult years of repressions from the tsarist regime after its defeat and how they preserved that memory. This brings us close to the interesting issue of “whether

² Franciszek L. von Erlach, *Partyzantka w Polsce w roku 1863. Na podstawie własnych obserwacji zbieranych na teatrze walki od marca do sierpnia*, ed. Emanuel Halicz, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1960), 148.

memory has a gender.”³ Research in this area aims to de-masculinise the memory of the past, mainly that of uprisings and wars,⁴ an enterprise that involves a re-reading of already known sources, including memoirs.⁵ These include women’s diary accounts of the January Uprising, as well as of the memory of it.⁶

In this paper, I would like to present women’s memory from the perspective of a range of emotions experienced by both some of the female participants of the uprising and its eyewitnesses. Reported in memoirs and diaries, which are personal non-fiction, they require a special approach.⁷ Women writing about the January Uprising assumed the triple role of authors, narrators and protagonists. Being aware of this allows for a better understanding of individual texts, as well as the character of women’s memoirs. The way they were written down depended on both the cultural patterns of the epoch and personal predispositions in perceiving oneself and the world, which was of particular importance in the case of women.

Everyday experiences during the uprising, reflections and impressions, as well as various forms of combat were described by women from various social environments and from several generations. Their common thread was preserving and co-creating the

³ Jolanta Sikorska-Kulesza, *Przeszłość w walce o prawa wyborcze kobiet na ziemiach polskich (Uwagi wstępne o „używaniu” historii)*, in: Marek Przeniosło, Katarzyna Sierakowska (eds.), *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2009), 11; Teresa Kulak, “Wstęp”, in: Teresa Kulak, Joanna Dufat, Monika Piotrowska-Marchewa (eds), *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864, (Na tle polskich konspiracji i działalności powstańczej doby zaborowej)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2013), 15.

⁴ „Przedmowa”, in: *Pamięć historyczna kobiet*, 6–9.

⁵ Agnieszka Gabrys, “O badaniu pamięci”, *Historyka. Studia Metodologiczne*, 2005, Vol. 35, 138, 147. On methodological problems in memory research: Lidia Michalska-Bracha, “Powstanie styczniowe – przestrzeń pamięci w XIX i XX wieku”, in: Agnieszka Kawalec, Jerzy Kuzicki (eds.), *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017), 24–38.

⁶ Cf. the discussion of women’s memory in the context of the evolution of the Polish historiography by Lidia Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939)*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2011), 205–297.

⁷ For remarks on the cognitive value of diaries from the perspective of a personal document and the specificity of women’s writing in this respect, see Barbara Kubis, *Poznawcze i kształtujące walory literatury dokumentu osobistego*, (Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2007); Anna Pekaniec, *Czy w tej autobiografii jest kobieta? Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013); eadem, *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).

memory of the national uprising during the half-century following its fall. Without losing sight of the influence of the *Zeitgeist* on the character of women's accounts and making use of men's memoirs and the fiction of the period, one can attempt to indicate both individual and common features of women's memory, as well as its diversity. In this paper, women's experiences are shown through the prism of autobiographical memory on the basis of selected episodes. In selecting them, I have aimed to account for themes recurring in the sources used, possibly indicating the most characteristic features of women's memory and emotions, which belong to phenomena experienced subjectively. The idea of this sketch is primarily to recall the past preserved in the hearts and minds of the female inhabitants of the Kingdom of Poland, where the tragedy of the uprising unfolded. Naturally, this is where most participants and eyewitnesses of the uprising came from. Without completely abandoning comparative aspects, I treat the echoes of women's experiences from beyond the border cordons as a complement to the outlined problems. Importantly, apart from the numerous women who took part in the uprising spurred on by their love for their homeland, there were probably many more who manifested their patriotism for cultural reasons: exaltation, social expectations and vogue for romantic impulses. It would be difficult to provide any statistics now and anyway such women are not considered in this paper. However, it appears necessary to mention that they did exist; having done so in the beginning, I will not return to this topic anymore. I should add here that I used the scientific method of content analysis in the text. The analysis concerned the topics of source messages relating to various contexts of memory, mainly autobiographical and communicative, which form the image of January 1863 in the collective imagination.⁸

Love of the homeland – the imperative to act, the obligation to suffer

More than forty years after the fall of the uprising, Eliza Orzeszkowa, its eyewitness, created a literary model of its female partic-

⁸ She writes about methodological and theoretical issues of memory: Lidia Michalska-Bracha, „Powstanie styczniowe”, 24–38.

ipants. She called them “daughters of the homeland,”⁹ referring to women who during the uprising stepped beyond the traditional roles of wives and mothers to assume the more important duties of defenders of the national cause. When reminiscing many years later about the experiences and emotions of those days, they reduced them to a common denominator: their love of their homeland. It was also invoked by women who, having not taken part in the insurrection (for various reasons), saw it as the imperative to fight, while also declaring their own feelings.

The symbiosis of love, fight and memory was expressed in the fullest terms by Seweryna Pruszkowa-Duchińska (1816–1905), a writer and columnist known for her insurrectionary activity, who volunteered to raise funds for the national treasury; a wife to a landowner and, after his death, to a historian and ethnographer married in exile.¹⁰ In her memoirs she wrote: “When I cast my mind back to the long-gone past with a hope to catch the notes that once stirred my soul and today come echoing back to me, I feel that one of those notes has absorbed all the others, resounding ever since in my heart and memory with all its power. This ever-present echo from the past is the love of my homeland, a deep faith in its future rebirth.”¹¹ Similar feelings were shared by many women struggling with the post-uprising reality of the Polish Kingdom, in which the memory of the uprising and love for the homeland had to be hidden at the bottom of the soul. Maria Górska née Łubieńska (1837–1926), sister of insurgents and wife to a landowner from Wola Pękoszewska in the Skierniewice region, a supporter of the Whites, who distanced himself from the armed action, wrote about the accompanying despondency. Before leaving for Warsaw, like many other landowners, and then, together with her husband, going abroad for the duration of the uprising, she could hardly hide her emotions and tears when seeing insurgent units going into battle. She constantly prayed for their success. Not having taken part in the uprising, after a quarter of a century she kept coming back to those days. Under the date of 4 May 1889, she noted: “to write today is a challenging task. So many memories come flooding back, all of them painful, a happier and freer note not given

⁹ Eliza Orzeszkowa, *Hekuba*, (Warszawa: Czytelnik, 1986), 140. This story was included in the collection entitled *Gloria victis*, written between 1906 and 1910.

¹⁰ The wedding took place on 26 November 1864, the anniversary of the death of Adam Mickiewicz. Seweryna Duchińska, *Wspomnienia z 29-cio letniego pożycia z mężem moim 1864–1893*, (Paryż: Drukarnia Polska Adolfa Reiffa, 1894), 18.

¹¹ Eadem, *Pisma. Pamiętnik–Poezye*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1893), 1.

to our generation There is yet another and even greater difficulty, and that is the fear of calling people by their names. One must keep silent about the dearest things, about those who have importance for us and the future, so as not to betray oneself or others.”¹² The same worries were shared by many women writing their accounts in the years of national enslavement. In the opinion of her husband and relatives, Maria was regarded as an overly exalted patriot. She herself did not share those opinions, believing that “[t]here is never too much of Love of Country, if prudent naturally.”¹³ She was also convinced that once could not experience this feeling without loving the memory of the past itself. For her, the events of January 1863, assessed in a matter-of-fact tone, hold a prominent place in that memory.

The accusations of feminine exaltation levelled at her by her relatives are nothing else but a product of popular beliefs reflecting a stereotype that was deeply rooted in the model of education and upbringing, contained in the *ratio contra affectio* antithesis. According to the antithesis, while rationalism was the domain of men, women had the “privilege” of being driven in life by emotions, with love inseparable from sacrifice becoming the essence of femininity. This model was promoted in women’s magazines published in Warsaw in the period of several years preceding the outbreak of the uprising, representing the ideal woman as endowed with goodness, innocence, religiousness, nobleness of feelings, naivety and sentimentalism.¹⁴ Having such virtues, that sweet and delicate idealist subordinated to her husband, focused on her home and family, more a child than a woman, was implicitly supposed to love with the vibrations of her soul and, while embracing the love of her homeland, pass it on to the young generation.¹⁵ Female readers enriched this image with the myth, inherited from the Romantics, of giving up personal happiness for the sake of their homeland. Men, irrespective of

¹² Maria z Łubieńskich Górską, *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889–1895*, (Warszawa: Twój Styl, 1996), 8.

¹³ Ibidem, 25.

¹⁴ “Kwestia kobieca”, *Magazyn Mód. Dziennik Przyjemnych Wiadomości*, No. 19, 1860, 2.

¹⁵ The model of a domestic woman was promoted in the magazine also by Seweryna Pruszkowa, “Do Polek”, *Magazyn Mód. Dziennik Przyjemnych Wiadomości*, 1860, No. 1, 1–2. For more information about the model of upbringing and the efforts made to maintain Polish national identity, see Barbara Jędynak, *Dom i kobieta w kulturze niewoli*, in: Barbara Jędynak (ed.), *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, Vol. 1, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Interdyscyplinarny Zespół Badań Feminologicznych, 1990), 70–105.

any rational reasons, were supposed to prove their love of their country by laying down their life for it, while their suffering female partners gained the status of citizens. Jadwiga Prendowska (1832–1915), one of the icons of feminine self-sacrifice, a wife of an insurgent and leaseholder of the Mirzec estate, a courier and exile, recalled this interdependence. She wrote about how much she had been moved by the words of her confessor, when he had showed her the sacrifices and duties of the Polish woman in that light in the years of a moral revolution.¹⁶ Equipped with a signpost bearing a religious sanction, she embarked upon the paths of the uprising, where emancipatory perspectives co-existed with sacrifice, devotion, love of the homeland and the will of God. Benigna Małachowska (1795–1873), the widow of General Kazimierz Małachowski, a hero of the November Uprising,¹⁷ was convinced about necessity of making a sacrifice for the homeland. In Paris, she anxiously awaited any piece of news about her nephews, Bronisław and Witold Marczewski, fighting in the Kingdom of Poland.¹⁸ When they were imprisoned in the Citadel, and news was coming from the country about relatives killed in skirmishes, she noted in her diary under the date of 23 April 1863: “Sacrifices for our poor Homeland are needed, so let them die, as long as Poland can exist.”¹⁹

Benigna Małachowska, devastated by the defeat of the November Uprising and absent from the country as it took up arms, referred to men in her remarks. She thus accepted the fact that the homeland required the sacrifice of one’s own life, but should it be also made by women? Małachowska did not comment on this.

¹⁶ Jadwiga Prendowska, *Moje wspomnienia*, eds. Eligiusz Kozłowski, Kazimierz Olszański, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1962), 38.

¹⁷ Among emigrants, Benigna Małachowska was held in high esteem, being known for her activity in the Polish Ladies’ Benevolent Society. *Nie znane losy uczestników powstań narodowych 1830–1831, 1848, 1863–1864*, ed. with an introduction by Jan Ziólek, texts selected by Ryszard Matura, Jan Skarbek, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000), 32.

¹⁸ Bronisław Marczewski was involved in the underground activity of the Reds. Imprisoned in the Citadel, he was sentenced to penal servitude, from which he returned in 1883. His brother Bronisław, arrested several times, became prior of a Camaldolese monastery after the fall of the uprising.

¹⁹ “Generalowej Benigny Kazimierzowej Małachowskiej pamiętniki 1830–1870”, *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek Miesięczny do „Gazety Lwowskiej”*, Sec. 47, Vol. 45V, Lwów 1919, 1145.

The scale of sacrifice of the daughters of the homeland – from trauma to pride

The female participants of the January Uprising marked their fates, which varied to a considerable extent, as did their reflections at that time and many years after its falls, with a feminine sign of a black dress, a piece of clothing supposed to be worn by Polish women as a sign of national mourning, proclaimed by the Church before the uprising broke out. Even this attribute of mourning is referred to in memoirs in quite different ways. Jadwiga Prendowska, the previously mentioned participant of the uprising, and at the same time a lady, did not hide her irritation because of the “unimaginable prices” of black veils and crinolines in fashion magazines.²⁰

A daughter of a pharmacist from Kałuszyn, Józefa from Przybyłków 1v. Burchard 2v. Wojdacka (d. 1899), also mentioned modest dresses while staying in her prison cell, humiliated and helpless in the face of the situation. Arrested together with her mother for her involvement in women’s clubs, she was imprisoned as a young girl in the Warsaw Citadel. Going back to those days, she wrote about the trauma of the morning toilette, supervised by people who were not only men, but also enemies of her homeland: “I was indeed quick to do it: I would put my modest, black, high-collared dresses like sacks over the petite crinoline I was wearing, but even that was taken away from me, as it had steels.”²¹ Another political prisoner, Teodora Kiślańska (1844–1920) from the bourgeois Heurich family, was also subjected the inquisitive gaze of a gendarme in the intimate spheres of her femininity. When she tried to protect her sister, who shared a cell with her, from that gaze, she was brutally tugged by her hair, so that a so-called “rat,” i.e. a filler used to put it up, fell out.²² Instead of losing her head, Teodora demanded to be taken to an investigative committee to be able to report the situation and, when making the complaint, she presented the hairpiece as part of

²⁰ Jadwiga Prendowska, *Moje wspomnienia*, 32.

²¹ Józefa Wojdacka, in: *Gdzie mógł powstańczy kopce... Wspomnienia radomskich weteranów powstania styczniowego*, ed. and with an introduction by Przemysław Bednarczyk, Sebastian Piątkowski, (Radom: Muzeum Wsi Radomskiej, 2009), 98.

²² *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, prep. for print, commentary and footnotes by Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023), 165.

her own haircut that had been torn out. The following day, Russian women servants appeared in the cell to supervise the prisoners' toilette. Our heroine did not hide her pride in her own resourcefulness and took credit for changing the prison regime and thus improving the situation of her fellow inmates. She demonstrated her ingenuity, or even fantasy, also on earlier episode: when in prison, Teodora wove straw garland to thank a doctor for the meals he had won for the female prisoners. Through a cell window, she blessed the women kneeling before him in adoration at the Pawiak walls.²³ The aura of a martyr for the national cause gave her splendour, moved her deeply, but also pleased her.

When recalling the memory of the various forms and fields of activity during the uprising, women did not hide their fears and uncertainty. They mentioned an excess of orders and tasks or the too eager exploitation of their enthusiasm and readiness to rise to the challenge. They also raised the problem of constant fatigue during their wanderings as couriers. By breaking the moral norms, they gained independence motivated by patriotic duties. The price they had to pay for this was loneliness and a longing for a sense of security. In some cases, admiration, respect and good emotions made up for the hardships. The "daughters of the homeland" experienced emotions tinged with satisfaction when, while bringing reports and orders to insurgent units in the name of their love for the homeland, they paraded along a line of men presenting arms to them or when, on their way to prison, they received flowers as a tribute paid to them as heroines. Such episodes were brought to relief or, quite the contrary, hidden on the margins of their memoirs. They can be found in the following account by Józefa Wojdacka of her and her mother's activity: "They exerted such an influence with their energy and opinions that they were listened to and respected."²⁴ Mrs and Miss Przybyłko gained this respect by harbouring insurgents and working in clubs called "Fives." Scattered across many regions of the country and different environments, they gathered women helping insurgents and their families.²⁵ They comforted prisoners and convicts. At their request, they were often

²³ Ibidem, 138–139, 142–143.

²⁴ Józefa Wojdacka, in: *Gdzie mogił powstańczych kopce*, 96.

²⁵ Wiesław Caban, "Kobiety i powstanie styczniowe", in: Anna Żarnowska, Andrzej Szwarc (eds.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 59–72; cf. Dionizja Wawrzykowska-Wierciochowa, *W kręgu miłości i bohaterstwa (Z dziejów humanitaryzmu polskiego*

present at public executions. They prayed and often acted as depositaries of their last will, obliged to pass it on to their next of kin. Sometimes, due to mental exhaustion and insomnia, their immunity collapsed, and they fainted at the sight of insurgents on the gallows. Some of them, like Marianna Wiśniewska, literally “had their heart broken.”²⁶ They wrote about similar experiences in an emotional way, sometimes giving them a literary form. This is the case with Seweryna Pruszkowa’s account of her own farewell with her homeland when in November 1863, threatened with arrest, she had to leave the Kingdom of Poland and settled permanently in Paris: “It is time to go It did not occur to us to tell the cab driver to pass Grzybów I raised my eyes and saw two gallows with the stiff bodies of patriots on them This is how Warsaw appeared to my eyes for the last time.”²⁷ She took this memory with her to France, where those who emigrated from Poland after the defeat of the November Uprising listened attentively to the news from their country.

The range of experiences accompanying the daughters of the homeland included also resignation and thoughts about God’s judgments. One of the most active women in the pre-insurrection patriotic movement, the mother of the assertive Teodora, Emilia Heurich (1819–1905), appealed to God’s will at the time of her arrest in 1862.²⁸ When confronted during the investigation with her nephew, Bronisław Szwarce, a prominent activist of the Reds, according to his account, she appeared as a “black, mournful figure,” consumed by pain, as well as resignation and helplessness which found an outlet in the sobs that she gave out at the sight of her close relative.²⁹

On the scale of emotions incited by women’s involvement in the uprising, crying – traditionally attributed to the female psyche – was one of the reactions to resignation, pain, humiliation, fatigue and helplessness.

i prekursorów Polskiego Czerwonego Krzyża), (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965).

²⁶ Jadwiga Prendowska, *Moje wspomnienia*, 170.

²⁷ Seweryna Duchńska, *Pisma*, 149.

²⁸ *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej*, 48.

²⁹ Bronisław Szwarce, “Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862”, in: *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, (Lwów: Drukarnia Ludowa, 1903), 453–454.

Men, women and the Uprising

The model of the woman as the guardian of the hearth, responsible also for maintaining the national identity of children, appeared unquestionable. However, during the years of struggle, it was sometimes challenged, not only by women who made their autonomous decisions to join the insurrection, but also by men who encouraged them to do so and benefited from their support and assistance.

Mutual inspirations of women and men took also the opposite direction: the female promoters of patriotism incited its prudent opponents to fight. Echoes of similar situations can be found in the memoirs of former insurgents, including Ludomir Cywiński,³⁰ a landowner known for his involvement in the armed struggle. He considered the decision to start the insurrection to be “great madness,” disastrous for the country.³¹ However, like many others of his ilk, he deemed it his duty to take part in the uprising; this decision was accelerated by the pressure from female neighbours who threatened to humiliate him by sending a “harelip.”³² It was under the influence of the patriotic enthusiasm of Eufemia Skłodowska née Komornicka, about whom a family legend said that she carried “the office of the national government under her skirt,” that Władysław Komornicki, son of the owner of the Grabów estate on the Pilica River and uncle of the Young Poland poet Maria Komornicka,³³ also joined the uprising. After his unit, commanded by Władysław Kononowicz, had been defeated, he hid in a forest tar mill. His hiding place was disclosed by one of the inhabitants to the Cossacks pursuing him, and they “chopped up the defenceless man on 3 June 1863.”³⁴ His bloody shirt was kept in Grabów as a family relic, a symbol of both memory and the tragic sacrifice of the Polish patriot.

³⁰ Wiesław Caban, *Z dziejów powstania styczniowego w rejonie Gór Świętokrzyskich*, (Warszawa-Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 80 et seq.

³¹ Ludomir Cywiński, “Wspomnienia z lat ubiegłych”, *Wiś i Dwór*, Vol. 2, 1912, 19.

³² Ibidem, 18.

³³ Anna Komornicka, “Maria Komornicka w swych listach i mojej pamięci”, in: *Maria Komornicka. Listy*, collected and edited by Edward Boniecki, (Warszawa: Biblioteka Warszawska, 2011), 15.

³⁴ *Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, rozstrzelanych, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskiem i tułactwie ofiar z 1861–1866 roku*, collected and edited by Zygmunt Kolumna, Vol. 1, (Kraków: Wytłoczono u Władysława Jaworskiego, 1868), 122.

Not only women from the Kingdom, but also female residents of Galicia and Poznań believed that it was the duty of men to take part in the uprising. In her memoirs written down from about 1878, Anna Potocka née Działyńska (1846–1926) captured the atmosphere of patriotic exaltation among ladies from aristocratic homes, who “scorned those among themselves whose brothers were not in the uprising.”³⁵ She also mentioned her own romantic plans to run away from home and, like her compatriots from behind the cordon, to join the insurrectionary movement of the Kingdom of Poland. It was her desire to pass on her feelings and the moods of those times to her children as the spiritual heritage of her generation, created also by women, who, just like Anna herself, were free from the naive, girlish dreams of active participation in the fight for the freedom of their homeland. Those dreams were also shared by her peer Joanna Arkuszewska née Rudzka (1842–1919), a landowner from the Sandomierz region, who lamented: “I only regret that as a woman I cannot participate directly in the liberation of my beloved homeland.”³⁶ Enjoying the “privilege” of demonstrating her emotions and youth, she admitted: “my mind was incapable of any serious analysis of that terrible national question; my young head treated it more like a pleasant movement. I was pleased with the patriotic songs, the flags and eagles on the caps of the insurgents. I was extremely proud of being able to carry various orders, which I braided into my abundant plaits as little notes. In a word, I was radiant and believed in the good outcome of the uprising.”³⁷ Before the experiences of the uprising changed that joy into bitterness and mourning, Joanna was one of the enthusiasts of the national uprising, free from the fears accompanying their clear-headed men. In the end, her husband did not shirk his patriotic duties, while Joanna had to add a year’s service as an emigrant’s wife to the patriotic costs. A similar fate was shared by numerous female inhabitants of the Kingdom of Poland, who – unlike Anna Działyńska, who only dreamt in the palace interiors of Kórnik about suffering for her country in a Prussian prison – had to face the real threat of such suffering, inherent in the struggle against the Russian partitioner. After the defeat of the uprising, they accompanied their husbands in exile or emigration, or, when widowed or awaiting their hus-

³⁵ Anna z Działyńskich Potocka, *Mój pamiętnik*, ed. by A. Jastrzębski, (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1973), 57.

³⁶ Joanna Arkuszewska, in: *Gdzie mógł powstańczych kopce*, 26.

³⁷ Ibidem, 25.

bands' return from exile, they undertook the difficult task of managing their estates on their own in the new political and economic reality. Such situations offered the daughters of the homeland the possibility, and often the necessity, to re-evaluate their mutual relations with men, which appeared on their common journey towards freedom. They also had an impact on the emancipatory aspirations of some of the women involved in national service. The emancipatory spirit could be seen also in the voices of women's circles, who, at the Galician forum for the anniversary celebrations of the January Uprising, pressed demands for their own memory to be recalled and, most importantly, to be included in the collective memory of subsequent generations. In 1903, such a proposal was put forward by Rozalia Mielnicka, among others, who described, in an extremely emotional way, the landscape after the guerilla skirmishes in the Kingdom of Poland that she knew from her own experience. Speaking on behalf of the women involved in the uprising, she stated: "Women are not allowed to fight for the independence of our dear Homeland with arms in their hands – other duties have been assigned to them – so, loving and sacrificial, they quietly contributed their modest bricks to the foundation on which our Whole and Independent Country was supposed to stand. When the nation was in need, the Polish woman always stood by the man's side So she also earned the right to be counted among the brother warriors, loving the memories of that sad year of our uprising."³⁸ When creating the memory of "silent heroines," Mielnicka did not claim the merits of women fighting in insurgent units with arms in their hands. It is difficult to say whether this was due to her personal convictions or whether it was rather an expression of the opinion voiced by women from her generation, who were ambivalent about the armed involvement of ladies. It is significant that also during the January Uprising the presence of women among the insurgents was controversial, resulting in the dislike of both public opinion and the commanders of the insurgent units. Thus, Mielnicka did not challenge the established canons. It appears, however, that she stepped beyond the conventions by making a call for the "loving and sacrificing women" to be taken into account and for the female veterans to be included in the history of the insurrection. Her voice sounds like today's efforts to de-masculinise history. Despite em-

³⁸ R. z Makarowiczów Aleksandrowa Mielnicka, "Pod Wrzącą. Wspomnienie z lat młodocianych", in: *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego*, 272–273.

phasising the modesty of the bricks, she appealed for the daughters of the homeland to be placed among the ranks of the “brother warriors”.

The memory of the January Uprising in the public forum and in private houses

The poet and publicist Maria Ilnicka née Maykowska (1825–1897), who joined the uprising with her husband and is believed to be a co-editor of the January Manifesto,³⁹ adhered to the Romantic idea of a tragic fate and perceived life through the prism of the religious dictates of destiny, penance and humility. In the half-century after the defeat of the uprising, for 32 years (1865–1899), she passed this philosophy to wide circles of readers of the “*Bluszcz*” magazine. True to this spirit, she shaped its ideological face and, using Aesopian language, conveyed and created the memory of the January Uprising.⁴⁰ As perceived by her contemporaries, Ilnicka personified the already mentioned model of the perpetually immature woman, one living in the world of emotions, sentiments and tender hearts. Using such a solemn style, she appealed for some three decades to women to be faithful to tradition, religion and love of their homeland. In accordance with the message of the insurrectionary manifesto, she believed it to be one of the national duties to enlighten the poorer classes and have respect for work.

The memory of the January defeat, which was still alive in the circles of the editorial staff and the magazine’s collaborators – former insurgents, as well as the personal hardships of its female editor, who had been a prisoner of the Citadel and a deportee’s widow, translated into a martyrological tone in journalism, a programme for the moderate emancipation of women and the upbringing of the young generation in the spirit of all-embracing love.⁴¹ She addressed the following appeal to its female representatives:

³⁹ Stefan Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972), 361; idem, *Manifest 22 stycznia 1863 roku*, (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1989), 8, 141–159.

⁴⁰ Alexander Kraushar, *Polki twórcze czasów naszych*, (Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1929), 73–109.

⁴¹ Cf. Jerzy Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, (Warszawa: Wydawnictwo SBP, 1999), 120 et seq.

To the girl with a rose

You must love – oh, girl! oh, girl!
Through the silver tears that flow from your eyes,
Love will give you the strength to make the sacrifice,
The secret power that flows from faith,
A never-ending hope is its name.⁴²

On the wave of criticism of the January Uprising, “sober enthusiasts” strove to direct the woman brought up in such an atmosphere, of whom it was said that “[w]hen she loves ... she loves completely, she can hardly hear the word ‘homeland’ without being violently moved,”⁴³ towards a new programme for the rebirth of the country.⁴⁴ When, after years of struggle, they left the social and national scene, their ideological female opponents left it with them. It was then that a paradox emerged which is illustrated most starkly by Ilnicka’s case. When she left the editorial office of “*Bluszcz*” in 1896 and died in solitude less than a year later, the young generations in the Kingdom of Poland were more and more clearly calling for the memory of the uprising and the heroism of its participants to be brought back to life. Those calls did not protect the editor of “*Bluszcz*”, who had similar aims, from a crisis of readership, as the rhetoric, language and style of her arguments were already too anachronistic. The echoes of those changes or paradoxes can be heard in the memoirs of the already mentioned leaders of the national cause. Seweryna Duchńska, almost Ilnicka’s peer, published them in Lviv in 1893, when Jadwiga Prendowska, 16 years her junior, also started to write them down. Despite declarations to the contrary, they did not manage to free themselves from outbursts of sentimentality. Prendowska, in a style not much different from that typical of the editor of “*Bluszcz*,” did not avoid sentimental descriptions of small lace curtains and bows decorating altars during patriotic manifestations, or references to women’s “alabaster hands”, building crosses and piling up mounds.⁴⁵ At the same time, she

⁴² Maria Ilnicka, “Do dziewczynki z różą”, *Bluszcz*, No. 5, 1865, 17.

⁴³ Stanisław Wasylewski, *O miłości romantycznej*, (Lwów: Wydawnictwo Polskie, 1921), XX–XXI.

⁴⁴ Cf. Aneta Skóra, “Rola polskiej kobiety w życiu społecznym epoki pozytywizmu w świetle opracowań, pamiętników i wspomnień”, in: Krzysztof Jakubiak (ed.), *Partnerka – matka – opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, (Bydgoszcz: Wydawnictwa Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000), 320–327.

⁴⁵ Jadwiga Prendowska, *Moje wspomnienia*, 35–38.

kept in her memory and did not miss the occasion to comment ironically upon the exaltation of a home-made poet writing “odes to Father Joseph, to the white eagle, to the grey sparrow.”⁴⁶ It is significant that the author of these words, a woman of strong character, wrote about her own manifestations of love for her homeland in a tender way, rooted in the cultural specificity of the gentry and landed gentry from which Maria, Seweryna and Jadwiga originated.⁴⁷ It was from those environments that they inherited a specific system of values, a way of perceiving reality, as well as a style of articulating their own attitude to it, to which they remained faithful even when they joined the ranks of the intelligentsia.

A different style of writing about patriotic love, characterised by greater simplicity of expression, was demonstrated by Teodora, brought up in a bourgeois family following the evangelical precepts of faith. Years later, Maria Komornicka would recall her as a frequent participant of so-called “żurki” meetings, the only place where one could freely manifest one’s national and patriotic feelings in the company of others without being censored by the Russians.⁴⁸ The “żurki” meetings, attended by women, sometimes still in their mourning dresses, provided not only an opportunity to discuss forbidden matters, but also a forum for shaping and preserving the memory of the uprising. Its female participants and eyewitnesses already belonged to the ranks of the January Uprising veterans, who not only made their love of their homeland the leitmotif of their memoirs, but also sought in it a justification for their decision to start the uprising and for their participation in the national movement.

At this point, it is worth mentioning the silent veterans of the January Uprising. Rozalia Mielnicka remembered them at a forum in Galicia. While claiming the right to women’s own memory, she was referring to all of them, including peasant women. They came down in the history of the uprising in their unique way, but

⁴⁶ Ibidem, 39.

⁴⁷ The language and style of expression was one of the attributes and distinguishing marks of belonging to these environments. Throughout the 19th century, it laboured under the influence of the educational ideal preserved in the writings of Klementyna Hoffmanowa, who, while paying attention to linguistic skills, wrote: “The organ of voice and speech are the interpreters of the soul; they betray man and indicate what kind of upbringing he received. ... Watch your [speech] carefully, Amelia. Let it excel in grace, sweetness, purity and handsomeness.” “Pamiętka po dobrej matce”, in: *Dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, Vol. 8, ed. Narcyza Żmichowska, (Warszawa: nakł. Spółki Wydawniczej Księgarzy, 1876), 324.

⁴⁸ Maria Komornicka, “List do Anny Komornickiej w Grabowie, Warszawa, 15 maja 1901”, in: *Maria Komornicka. Listy*, 223.

in the half-century after its fall, they did not speak about their love of their homeland and the ways of experiencing it with their own voice. This was because this voice most often belonged to the representatives of “enlightened classes,” who, when mentioning their sisters from the lower classes, perceived their attitudes and feelings through the prism of their own experiences, opinions, goals and ideas. These issues need to be considered separately.

Literary visions of the uprising

To present an idealised picture of the martyrdom of women during the uprising in Lithuania, Eliza Orzeszkowa used a metaphorical language.⁴⁹ The heroines of the five stories in the collection entitled *Gloria victis* exude love for God, homeland and people. They strive to understand their enemies, they love like saints, they suffer in silence, and they mourn the men killed in the uprising in solitude. Love is their signpost and their vocation in life, while the rebirth of their homeland remains their ultimate goal. In Lithuania, it is not only heroes with long roots in this land who fight for its rebirth, but also compatriots from other partitions. The trees in *Gloria victis* hum over one grave where a girl in love – a sister of a newcomer from a distant district and the beloved of a borderland insurgent – is shedding tears. The motif of joint struggle and love in the writer’s literary works became a symbol bringing the nation together. She reminded about it from the perspective of four decades, when the years of the revolution, 1905–1907, seemed, in her opinion, to threaten the legacy of the January Uprising. This collection of short stories was treated by Orzeszkowa as personal memories of events known to her from personal experience, about which she decided to tell at the end of her life. She published them in 1910, which was also the date of her death. A year earlier, she entrusted the editors of “*Bluszcz*” with the right to edit a short story entitled *Hekuba*, for which Zofia Seidlerowa had applied. Published under her direction since 1905, the periodical favoured the slogans

⁴⁹ Por. Małgorzata Chwedczuk, “Kobieta o kobietach, czyli *Gloria victis* Elizy Orzeszkowej”, in: Jadwiga Zacharska, Marek Kochanowski (eds.), *Wiek kobiet w literaturze*, (Białystok: Trans Humana, 2002), 150–157; Marian Marek Drozdowski, “O roli kobiet w narodzinach Niepodległości lat 1918–1922”, in: Jolanta Załączny (ed.), *Niepodległość z kobietą twarzą. Różne przejawy aktywności kobiet w drodze do niepodległości (od upadku powstania styczniowego do 1920 roku)*, (Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Niepodległości, 2019), 20–21.

of moderate feminism.⁵⁰ The writer collaborated with it but did so only reluctantly in the years when it was managed by Ilnicka. The mutual animosity of the former participants of the January Uprising resulted both from their different outlooks on the programme of women's emancipation, as well as the poet's dislike of the writer, a woman who did not keep her marital fidelity to a political exile. Separated by the choices they made following the defeat of the uprising, its female veterans took equal care to preserve the memory of the uprising and the role that women had played in it. Even with the passage of years, it still troubled the partitioners and, due to the censor, the edition of *Hekuba* was quickly discontinued.⁵¹ Less than a year later, her text, included in the aforementioned collection, found its way into readers' hands. Together with the remaining stories, it constituted a kind of testament, the depositories of which were women.

This deposit, resembling a romantic legend, was somehow tarnished by the story of the eponymous Hekuba's daughter. Unable to bear the burden of national martyrdom, the girl succumbed to the charm of Russian soldiers, falling in love in one of them. Having agreed to play the role of his mistress, she left with him for St Petersburg. Her portrait reflected the ambiguity of the patriotic phrase present in Orzeszkowa's last will and testament, with its motif of black and white crinolines, which became both an expression of genuine mourning and an empty gesture, incommensurable with the scale of despair: "For the homeland... for freedom... for those who are bound for death."⁵² This duality of feelings can be found in the colour of the "white dress spotted with black spots"⁵³ worn by the Polish woman entangled in the dilemmas of her heart and national stereotypes, which demanded contempt and hatred towards the invaders.

Sometimes, they declared their love to women in prison, as was the case with Miss Heurich. Humiliated in their pride as daughters of the homeland, they were not always able to protect

⁵⁰ Teresa Kulak, "Trybuna umiarkowanego feminizmu. «Bluszcz» pod kierownictwem redakcyjnym Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918", in: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner (eds.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 70–92.

⁵¹ Eliza Orzeszkowa, "List do T. Bochwica z 6.5.1909 r.", in: eadem, *Listy zebrane*, Vol. 5, prep. for print and commentary Edmund Jankowski, (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1961), 202.

⁵² Eadem, *Hekuba*, 122.

⁵³ Ibidem, 120.

themselves against their own sentiments, and not all Russians aroused in them only disgust.⁵⁴ Recurring through women's diaries, this thread was also a characteristic element of the women's memory of the experiences of the January Uprising.

Two years after Orzeszkowa, the task of documenting them was undertaken by Maria Bruchnalska, a writer from Lviv, an activist of the women's movement and a co-author of the characteristically emotional image of the "silent heroines" of the January Uprising, presented in the reference work, published after Poland had regained independence. The spiritual meaning of this image, created "under the care" of veterans and their families, can be seen in the sharp polemic with Stefan Żeromski and his "domestic fable" presented in *Wierna rzeka* (published in 1912). As the way in which the story portrayed women was considered a "grave error" on the part of the writer, the honour of the daughters of the homeland was defended in all seriousness.⁵⁵ The confrontation of the two legends testified to the strength of emotions in the unresolved disputes about the history of the January Uprising as well as the memory of it, featuring women and their love for their homeland. Legends, as we know, were part of the depository of Polish culture, which was used for decades to come.

Conclusion. Daughters of the homeland in black crinolines

The January Uprising was part of a triad recurring ever since Poland lost independence: lost battles for freedom, retaliation from the partitioners and national mourning. For a century and a half, it was marked not only by men's deeds of arms, but also by the black dresses worn by women during the thirty-three months of patriotic manifestations and insurrectional struggles. After the ban imposed by the authorities in the autumn of 1863, women wore white as a sign of national mourning, this black and white forming a mosaic of colours alluding to the legend of the January Uprising. That legend was created not only by literary and painterly representations

⁵⁴ *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej*, 135–136.

⁵⁵ Maria Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Vol. 1, scientific description, commentary and footnotes Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, (Warszawa–Wrocław: Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024), 533–534.

of the national tragedy,⁵⁶ but also by women's memoirs. The black dresses to which they referred are given pride of place in almost every publication about the history of the uprising. Therefore, they can be treated as national imponderables, a symbol of martyrdom and collective depression after failed hopes, a cultural manifestation or a sign of the political situation. But one can look at them also through the eyes of women living in those times. Some of them were not entirely free from the temptation to dispel the myth of national mourning-women and did not hide the fact that the participants and enthusiasts of the uprising paid a high price for the black dresses also in commercial terms.

The last thing that can be read from the black dress and, at the same time, the most obvious and simple one can be summarised in the following sentence: the symbol of the January Uprising has the face of a woman dressed in a black dress. Being part of iconography, such a symbol cannot be overestimated, especially in these days of image culture, trademarks and brand names.

References

Diaries, memoirs, letters

Arkuszewska, Joanna, in: Przemysław Bednarczyk, Sebastian Piątkowski (eds.), *Gdzie mogił powstańczych kopce... Wspomnienia radomskich weteranów powstania styczniowego*, (Radom: Muzeum Wsi Radomskiej, 2009).

Cywiński, Ludomir. *Wspomnienia z lat ubiegłych*, „Wieś i Dwór”, Vol. 2, 1912.

Duchińska, Seweryna. *Pisma. Pamiętnik. Poezye*, (Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, 1893).

Duchińska, Seweryna. *Wspomnienia z 29-cio letniego pożycia z mężem moim 1864–1893*, (Paryż: Drukarnia Polska Adolfa Reiffa, 1894).

Generałowej Benigny Kazimierzowej Małachowskiej pamiętniki 1830–1870, „Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek Miesięczny do «Gazety Lwowskiej»”, Sec. 47, Vol. 45, 1919.

Górska z Łubieńskich, Maria. *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889–1895*, (Warszawa: Twój Styl, 1996).

⁵⁶ In Artur Grottger's paintings *Farewell and Greeting of an Insurrectionist*, women in black send men off to the fight for freedom, while the defeated are greeted in white.

- Komornicka, Anna. „Maria Komornicka w swych listach i mojej pamięci”, in: Edward Boniecki, (ed.), *Maria Komornicka. Listy*, (Warszawa: Biblioteka Warszawska, 2011).
- Komornicka, Maria. „List do Anny Komornickiej w Grabowie, Warszawa, 15 maja 1901”, in: Edward Boniecki (ed.), *Maria Komornicka. Listy*, (Warszawa: Biblioteka Warszawska, 2011).
- Mielnicka, R. Aleksandrowa z Makarowiczów. „Pod Wrząca. Wspomnienie z lat młodocianych”, in: *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, (Lwów: Drukarnia Ludowa, 1903).
- Orzeszkowa, Eliza. „List do T. Bochwica z 6.5.1909 r.”, in: Eliza Orzeszkowa, *Listy zebrane*, Vol. 5, prepared for print and commented by Edmund Jankowski, (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1961).
- Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, rozstrzelanych, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskiem i tułactwie ofiar z 1861–1866 roku*, collected and edited by Zygmunt Kolumna, Vol. 1, (Kraków: wytłoczono u Władysława Jaworskiego, 1868).
- Potocka z Działyńskich, Anna. *Mój pamiętnik*, edited by Andrzej Jastrzębski, (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1973).
- Prendowska, Jadwiga. *Moje wspomnienia*, edited by Eligiusz Kozłowski, Kazimierz Olszański, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1962).
- Szwarc, Bronisław. „Założenie Komitetu Centralnego w r. 1862”, in: *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego 1863–1903*, (Lwów: Drukarnia Ludowa, 1903), 441–449.
- Wojdacka, Józefa, in: Przemysław Bednarczyk, Sebastian Piątkowski (eds.), *Gdzie mogił powstańczych kopce... Wspomnienia radomskich weteranów powstania styczniowego*, (Radom: Muzeum Wsi Radomskiej, 2009).
- Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920)*, edited by Lidia Michalska-Bracha, Emil Noiński, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2023).

Press sources

- „Bluszcz”, No. 5, 1865.
- „Magazyn Mód. Dziennik Przyjemnych Wiadomości”, No. 1, No. 19, 1860.
- „Wieś i Dwór”, Vol. 2, 1912.

Literature sources

Orzeszkowa, Eliza. *Hekuba*, (Warszawa: Czytelnik, 1986).

Literature

Bruchnalska, Maria. *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Vol. I, edited by Lidia Michalska-Bracha, Emil Noński, (Warszawa–Wrocław: Muzeum Historii Polski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2024).

Caban, Wiesław. „Kobiety i powstanie styczniowe”, in: Anna Żarnowska and Andrzej Szwarc (eds.), *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku. Zbiór studiów*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1994), 59–72.

Caban, Wiesław. *Z dziejów powstania styczniowego w rejonie Gór Świętokrzyskich*, (Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989).

Chwedczuk, Małgorzata. „Kobieta o kobietach czyli Gloria victis Elizy Orzeszkowej”, in: Jadwiga Zacharska, Marek Kochanowski (eds.), *Wiek kobiet w literaturze*, (Białystok: Trans Humana, 2002), 150–157.

Drozdowski, Marek Marian. „O roli kobiet w narodzinach Niepodległości lat 1918–1922”, in: Jolanta Załączny (ed.), *Niepodległość z kobietą twarzą. Różne przejawy aktywności kobiet w drodze do niepodległości (od upadku powstania styczniowego do 1920 roku)*, (Warszawa: Wydawnictwo Muzeum Niepodległości, 2019), 9–27.

Erlach, Franciszek L. von. *Partyzantka w Polsce w roku 1863. Na podstawie własnych obserwacji zbieranych na teatrze walki od marca do sierpnia*, edited by Emanuel Halicz, (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1960).

Franke, Jerzy. *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, (Warszawa: Wydawnictwo SBP, 1999).

Gabryś, Agnieszka. *O badaniu pamięci*, „Historyka. Studia Metodologiczne”, Vol. 35, 2005.

Hoffmanowa, Klementyna. „Pamiętka po dobrej matce”, in: Narcyza Żmichowska (ed.), *Dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej*, Vol. 8, (Warszawa: nakł. Spółki Wydawniczej Księgarzy, 1876).

Jedynak, Barbara. „Dom i kobieta w kulturze niewoli”, in: Barbara Jedynak, (eds.), *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, Vol. 1, (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Interdyscyplinarny Zespół Badań Feminologicznych, 1990), 70–105.

Kieniewicz, Stefan. *Powstanie styczniowe*, (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972).

- Kraushar, Alexander. *Polki twórcze czasów naszych*, (Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1929).
- Kubis, Barbara. *Poznawcze i kształcące walory literatury dokumentu osobistego*, (Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2007).
- Kulak, Teresa. „Trybuna umiarkowanego feminizmu. «Bluszcz» pod kierownictwem redakcyjnym Zofii Seidlerowej w latach 1906–1918”, in: Piotr Perkowski, Tadeusz Stegner, (eds.), *Kobieta i media. Studia z dziejów emancypacji kobiet*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2009), 70–92.
- Kulak, Teresa. „Wstęp”, in: Teresa Kulak, Joanna Dufrat, Monika Piotrowska-Marchewa (eds.), *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864. (Na tle polskich konspiracji i działalności powstańczej doby zaborowej)*, (Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2013), 7–16.
- Manifest 22 stycznia 1863 roku*, (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1989).
- Michalska-Bracha, Lidia. *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864–1939)*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2011).
- Michalska-Bracha, Lidia. „Powstanie styczniowe – przestrzenie pamięci w XIX i XX wieku”, in: Agnieszka Kawalec, Jerzy Kuzicki (eds.), *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej*, (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2017), 24–38.
- Nie znane losy uczestników powstań narodowych 1830–1831, 1848, 1863–1864*, ed. with an introduction by Jan Ziółek, texts selected by Ryszard Matura, Jan Skarbek, (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000).
- Pekaniec, Anna. *Autobiografki. Szkice o literaturze dokumentu*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020).
- Pekaniec, Anna. *Czy w autobiografii jest kobieta? Kobięca literatura dokumentu osobistego od początku XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2013).
- Sikorska-Kulesza, Jolanta. „Przeszłość w walce o prawa wyborcze kobiet na ziemiach polskich (Uwagi wstępne o «używaniu» historii)”, in: Małgorzata Przeniosło, Katarzyna Sierakowska (eds.), *Pamięć historyczna kobiet*, (Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2009), 11–16.
- Skóra, Aneta. „Rola polskiej kobiety w życiu społecznym epoki pozytywizmu w świetle opracowań, pamiętników i wspomnień”, in:

Krzysztof Jakubiak (ed.), *Partnerka – matka – opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, (Bydgoszcz: Wydawnictwa Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000), 320–327.

Wasylewski, Stanisław. *O miłości romantycznej*, (Lwów: Wydawnictwo Polskie, 1921).

Wierciochowa-Wawrzykowska, Dionizja. *W kręgu miłości i bohaterstwa (Z dziejów humanitaryzmu polskiego i prekursorów Polskiego Czerwonego Krzyża)*, (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1965).

ANNA CIAŁOWICZ

<https://orcid.org/0000-0003-0758-7628>

Instytut Pileckiego / Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami (Polska)

The Pilecki Institute / The Center for Totalitarian Studies (Poland)

Chalica jako problem społeczno-prawny w międzywojennej prasie żydowskiej

Streszczenie

Niniejszy artykuł analizuje społeczno-prawne i genderowe aspekty rytuału chalicy – odrzucenia małżeństwa lewirackiego – w społeczności żydowskiej międzywojennej Warszawy. Na podstawie materiałów prasowych, zwłaszcza tygodnika „Ewa” oraz prasy jidyszowej, ukazano, jak rytuał ten, mający chronić kobiety, często stawał się narzędziem finansowego szantażu i społecznej kontroli. W opracowaniu wykorzystano nie tylko materiały publicystyczne, lecz także utwór literacki pt. *Chelica* autorstwa Sary Ali Gołębianki (Ali Gołąb-Grynbergowej), opublikowany na łamach „Ewy”. Szczególną uwagę poświęcono feministycznej krytyce chalicy, postulatowi reform (*sztar chalica*, rozwód warunkowy) oraz dramatycznym przypadkom kobiet uwikłanych w tę procedurę.

Słowa kluczowe: *chalica*, prawa kobiet, feminizm żydowski, prasa międzywojenna, społeczność żydowska, Warszawa, S.A. Gołębianka, Ala Gołąb-Grynbergowa

CHALITZAH AS A SOCIAL AND LEGAL ISSUE IN THE INTERWAR JEWISH PRESS

Abstract

This article explores the socio-legal and gendered dimensions of *chalitzah* — the ritual renunciation of levirate marriage — within the Jewish community of interwar Warsaw. Drawing on press materials, especially the Zionist women's weekly "Ewa" and Yiddish-language newspapers, the study reveals how a religious practice intended to protect childless widows often became a tool of financial extortion and social control. The study draws not only on journalistic materials but also on the literary work *Chelica* by S. A. Gołębianka (Ala Sara Gołąb-Grynbergowa), published in the periodical "Ewa". Feminist critiques, legal reform proposals (such as *shtar chalitzah* and conditional divorce), and dramatic case studies illustrate the systemic vulnerability of women within rabbinical frameworks.

Keywords: chalitzah, women's rights, Jewish feminism, interwar press, Jewish community, Warsaw, S.A. Gołębianka, Ala Gołąb-Grynbergowa

Deklaracja dotycząca wykorzystania narzędzi AI

W przygotowaniu niniejszego artykułu wspomagano się narzędziem językowym ChatGPT (OpenAI) w zakresie analizy źródeł, redakcji językowej i formatowania przypisów zgodnie z Chicago Manual of Style (17. edycja). Ostateczna odpowiedzialność za treść, interpretację i dobór materiału źródłowego spoczywa w całości na autorce artykułu.

Wstęp

Nieczęsto temat żydowskiej chalicy pojawia się w przestrzeni publicznej – a jeśli już, to raczej w opracowaniach *stricte* religioznawczych lub prawniczych. Tymczasem w międzywojennej Warszawie był to problem na tyle palący i powszechny, że co jakiś czas przedstawiał się na łamy prasy. Zdarzało się to zwłaszcza w momentach dramatycznych: gdy wdowa próbowała odebrać sobie życie po odmowie chalicy albo gdy szantaż finansowy prowadzony przez szwagra był na tyle bezwzględny, że wzbudzał powszechne oburzenie.

Niniejszy artykuł przedstawia, w jaki sposób problem chalicy – rytualnego aktu odrzucenia małżeństwa lewirackiego – funkcjonował w praktyce społecznej oraz jak odbijał się w debacie publicznej. Podstawę źródłową stanowią artykuły z polskojęzycznego tygodnika „Ewa” oraz z warszawskiej prasy jidysz. Analizie towarzyszy perspektywa feministyczna, obecna zarówno w przekazie redaktorek „Ewy”, jak i w samej strukturze medialnej tego tygodnika – czasopisma tworzonego przez kobiety i dla kobiet. Szczególne miejsce zajmuje tu głos kobiet: tych, które występowały jako publicystki, i tych, których historie opisywano.

Chalica w prawie żydowskim i jej zastosowanie w praktyce

Prawo żydowskie stanowi, że wdowa po zmarłym bezdzietnie mężu potrzebuje zgody swojego szwagra, jeśli chce powtórnie wyjść za mąż. Prawo takie nabywa podczas ceremonii „zzuwania trzewika” (*lachloc* to po hebrajsku „zzuć”), gdy szwagier wygłasza oświadczenie, że nie chce poślubić wdowy po swoim bracie. Kobieta rozwiązuje jego prawy trzewik i odrzuciwszy go za siebie, spluwa przed szwagrem, mówiąc: „Tak postępują z człowiekiem, który nie odbudowuje domu brata swego!”¹. Przepis, według którego wdowę po bezpotomnej śmierci męża powinien pojąć za żonę szwagier, by mieć z nią dzieci, zawarty jest w Torze (Pwt 25;5-6). Obowiązek poślubienia bratowej – według interpretacji talmudycznej – dotyczy tylko wdowy po bezdzietnie zmarłym, czyli nieposiadającym w ogóle potomków (nie tylko męskich) z żadnej żony, a więc nie tylko z tej, która właśnie została wdową, ale i z innych (na przykład poprzednich). W średniowieczu, kiedy w judaizmie wprowadzono monogamię, nakaz zaślubienia wdowy po bezdzietnie zmarłym bracie został zniesiony przez rabinów, którzy jednak pozostawili w mocy ceremonię chalicy.

Dyskusje rabiniczne i podejścia diaspory

Problem chalicy był również przedmiotem rabinicznych debat poza Polską. W krajach o silnych wpływach ortodoksji niemieckiej (np. Frankfurt nad Menem, Berlin) przeważało stanowisko, że *chalica* powinna być zawsze udzielana, ale bez żadnych roszczeń finansowych. Natomiast w kręgach reformowanych, zarówno w Europie,

¹ Pięcioksiąg Mojżesza, *Dewarim (Deuteronomium)*, przeł. Izaak Cyłkow, (Kraków: w drukarni Józefa Fischera, 1895), 25:5–6.

jak i w USA, pojawiły się postulaty całkowitego odrzucenia tej instytucji. Już na konferencji rabinicznej w Filadelfii (1869) uchwalono, że „nakaz małżeństwa lewirackiego i chality utracił dla nas wszelkie znaczenie i moc wiążącą”, a podobne stanowisko zajęto na synodzie w Augsburgu (1871), dodając klauzulę, iż rabin nie będzie przeszkadzał tym, którzy chcieliby mimo wszystko przeprowadzić obrzęd². Na tym tle kształtowało się również stanowisko ruchu konserwatywnego reformowanego w Stanach Zjednoczonych, gdzie między innymi rabin Henry Fisher konsekwentnie traktował chalicę jako instytucję archaiczną, sprzeczną z etyką współczesnego judaizmu, argumentując, że prawo religijne – jeśli ma być moralne – powinno chronić jednostkę, a nie utrzymywać dawne formy przymusu rodzinnego³.

Praktyka sądów rabinackich i formalne wymogi

W Europie Środkowo-Wschodniej przestrzegano rygorystycznie klasycznych reguł chality, opartych na wykładni Szulchan Aruch i Talmudu. Cała procedura odbywała się publicznie, zgodnie z dokładnie spisanim protokołem. Jednym z najczęstszych problemów formalnych był brak odpowiedniego obuwia – tzw. but chalityjny musiał spełniać szereg wymogów: być zszyty z dwóch części skóry, mieć podeszwę skórzaną, trzy zapięcia, a także długie rzemienie, które kobieta wiązała i rozwiązywała podczas rytuału. But zakładano na prawą stopę szwagra, a zdejmowanie miało odbywać się w określonej kolejności, zgodnie z halachą (żydowskim prawem religijnym). Zdarzało się, że kobieta czekała tygodniami, aż rabinat sprowadzi odpowiedni egzemplarz obuwia z innej gminy (nie musi on być osobistą własnością szwagra, zwykle należy do społeczności), albo że uroczystość była przesuwana z powodu nieobecności członka sądu. W Warszawie za rabinem mającym przeprowadzić ceremonię kroczył zwykle *gabaj* (woźny) warszawskiego rabinatu reb Don⁴, który niósł „but chalityjny”.

Utrudnienia te pogłębiały poczucie zależności i bezsilności kobiet w systemie rytualno-prawnym.

² Julius H. Greenstone, „Halizah”, *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7105-halizah> [dostęp: 25.08.2025].

³ Raphael Cohen-Almagor, „Israeli Democracy, Religion, and the Practice of Halizah in Jewish Law”, *UCLA Women's Law Journal*, Vol. 11, No. 1, 2000, 61.

⁴ Nazwisko reb Dona – Wolkenbrejt – podaje kronikarz warszawskiego getta Hilel Seidman, nazywając go „postacią legendarną”. Hilel Seidman, *Tog-buch fun warszewer geto*, (Buenos Aires–New York: National Yiddish Book Center, 1947), 123.

Halachiczne podstawy – od Talmudu po Szulchan Aruch

Traktat *Jewamot* w Talmudzie Babilońskim omawia dziesięć przypadków związanych z chalicą – w tym sytuacje, gdy wdowa miała więcej niż jednego szwagra lub gdy szwagier był niepełnoletni, chory albo mieszkał zbyt daleko (101a–104b). Z kolei w Szulchan Aruch, w części *Ewen ha-Ezer* (rozdz. 165–169), znajdujemy precyzyjne zalecenia co do formy i przebiegu chalicy, łącznie z wyjaśnieniem, że rytuał nie może być „przedmiotem handlu”. Mimo tego brak realnych sankcji za nieudzielenie chalicy (lub uzależnianie jej od opłaty) powodował rozbieżności interpretacyjne. W praktyce jedynym środkiem przymusu był *cherem* – ekskomunika – stosowany niezwykle rzadko.

Analiza prasowa problemu chalicy (materiały źródłowe)

A. Wprowadzenie do źródeł prasowych

W latach 1928–1933 w Warszawie ukazywał się periodyk „Ewa. Pismo Tygodniowe”, redagowany przez Paulinę Appenszlak i Iżę Wagman⁵. Jako jedyne czasopismo kobiece środowiska żydowskiego w Polsce, tworzone przez kobiety i adresowane do kobiet, „Ewa” stanowiła nie tylko platformę wymiany doświadczeń, lecz także przestrzeń formułowania feministycznej krytyki religijnych struktur opresji – w tym chalicy. Artykuły poświęcone chalicy ukazywały się na łamach pisma zarówno w formie publicystyki, jak i literackiej fikcji, co zostało szczegółowo udokumentowane w pracy magisterskiej Eweliny Wrony, zawierającej bibliografię zawartości czasopisma „Ewa”⁶.

Obok „Ewy”, która przedstawiała temat z perspektywy kobiet, ważnym źródłem wiedzy o przypadkach chalicy stała się codzienna prasa jidyszowa: (syjonistyczny) „Hajnt”, (sensacyjny) „Unzer Express”, (fołkistowski) „Der Moment” czy (popołudniówka

⁵ Mężowie redaktorek, Jakub Appenszlak i Saul Wagman, zasiadali w komitecie redakcyjnym „Naszego Przeglądu”. Na temat „Ewy” zob.: Monika Szablowska-Zaremba, „Portret syjonistki z łam «Ewy», tygodnika dla pań (1928–1933)”, w: Agnieszka Janicka, Jarosław Ławski, Barbara Olech (red.), *Żydzi Wschodniej Polski*, seria 3, *Kobieta żydowska*, (Białystok: Wydawnictwo Alter Studio, 2015), 545–560.

⁶ Ewelina Wrona, *Bibliografia zawartości czasopisma „Ewa. Pismo Tygodniowe”* (niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski, 2018, promotor: dr Joanna Lisek).

„Hajntu”) „Hajntige Najes”, dostępna obecnie w cyfrowym zbiorze Narodowej Biblioteki Izraela⁷. Choć język tych relacji bywał różny – od neutralnego po sensacyjny – ich wspólną cechą było ujawnianie konkretnych dramatów: nazwisk, kwot, konfliktów rodzinnych, reakcji sądów rabinackich. Prasa pełniła funkcję pośrednika między zamkniętym światem rabinackim a opinią publiczną. Nie dekonstruowała rytuału, ale ukazywała jego realne, często brutalne skutki⁸.

B. Uwagi metodologiczne

Analiza prasy żydowskiej w międzywojennej Warszawie została przeprowadzona na podstawie metodologii badań źródeł prasowych, łączącej podejście historyczne, socjologiczne i genderowe. Zastosowano następujące narzędzia badawcze:

1. Krytykę źródła prasowego – uwzględniono specyfikę poszczególnych tytułów, ich profil ideowy, język (polski, jidysz) oraz grupę docelową czytelników. Prasa żydowska traktowana była nie tylko jako nośnik informacji, ale także jako narzędzie kształtowania opinii publicznej.
2. Analizę dyskursu – badano sposób, w jaki problem chalicy był konstruowany w przekazie prasowym, ze szczególnym uwzględnieniem języka emocji, metafor i strategii narracyjnych. Analiza obejmowała zarówno publicystykę, jak i relacje reporterskie oraz teksty literackie publikowane w prasie.
3. Perspektywę porównawczą – zestawiano przekaz polskojęzycznej „Ewy” z relacjami z prasy jidyszowej, co pozwoliło uchwycić różnice w narracji i wrażliwości społecznej obu środowisk.
4. Ujęcie genderowe – szczególną uwagę zwrócono na głosy kobiet: redaktorek, publicystek oraz bohaterki opisywanych spraw. Analiza ich głosu umożliwia rekonstrukcję kobiecej perspektywy na problematykę chalicy i ukazuje przenikanie się doświadczeń jednostkowych z debatą publiczną.

⁷ Narodowa Biblioteka Izraela, *Newspaper Collection*, <https://www.nli.org.il/en/discover/newspapers> [dostęp: 25.08.2025].

⁸ Według wstępnego rozpoznania autorki w latach 1930–1939 na łamach warszawskiej prasy w języku jidysz ukazało się przynajmniej 250 artykułów poświęconych chalicy.

5. Konfrontację z kontekstem prawnym i religijnym – treści prasowe zestawiano z normami halachicznymi oraz praktyką sądów rabinackich, co pozwalało ukazać napięcie pomiędzy teorią prawa religijnego a jego praktycznym funkcjonowaniem.

Tak zakreślona metodologia umożliwiła nie tylko odtworzenie obrazu chalicy w świadomości społecznej, ale również zrozumienie jej jako elementu szerszego dyskursu o prawach kobiet, strukturach władzy i przemianach w obrębie żydowskiej wspólnoty międzywojennej Warszawy.

C. Konsekwencje społeczne instytucji chalicy – wybrane przypadki prasowe

Na podstawie zebranych danych źródłowych – w tym streszczeń z prasy i materiałów tygodnika „Ewa” – da się wyróżnić kilka spraw, które odbiły się szerokim echem.

- **przypadek Israela Grifenberg**: Israel Grifenberg został zamordowany osiem dni po swoim ślubie. Po śmierci męża wdowa musiała zmierzyć się z szantażem ze strony szwagra, który w zamian za chalicę żądał dziesięciu tysięcy złotych. Sprawa wywołała oburzenie społeczne i intensywne zainteresowanie prasy, a zakończyła się nagłą śmiercią szantażującego szwagra⁹;
- **przypadek Rywki Lewin (Rywkele Sapirsztejn)**: Rywka Lewin, po śmierci bezdzietnego męża, padła ofiarą szantażu ze strony szwagra, który za chalicę domagał się przekazania na jego rzecz należących do wdowy kamienic. Sprawa zakończyła się interwencją rabinów i cadyków oraz potajemnym przeprowadzeniem chalicy przez jednego z braci szwagra, co wywołało dalsze konflikty rodzinne¹⁰;
- **przypadek Sary Froman**: Sara Froman, wdowa po żydowskim osadniku z Palestyny zamordowanym podczas arabskich zamieszek (wywodzącym się z chasydzkiej arystokracji), przez kilka lat zmagala się z problemem uzyskania chalicy od młodszego

⁹ „Proces wegen dem geheimnisfulen mord in Otwock”, *Hajnt*, R. 31, nr 23B, 27 stycznia 1938, 5; „Szojderlecher mord fun a Jud in Otwock”, *Der Moment*, R. 29, nr 110A, 12 maja 1938, 5; „Tragisze un komisie pasirungen in pojlisze sztet u sztetlech”, *Forverts* (Nowy Jork), Vol. 42, No. 14(964), 26 listopada 1938, 10.

¹⁰ „Far geben chalice hot er gewolt a hojz ober di brider hoben im ferkonkurirt un es gemacht far 32 000 zl”, *Hajnt*, R. 27, nr 70B, 23 marca 1934, 7; „Wiste awanture culib a chalice-sichsech in rabinat”, *Der Moment*, R. 25, nr 71, 23 marca 1934, 10; „Ot azoj hot men zich an ejce gegeben mir an akszn, vos hot niszt gewolt geben zajn szwegerin kejn chalice”, *Unzer Express*, R. 8, nr 71B, 23 marca 1934, 14.

szwagra mieszkającego w Polsce. Szantażujący ją szwagier przez lata stawiał kolejne warunki ekonomiczne, a sprawa znalazła się na łamach prasy jidyszowej, prowadząc do publicznego napiętnowania i ostatecznie klątwy rabinackiej wobec niego¹¹;

- **przypadek Ester Szerman:** Ester Szerman, młoda wdowa po zamordowanym mężu, została zmuszona przez szwagra do negocjacji finansowych dotyczących chality pomimo wcześniejszych zobowiązań nad grobem zmarłego. Sprawa zakończyła się dzięki interwencji cadyka z Sochaczewa i ugodzie finansowej¹²;
- **przypadek Rajzli Girszowicz:** Rajzla Girszowicz domagała się od swojego szwagra, Moszego Girszowicza, alimentów w wysokości 24 tys. zł. Ponieważ szwagier nie miał zamiaru się z nią ożenić ani dać jej chality, uznała, że powinien jej płacić 200 złotych miesięcznie przez dziesięć lat. Sąd w Grodnie oddalił pozew, a apelacja w Wilnie podtrzymała wyrok, uznając, że prawo talmudyczne nie wiąże sądu. O Rajzli Girszowicz pisał „Hajnt” 26 września 1930, a już 5 października 1930 do sprawy ustosunkowano się na łamach „Ewy”, gdzie nazwano Rajzlę „jeszcze jedną ofiarą ciemnych i barbarzyńskich przepisów”¹³.

We wszystkich tych sprawach rola sądu rabinackiego była ograniczona. Rabini mogli interweniować, apelować, a czasem ogłosić klątwę – ale nie mieli prawnego narzędzia, by przymusić mężczyznę do chality. Kobiety pozostawały więc same – z rytuałem, który był konieczny, ale nieegzekwowalny. Wyjątek stanowi sprawa Rajzli Girszowicz, która postanowiła walczyć grożącą jej „wieczną bezżennością”, występując na drogę sądową.

¹¹ „An arabishe gut-organizirte merder-bande in Emek ojsgefirt dem mord iber Szmuel Gutrman”, *Hajnt*, R. 25, nr 58B, 9 marca 1932, 2; „Noch der ermordung fun Szmuel Guter-man”, *Hajnt*, R. 25, nr 59B, 10 marca 1932, 2; „A junge almone fun E”I kumt kejn Warsza nemen chalice. Der chalice-geber fodert a sertifikat kejn E”I un abisel geld”, *Unzer Express*, R. 7, nr 229B, 4 października 1933, 14; „Froj fun a gehargeten Jud in Erec Isroel bamit zich in Warsza wegn «chalice»”, *Der Moment*, R. 21, nr 244A, 26 października 1938, 6; „A merderische kojł fun an araber hot umgebracht ir man. Ict iz zi gekumen fun Erec Israel kejn Warsza nemen chalice baj ir szwoger”, *Unzer Express*, R. 12, nr 249A, 26 października 1938, 10.

¹² „Gewolt szlogen kapital fun zajn bruders umglik...”, *Hajntige Najes*, R. 8, nr 285B, 13 grudnia 1936, 3.

¹³ „A chalice fodert fun ir szwoger far niszt weln gebn ir chalice 24 000 zł. Dos gericht halt di twije far unbegrindet”, *Hajnt*, R. 23, nr 223, 26 września 1930, 11; brak autora, „Jeszcze jedna ofiara ciemnych i barbarzyńskich przepisów”, *Ewa. Pismo Tygodniowe*, R. 3, nr 39(137), 5 października 1930, 6.

D. Feministyczna krytyka chalicy na łamach prasy

Na łamach tygodnika „Ewa” oraz w działalności Międzynarodowej Syjonistycznej Organizacji Kobiet (Women’s International Zionist Organisation – WIZO) i Związku Kobiet Żydowskich (Jidyshe Frojen Organizacje – IFO) *chalica* była ostro krytykowana jako forma prawnego ucisku kobiet, narzędzie ekonomicznego wyzysku i poniżenia. Kobiety postulowały pilne reformy prawne, zniesienie chalicy lub wprowadzenie zabezpieczeń prawnych (np. *sztar chalica* lub rozwód warunkowy) jako ochronę przed nadużyciami i szantażem.

Szczególne znaczenie miało opowiadanie Sary Ali Gołębianki¹⁴ pt. *Chelica*, będące literacką relacją z pracy autorki jako pielęgniarki w Szpitalu Starozakonnych na Czystem. Jest to poruszająca historia chorego mężczyzny przebywającego w szpitalu, którego dni są policzone. Towarzyszy mu oddana żona, pani Chana, codziennie odwiedzająca go z nadzieją na poprawę jego stanu. Mimo pogarszającego się zdrowia chory zachowuje pogodę ducha i słucha z uśmiechem opowieści żony o wspólnych planach na przyszłość.

Niespodziewanie odwiedza go brat, którego obecność wywołuje u chorego silne emocje i pogorszenie stanu zdrowia. W nocy chory prosi pielęgniarkę o pomoc w przeprowadzeniu rozwodu z żoną, obawiając się, że brat po jego śmierci będzie ją szantażował i nie udzieli jej chalicy. Mimo sprzeciwu pani Chany rozwód zostaje przeprowadzony w szpitalu w dramatycznych okolicznościach.

Po rozwodzie para pozostaje razem, a żona nadal opowiada mężowi o pięknych owocach, które na niego czekają – symbol nadziei i miłości mimo tragicznej sytuacji¹⁵.

Tekst ten nie tylko oddaje atmosferę i emocjonalne napięcie związane z rytuałem, ale też pokazuje, w jakim stopniu dramat chalicy był rozpoznawalny społecznie i przeżywany zbiorowo jako forma systemowej krzywdy.

Na łamach pisma publikowały między innymi Judyta Horn i Rachela Klingsberg, które wprost nazywały chalicę „wykoślawionym” prawem, jakże często stającym się „źródłem nieszczęścia tej właśnie osoby, w której obronie zostało stworzone”¹⁶. Domagały się, aby je znieść bądź zastąpić umownym dokumentem. Horn pisała:

¹⁴ S[ara] A[Ala] Gołębianka (Gołąb-Grynbergowa) (1904–1943) – pielęgniarka, opiekunka społeczna, działaczka syjonistyczna, w getcie warszawskim naczelną pielęgniarką ds. zwalczania epidemii Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej.

¹⁵ S.A. Gołębianka, „Chelica”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 3, nr 32(130), 17 sierpnia 1930, 2.

¹⁶ Rachela Klingsberg, „Po stokroć nieszczęśliwe. Kilka słów w sprawie «agun» i «chalicot»”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 1, nr 18, 17 czerwca 1928, 1.

„Nie przestajemy apelować do zarządców naszej gminy i innych gmin w Polsce, by nie lekceważyli tych bolączek, ale nie łudzimy się, by one były gruntownie usunięte, zanim w gronie zarządu i rady gminy zasiadą reprezentantki kobiet żydowskich”¹⁷.

Ton tych wypowiedzi łączył wyraźny sprzeciw wobec archaiczności prawa religijnego z wrażliwością społeczną. Autorki podkreślały nie tylko absurd rytuału, ale też realne cierpienie kobiet, które z powodu braku chalicy nie mogły ułożyć sobie życia na nowo – ani jako obywatelki Rzeczypospolitej, ani jako wyznawczynie judaizmu.

Prawne próby ograniczenia nadużyć

Sztar chalica. Dokument, który miał rozwiązywać problem zawczasu

Jednym z najczęściej postulowanych rozwiązań była prewencja – zawarcie odpowiedniego dokumentu (*sztar chalica*) jeszcze przed ślubem. Bracia pana młodego podpisywali wtedy zobowiązanie, że w razie jego bezdzietnej śmierci dobrowolnie i bez żądań materialnych udzielią wdowie chalicy. W teorii był to dokument prawnomocny i honorowany przez sądy rabinackie. Jeszcze w XIX w. Hilary Nussbaum w *Przewodniku judaistycznym* podkreślał, że taki dokument w pełni wystarcza, by formalnie zwolnić kobietę z lewiratu, bez konieczności przeprowadzania rytuału. Pytał retorycznie: „Dlaczego mamy zniewalać bezdzietną wdowę do nabywania prawa zamażpójścia za pomocą ściągania trzewika szwagrowi, kiedy ten może piśmiennie się zrzec prawa do bratowej?”¹⁸.

W praktyce jednak *sztar chalica* był wykorzystywany sporadycznie. Bracia pana młodego nie zawsze chcieli podpisywać dokument, który uznawali za „zły omen”. Wspólnoty nie miały zwyczaju egzekwowania takich zapisów w sposób systematyczny. Zdarzały się też przypadki, w których dokument był sporządzony, ale gubił się, był kwestionowany, a nawet – jak donosiła prasa – został skradziony przez zainteresowanego szwagra.

¹⁷ Judyta Horn, „Dwa żądania”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 1, nr 8, 8 kwietnia 1930, 2.

¹⁸ Hilary Nussbaum, *Przewodnik judaistyczny obejmujący kurs literatury i religii*, (Warszawa: w.n., 1893), 292–293.

Rozwód warunkowy – zapomniane rozwiązanie z przeszłości

Drugą drogą, rzadziej stosowaną, był *get al tnaj* – rozwód warunkowy. Praktyka ta istniała już w średniowieczu i polegała na tym, że mężczyzna, np. wyruszający na wojnę lub podróż, wystawiał żonie rozwód, który stawał się ważny tylko w razie jego śmierci lub zaginięcia. W latach 30. XX w. o powrocie do tej instytucji pisały redaktorki „Ewy”. Judyta Horn przypominała, że rozwody warunkowe były omawiane podczas zjazdu rabinów w Krakowie w 1912 r. i mogłyby w wielu przypadkach zastąpić chalicę w formie czysto proceduralnej. Wskazywała też, że w środowiskach aszkenazyjskich stosowano je niekiedy w związkach zawieranych w warunkach niepewnych – np. przed emigracją¹⁹.

Problemem był jednak brak zgody wśród rabinów. Wielu duchownych uważało *get al tnaj* za zbyt „techniczny”, nieoddający powagi małżeństwa²⁰. Inni obawiali się jego nadużywania – np. przez mężczyzn chcących zabezpieczyć sobie wygodne wyjście ze związku małżeńskiego. W rezultacie rozwód warunkowy pozostał rozwiązaniem rzadkim i marginalnym, mimo że mogłyby realnie zapobiec wielu tragediom.

Rabinacka interwencja – *cherem*, czyli broń ostateczna

W przypadkach najbardziej drastycznych sądy rabinackie mogły sięgać po *cherem* – formę ekskomuniki. Był to akt publicznego napiętnowania, często ogłaszany z ambony, połączony z wykluczeniem ze wspólnoty religijnej i zakazem uczestnictwa w życiu rytualnym. Jednak nawet *cherem* nie zawsze działał. W przypadku Sary Froman, po sześciu latach odmów ze strony Jecheskiela Gutermana, sąd w Warszawie ogłosił *seruw*, czyli nałożył na niego karę za obrazę sądu, która miała obowiązywać do chwili, aż udzieli chalicy. Mimo dotkliwych konsekwencji – innym Żydom nie było wolno z nim rozmawiać, prowadzić interesów, modlić się wspólnie – mężczyzna się nie ugiął²¹.

¹⁹ Rachela Klingsberg, „Po stokroć nieszczęśliwe”, 1.

²⁰ Rozwodu warunkowego udzielali swoim żonom wojownicy już w czasach króla Dawida. Było to jednak rozwiązanie problematyczne, gdyż mogło zmniejszyć zapal bojowy mężczyzny, który nie miał pewności, że będzie miał do kogo i czego wracać.

²¹ „Nor farn prajz fun a sertifikat wil er geben ‘halice’ zajn umgliklecher szwegerin”, *Unzer Express*, R. 11, nr 192B, 18 sierpnia 1937, 7.

Interpretacja społeczna i kulturowa

Upokorzenie wpisane w formę

W tekstach religijnych *chalice* jawi się jako procedura symboliczna – prosta, rytualna, zwięzła. Natomiast w relacjach kobiet, które musiały ją przejść, ten sam rytuał nabierał wymiaru fizycznego upokorzenia. Opisany w Torze gest zdejmowania buta i spluwania przed mężczyzną, który „nie odbudował domu brata swego”, w warunkach XX-wiecznej Warszawy nie miał już siły rytuału oczyszczającego – stawał się widowiskiem przemocy symbolicznej. Hilary Nussbaum – który sam był zwolennikiem postępu w ramach halachy – zwracał uwagę, że ceremonia *chalice* może „ubliżać godności kobiety”, szczególnie gdy wykonywana jest nie z wewnętrzznego przekonania, ale dla zaspokojenia formalnego warunku, od którego zależy dalsze życie. Sama obecność świadków, trójki rabinów, buta z rzemieniami i formułowanych na głos słów, że „mężczyzna ten nie odbudował domu brata swego” – tworzyła sytuację społecznej ekspozycji kobiety w roli zależnej i zawstydzanej.

Chalice jako pole manewru, kontrola i zemsta

Analizowane przypadki prasowe pokazują, że prawo religijne bywało traktowane przez niektórych mężczyzn nie jako obowiązek, ale jako środek nacisku. *Chalice* stawała się walutą – do negocjacji, szantażu, a niekiedy nawet zemsty. W historii Ester Szerman, opisaney w „Hajntige Najes”, szwagier, który przy trumnie zmarłego brata obiecał nie przeszkadzać wdowie w nowym życiu, po dwóch latach przyszedł do rabinatu z żądaniem dwóch tysięcy dolarów²². Jecheskiel Guterman żądał od Sary Froman, wdowy po jego zmarłym bracie, żeby załatwiła mu certyfikat, gdyż chce wyjechać do Ziemi Świętej²³. Inny przypadek – opisany w prasie pod tytułem *Chalice za kalosze* – dobitnie ukazywał, że wartość żądań nie była wyrazem potrzeby, ale pozycji: mężczyzna mógł dyktować warunki, więc to robił²⁴. Dla części kobiet rytuał *chalice* – który w założeniu miał dać im wolność – był narzędziem przedłużającej się niewoli¹. Co gorsza, każda próba obejścia rytuału (np. przez fikcyjnych świadków) czyniła je osobami niewiarygodnymi w oczach wspólnoty. Nawet

²² „Gewolt szlogen kapital fun zajn bruders umglik...”, 3.

²³ „A junge almone fun E”I kumt kejn Warsza nemen chalice”.

²⁴ „Wi azoj a kabcn in zibn poles halt baj ojfergericht weren mit finf tojzend dolar. Di nju-jorker szwagerin hot gemejnt ojscunaren baj im chalice far a por kaloszen (fun r’ Dan’s rezidenc)”, *Hajntige Najes*, R. 3, nr 38B, 13 lutego 1930, 3.

gdy nie doszło do formalnego potępienia, kobieta zostawała sama – i to nie tylko w sensie prawnym.

Czy była to instytucja religijna, czy narzędzie strukturalnej dominacji?

W publicystyce „Ewy” *chalice* była przedstawiana jako przykład instytucjonalnej przemocy ukrytej pod pozorem sakralności. Nie była „sporem o formułę” – lecz kwestią życia, autonomii, władzy. Redaktorki pisały wprost: dopóki los wdowy zależy od decyzji mężczyzny, a wspólnota nie oferuje żadnej alternatywy, żadne reformy nie będą wystarczające. Podobnie ujęła to Pua Rakowska, która – choć pisała w jidysz – udzielała się także na łamach „Ewy”. Ta założycielka Jidysze Frojen Organizacje, najstarszej kobiecej organizacji syjonistycznej na ziemiach polskich, krytykowała patriarchalny porządek, pisząc o „prawie pięści” i „rządach muskułów”²⁵. Nie było to jedynie teoretyzowanie, bo Rakowska, gdy jej mąż ciężko zachorował, sama „przechodziła katusze, ponieważ jej ojciec nalegał na rozwód, aby uniknąć procedury *chality*”²⁶.

Chalica, jako instytucja prawno-religijna, miała chronić kobiety przed wymuszonym lewiratem – a więc działać na ich korzyść. Tymczasem analiza źródeł prasowych, publicystyki kobiecej i stanowisk rabinicznych pokazuje coś odwrotnego: w międzywojennej Warszawie rytuał ten często stawał się narzędziem przemocy strukturalnej, sankcjonowanej autorytetem religii. Wszystko wskazuje na to, że problem nie leżał w samej treści rytuału, ale w asymetrii władzy, którą utrzymywał.

Podsumowanie i wnioski

Kobieta – wdowa po bezdzietnym mężu – nie miała możliwości wyjścia z sytuacji bez udziału szwagra. A szwagier, jeśli nie chciał udzielić *chality*, mógł to robić bezkarnie. Sądy rabinackie mogły apelować, grozić ekskomuniką, a prasa mogła nagłaśniać sprawy – ale realnego środka przymusu brakowało. Proponowane reformy – *sztar chalica*, rozwód warunkowy, naciski publiczne – pozostawały nieskuteczne, ponieważ nie zmieniały sedna sprawy:

²⁵ Joanna Lisek (Degler), „Pua Rakowska i jej walka o prawa kobiet”, *Kwartalnik Historii Żydów*, nr 3(231), 2009, 290–299.

²⁶ Ibidem, 296.

całkowitej zależności decyzji kobiety od woli mężczyzny. Co więcej, kobieta, która próbowała obejść rytuał – np. przez fałszywych świadków lub publiczny nacisk – była przez część środowiska potępiana nie mniej niż szantażujący ją mężczyzna.

Z perspektywy feministycznej *chalice* była czymś więcej niż rytuałem. Była testem na to, jak bardzo wspólnota gotowa jest zaufać kobiecie – i raz za razem ten test oblewała. W żadnej z przytoczonych spraw nie wystarczyło, że kobieta mówiła: „chcę wolności”. Zawsze potrzebowała potwierdzenia – podpisu, zgody, gestu mężczyzny. Publicystyka „Ewy” miała tego świadomość. Dlatego autorki nie postulowały tylko reform proceduralnych. Domagały się głębokiej zmiany strukturalnej: miejsca kobiet we władzach gmin żydowskich, głosu kobiet w sądach rabinackich, prawa kobiet do interpretowania własnego losu. To się nie wydarzyło. Pozostały jednak ślady: artykuły, opowiadania, notatki prasowe, głosy sprzeciwu. Pozostał także ślad w języku: słowo *chalice* – które miało oznaczać rytuał wyzwolenia – stało się w ustach kobiet synonimem przymusu, kontroli i zależności. To przesunięcie znaczenia nie jest błędem. Jest świadectwem doświadczenia.

Bibliografia

Źródła

- „A chalice fodert fun ir szwoger far niszt weln gebn ir chalice 24 000 zl. Dos gericht halt di twije far unbegrindet”, *Hajnt*, R. 23, nr 223, 26 września 1930.
- „A junge almone fun E”I kumt kejn Warsza nemen chalice. Der chalice-geber fodert a sertifikat kejn E”I un abisel geld”, *Unzer Express*, R. 7, nr 229B, 4 października 1933.
- „A merderisze kojł fun an araber hot umgebracht ir man. Ict iz zi gekumen fun Erec Israel kejn Warsza nemen chalice baj ir szwoger”, *Unzer Express*, R. 12, nr 249A, 26 października 1938.
- „An arabisze gut-organizirte merder-bande in Emek ojsgefirt dem mord iber Szmuel Gutrman”, *Hajnt*, R. 25, nr 58B, 9 marca 1932.
- „Far geben chalice hot er gewolt a hojz ober di brider hoben im ferkonkurirt un es gemacht far 32 000 zl”, *Hajnt*, R. 27, nr 70B, 23 marca 1934.
- „Froj fun a gehargeten Jud in Erec Isroel bamit zich in Warsza wegn «chalice»”, *Der Moment*, R. 21, nr 244A, 26 października 1938.
- „Gewolt szlogen kapital fun zajn bruders umglik...”, *Hajntige Najes*, R. 8, nr 285B, 13 grudnia 1936.

- Gołębianka, S.A. „Chelica”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 3, nr 32(130), 17 sierpnia 1930.
- Horn, Judyta. „Dwa żądania”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 1, nr 8, 8 kwietnia 1930.
- „Jeszcze jedna ofiara ciemnych i barbarzyńskich przepisów”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 3, nr 39(137), 5 października 1930.
- Klingsberg, Rachela, „Po stokroć nieszczęśliwe. Kilka słów w sprawie «agun» i «chalicot»”, *Ewa. Pismo tygodniowe*, R. 1, nr 18, 17 czerwca 1928.
- „Noch der ermordung fun Szmuel Guterman”, *Hajnt*, R. 25, nr 59B, 10 marca 1932.
- „Nor farn prajz fun a sertifikat wil er geben «halice» zajn umgliklecher szwegerin”, *Unzer Express*, R. 11, nr 192B, 18 sierpnia 1937.
- Nussbaum, Hilary. *Przewodnik judaistyczny obejmujący kurs literatury i religii*, (Warszawa: w.n., 1893).
- „Ot azoj hot men zich an ejce gegeben mir an akszn, vos hot niszt gewolt geben zajn szwegerin kejn chalice”, *Unzer Express*, R. 8, nr 71B, 23 marca 1934.
- Pięcioksiąg Mojżesza, Dewarim (Deuteronomium)*, przeł. Izaak Cylikow, (Kraków drukarnia Józefa Fischera, 1895).
- „Proces wegen dem geheimnisfulen mord in Otwock”, *Hajnt*, R. 31, nr 23B, 27 stycznia 1938.
- Seidman, Hilel. *Tog-buch fun warszewer geto*. (Buenos Aires–New York: National Yiddish Book Center, 1947).
- „Szojderlecher mord fun a Jud in Otwock”, R. 29, nr 110A, *Der Moment*, maja 1938.
- „Tragisze un komisze pasirungen in pojlisze sztet u sztetlech”, *Forverts* (Nowy Jork), Vol. 42, No. 14(964), 26 listopada 1938.
- „Wi azoj a kabcn in zibn poles halt baj ojfergericht weren mit finf tojzend dolar. Di nju-jorker szwegerin hot gemejnt ojscunaren baj im chalice far a por kaloszen (fun r’ Dan’s rezidenc)”, *Hajntige Najes*, R. 3, nr 38B, 13 lutego 1930.
- „Wiste awanture culib a chalice-sichsech in rabinat”, *Der Moment*, R. 25, nr 71, 23 marca 1934.

Opracowania

- Cohen-Almagor, Raphael. „Israeli Democracy, Religion, and the Practice of Halizah in Jewish Law”, *UCLA Women’s Law Journal*, Vol. 11, No. 1, 2000, 45–65.
- Lisek (Degler), Joanna. „Pua Rakowska i jej walka o prawa kobiet”, *Kwartalnik Historii Żydów*, nr 3(231), 2009, 290–299.

Szablowska-Zaremba, Monika. „Portret syjonistki z łam «Ewy», tygodnika dla pań (1928–1933)”, w: Agnieszka Janicka, Jarosław Ławski, Barbara Olech (red.), *Kobieta żydowska*, t. 3, (Białystok: Wydawnictwo Alter Studio, 2015), 545–560.

Wrona, Ewelina. *Bibliografia zawartości czasopisma „Ewa. Pismo Tygodniowe”*. Niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski, 2018. Promotor: dr Joanna Lisek.

Źródła internetowe

Greenstone, Julius H. „Halizah”, *Jewish Encyclopedia*, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7105-halizah>.

National Library of Israel, *Newspaper Collection*, <https://www.nli.org.il/en/discover/newspapers>.

MARIUSZ R. DROZDOWSKI

<https://orcid.org/0000-0002-2132-9687>

Uniwersytet w Białymstoku (Polska)

University of Białystok (Poland)

Spóźniona miłość – Iwan Mazepa i Motria Koczubej w świetle świadczeń historycznych

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na ukazaniu romansu Mazepy i Motrii Koczubej na podstawie istniejących źródeł. Prezentuje okoliczności nawiązania bliższej relacji między Mazepą i Motrią, rozwój burzliwego romansu i jego konsekwencje. Zostały przeanalizowane listy Mazepy do Motrii, które ukazały nie tylko siłę uczucia, jakie żywił on do swej wybranki, ale także jego niezwykle bogatą osobowość. Wydaje się, że romans z Motrią, który był wykorzystywany przez Moskwę oraz jej zwolenników do skompromitowania hetmana kozackiego, pokazuje, że było on człowiekiem w pełnym tego słowa znaczeniu, któremu nieobce były ludzkie namiętności. Nie ma wątpliwości, że Mazepa był nieodrodnym synem swej epoki – czasu, kiedy nawet najmądrzejsi i najbardziej ostrożni ludzie potrafili zaryzykować wszystko w imię prawdziwego uczucia.

Słowa kluczowe: Mazepa, Motria, Wasyl Koczubej, Kozak, listy, romans, miłość

BELATED LOVE – IVAN MAZEPA AND MOTRIA KOCHUBEY IN THE LIGHT OF HISTORICAL EVIDENCE

Abstract

The article focuses on showing the romance of Mazepa and Motria Kochubey on the basis of existing sources. The actual lecture shows the circumstances of establishing a closer relationship between Mazepa and Motria, the development of a stormy romance and its consequences. Mazepa's letters to Motria were also analyzed, which showed not only the strength of Mazepa's affection for Motria, but also his extremely rich personality. It seems that the affair with Motria, which was used by Moscow and its supporters to discredit the Cossack hetman, shows that he was a man in the full sense of the word, who was no stranger to people's passions. There is no doubt that Mazepa was the innocent son of his phenomenal day – a time when even the wisest and most careful people were able to risk everything for the sake of true love.

Keywords: Mazepa, Motria, Vasyl Kochubey, Cossack, letters, romance, love

Nie ulega najmniejszych wątpliwości, że Iwan Mazepa był jedną z najważniejszych, a zarazem najbardziej tajemniczych postaci w dziejach Ukrainy. Choć bibliografia dotycząca hetmana kozackiego jest bardzo obfita¹, to jednak jego życie i działalność do dziś wzbudzają wiele kontrowersji wśród historyków. Niewątpliwie fakt ten świadczy o jego niezwykłej i osobiwej charyzmie.

Prawdą jest również i to, że niemalże światowy rozgłos zapewnił Mazepie malarze, muzycy, a przede wszystkim poeci i pisarze. Jak bowiem słusznie zauważyła Natalia Jakowenko: „Z całkowitą pewnością można powiedzieć, że żadna inna ukraińska postać historyczna nie stała się bohaterem tylu utworów literatury światowej”².

¹ Zob. Oleksandr A. Udod (red.), *Mazepiana: materiali do bibliografii (1688–2009)*, uporządk. i avt. peredm. Ol'ga O. Kovalevs'ka, (Kiїв: Tempora, 2009). Z ważniejszych opracowań należy wymienić: Giovanna Brogi Bercoff, „Mazepa, lo zar e il diavolo. Un inedito di Stefan Javorskij”, *Russica Romana*, Vol. 7, 2000, 167–188; Giovanna Siedina (ed.), *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa / Mazepa and His Time: History, Culture, Society*, (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004); Tetiana G. Tairova-Åkovleva, *Ivan Mazepa i RossijskaÅ imperiÅ. IstoriÅ „predatel'stva”*, (Moskva: Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2011); Ol'ga O. Kovalevs'ka, *ÅkonografiÅ İvana Mazepe vobrazotvorÅomu mistectvi XX – poÅatku XXI st.*, (Kiїв: Tempora, 2013).

² Natalia Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795*, przeł. Anna Babiak-Owad, Katarzyna Kotyńska, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011), 398.

Warto tu przypomnieć, że swoje dzieła poświęcili Mazepie tak znamienici autorzy, jak George Byron, Victor Hugo, Konrad Rylejew, Aleksander Puszkina, Tadeusz Bułharyn, Józef Bohdan Zalewski czy wreszcie Juliusz Słowacki³.

Należy także podkreślić, że o tym szczególnym zainteresowaniu wielu europejskich twórców postacią hetmana kozackiego zdecydowały nie jego dokonania na polu militarnym, gospodarczym, politycznym i społecznym, lecz epizody z jego dość bogatego życia prywatnego. Jednym z nich był romans z Motrią Koczubej, który rozślawił imię Mazepy daleko poza Ukrainą.

Przechodząc do omówienia źródeł wykorzystanych w niniejszym artykule, należy zaznaczyć, że dla przeprowadzenia prezentowanego wywodu największą wartość poznawczą miały listy Mazepy do Motrii:

List jest swoistym przejawem piśmiennictwa [jak pisał przed laty Roman Pollak – M.D.] zależnym bardziej niż inne kształty słowa pismem utrwalonego od potrzeb chwili, od warunków współczesnego życia, właściwych mniej lub więcej zróżnicowanym grupom społecznym. Dostosowany do odbiorcy pośredniczy on między oddalonymi od siebie osobami lub zespołami osób, zastępuje bezpośrednie z piszącym porozumienie, jego przemowę, perswazję, rozmowę z nim czy dyskusję⁴.

Trzeba w tym miejscu zauważyć, że wśród badaczy nie ma zgodności co do tego, czy owe listy wyszły spod pióra Mazepy, czy też były napisane inną ręką.

Według Oleny Dziuby brak oryginalnych listów, okoliczności ich opublikowania, a także znane fakty z prywatnego życia Iwana Mazepy pozwalają zakwestionować jego autorstwo⁵. W ocenie Walerija Szewczuka listy są bez wątpienia wyrazem literackiej twórczości hetmana kozackiego⁶. Istnieje również grupa ukraińskich badaczy na czele z Jurijem Mycykiem, którzy stoją na stanowisku, że listy Mazepy do Motrii mogły zostać sfabrykowane przez Rosjan,

³ Zob. Julian Maślanka, „Mazepa”, w: Zofia Stefanowska, Janusz Tazbir (red.), *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992), 95–130.

⁴ *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza*, wyd. R. Pollak, (Wrocław: Zakład Naukowy im. Ossolińskich, 1957), V.

⁵ Oléna M. Dzuba, „Ci pisav get'man İvan Mazepa listi Motri Kočubeivni?”, *Ukraińs'kij isto-ričnij žurnal*, No. 6, 2009, 23.

⁶ Valerij Ševčuk, *Prosvičenij volodar: İvan Mazepa âk budiŭničij Kozac'koï deržavi i âk literaturnij geroj*, (Kiïv: Libid', 2006), 345–346.

ponieważ można je interpretować w sposób, który nie sprzyja wizerunkowi Mazepy⁷.

Wydaje się jednak, że treść rzeczonych listów, jak również ich warstwa językowo-stylistyczna⁸ wskazują, że ich autorem był nie kto inny, a właśnie Mazepa.

Warto też przywołać także trafne słowa Wolfa Moskowicza, który stwierdził, że: „niezależnie od interpretacji działań Mazepy, nie mogę wątpić w autentyczność listów Mazepy, ponieważ nie byłoby możliwe naśladowanie jego osobliwego stylu, który odpowiada temu, co wiemy o Mazepie i jego pochodzeniu”⁹.

Zanim przejdziemy do sedna naszych rozważań, przypomnijmy najpierw pokrótce charakterystyki uczestników wspomnianego romansu. Iwan Mazepa urodził się najprawdopodobniej 20 marca 1639 r.¹⁰ we wsi Mazepińce niedaleko Białej Cerkwi. Wywodził się z rodu Mazepów-Kołodyńskich posługującego się herbem Kurcz (Korczy)¹¹. Był synem Adama Stefana (zm. 1665)¹², atamana białocerkiewskiego od 1654 r., którego król Jan Kazimierz mianował podczaszym czernihowskim w roku 1662, oraz Maryny z Mokijewskich (zm. pod koniec 1707), przedstawicielki starego szlacheckiego rodu Białocerkiewszczyzny, silnie zaangażowanego w powstanie Bohdana Chmielnickiego. Pod koniec życia była ona ihumenią żeńskich monasterów: Kijowsko-Pieczerskiego, Wozniesieńskiego i Głuchowskiego¹³.

Możliwe, że od 1649 r. Mazepa kształcił się w sławetnej Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, a następnie w warszawskim kolegium jezuickim.

Przypuszczalnie w 1658 lub 1659 r. ojciec przyszłego hetmana, korzystając z protekcji Iwana Wyhowskiego, ulokował syna na dworze Jana Kazimierza w charakterze „pokojuowego”¹⁴. Zaskarbiw-

⁷ Zob. Wolf Moskovich, „Hetman Ivan Mazepa's love letters”, w: Giovanna Siedina (ed.), *Mazepa e il suo tempo*, 566.

⁸ Ibidem, 565–571.

⁹ Ibidem, 566.

¹⁰ Na temat rozbieżności co do daty urodzin hetmana zob. Wiesław Majewski, „Mazepa Jan”, w: Emanuel Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, (Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1975), 294; Sergij Pavlenko, *Ivan Mazepa*, (Kiїв: „Al'ternativi”, 2003), 5–8.

¹¹ Wiesław Majewski, „Mazepa”, 294; Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba. Druge dopovnene vidannâ*, (N'ū-Jork, Kiїв-L'viv-Pariż-Toronto: Misioner, 2001), 59.

¹² Wiesław Majewski, „Mazepa Adam Stefan”, w: Emanuel Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, 293–294.

¹³ Ibidem, 294; Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, 60.

¹⁴ Teresa Chynczewska-Hennel, „Stereotypy – literatura – polityka. Jan (Iwan) Mazepa w polskim przekazie”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*,

szy sobie zaufanie króla, Mazepa w jego imieniu odbył kilka ważnych misji dyplomatycznych.

W roku 1659 r. został wysłany z listami królewskimi do hetmana Wyhowskiego, w 1660 r. do hetmana Jurija Chmielnickiego, a w roku 1663 do Pawła Tetery, któremu wręczył buławę hetmańską. Brał także udział w wyprawie Jana Kazimierza na Ukrainę Lewobrzeżną w latach 1663–1664¹⁵.

Śmierć Ludwiki Marii, a przede wszystkim abdykacja Jana Kazimierza oraz elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego to wydarzenia, które nie tylko kończą dotychczasową karierę Mazepy¹⁶, lecz jednocześnie osłabiają jego związki z Rzeczypospolitą¹⁷.

Osiadłszy na Wołyniu, miał wdać się między innymi w romans z żoną Stanisława Falibowskiego, który nie skończył się dla niego zbyt dobrze. Urażony mąż postanowił bowiem okrutnie zemścić się na kochanku. Po uprzednim jego schwytaniu i rozebraniu do naga:

przywiązał go [jak czytamy u J.Ch. Paska – M.D.] na jegoż własnym koniu, zdjawszy kulbakę, głęba do ogona, a do głowy tyłem, ręce opak związane, nogi pod brzuch koniowi podwiązano, potężnie bachmata dosyć z przyrodzenia bystrego zhukano, kańczugami osieczono, a jeszcze nadgłówek mu zerwawszy z głowy, kilka razy nad nim strzelono¹⁸.

Koń pędzący jak oszalały zaniósł Mazepę do jego włości, gdzie od niechybnej śmierci uratowali go miejscowi wieśniacy.

Oceniając konsekwencję powyższego zdarzenia, nasz pamiętnikarz zanotował, że Mazepa „ledwie nie zdechł i wysmarowawszy się z samego wstydu pojechał z Polski”¹⁹.

vol. 73, 2018, 106; Marek Wagner, „Jan (Iwan) Mazepa, hetman kozacki (ok. 1639–1709)”, w: Piotr Kroll, Mirosław Nagielski, Marek Wagner, *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, (Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2010), 420.

¹⁵ Oksander Ogloblin, *Get'man Iwan Mazepa ta jogo doba*, 61.

¹⁶ Trudno jest jednoznacznie ustalić datę opuszczenia przez Mazepę dworu królewskiego. Być może stało się to w 1668 r., po abdykacji Jan Kazimierza, w 1663 r. – jak sugeruje Samuel Welyczko, a może wreszcie w 1665 r. – na co zwraca uwagę Natalia Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795*, 399; Samijło V. Veličko, *Litopis*, t. 2. *Pereklavz knižnoi ukrains'koï, movi*, vst. stattâ, koment. Valerij. O. Ševčuk, vîdp. red. Oleks V. Mišanič, (Kiïv: Dnipro, 1991), 70.

¹⁷ W. Majewski, „Mazepa”, 295.

¹⁸ Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, opr. Roman Pollak, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987), 143.

¹⁹ Ibidem, 144.

Oczywiście mało prawdopodobne jest, aby ów romans był decydującym impulsem do powrotu Mazepy na Ukrainę Prawobrzeżną. Wiemy natomiast na pewno, że pod koniec 1669 r. nasz bohater wstąpił na służbę do hetmana Piotra Doroszenki, w czym zapewne pomocny był jego ślub z córką pułkownika białocerkiewskiego Semeną Połowca – Hanną, wdową po pułkowniku Samuelu Frydrykiewicz²⁰.

W początkowym okresie Mazepa był rotmistrzem przybocznej chorągwi Doroszenki, później zaś miał najprawdopodobniej pełnić funkcję pisarza generalnego²¹. W imieniu hetmana odbył też kilka istotnych legacji. Na progu 1673 roku udał się na Krym w celu uzyskania od chana posiłków zbrojnych, zaś w marcu 1674 r. do Perejasławia na rozmowy z hetmanem Iwanem Samojłowiczem oraz kniazem Grigorijem Romodanowskim w sprawie zjednoczenia Prawobrzeżnej Ukrainy z Lewobrzeżem²².

W trakcie kolejnej misji dyplomatycznej na Krym w czerwcu tego roku Mazepa został uwięziony przez atamana koszowego Iwana Sirkę, który na żądanie hetmana Samojłowicza odesłał go do Baturyna²³. Ujawniając się jako zwolennik orientacji promoskiewskiej, Mazepa dość szybko zdobył zaufanie hetmana zadnieprzańskiego, który mianował go swoim dworzaninem²⁴.

Pomijając w tym miejscu szczegółowy opis dalszej służby Mazepy u hetmana Samojłowicza, należy jedynie zauważyć, że w trakcie wykonywania rozmaitych misji w Moskwie, których początek sięga 1676 r.²⁵, udało mu się nawiązać kontakty z kniazem Wasylem Golicynem, faworytem regentki Zofii Aleksiejewny, faktycznym kierownikiem ówczesnej polityki Moskwy²⁶. Znajomość ta nie pozostawała bez wpływu na dalsze losy Mazepy.

Po usunięciu Samojłowicza, do czego przyczynił się zorganizowany nie bez inspiracji Golicyna spisek starszyny, zarzucającej mu między innymi samowładztwo oraz zdradę na rzecz chana

²⁰ Bogdan Kentrżins'kij, *Mazepa*, (Kiїв: Tempora, 2013), 132; Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, 62–63.

²¹ Zakwestionował ten fakt badacz ukraiński Oleksandr Ohloblyn (Oleksander Ogloblin), który uważał, że Mazepa nigdy nie sprawował urzędu pisarza generalnego, a jedynie pełnił obowiązki generalnego asaūla, Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, 63.

²² Wiesław Majewski, „Mazepa”, 295; Marek Wagner, „Jan (Iwan) Mazepa”, 421.

²³ Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, 63.

²⁴ Ibidem, 65.

²⁵ Szerzej na ten temat zob. Tetāna G. Tairova-Ākovleva, *Ivan Mazepa i Rossijskaā imperia*, 17–32.

²⁶ Oleksander Ogloblin, *Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba*, 66.

krymskiego, nowym hetmanem w dniu 4 sierpnia 1687 r. został wybraniec faworyta Zofii Iwan Mazepa²⁷.

Ponieważ nie miejsce tu na pogłębioną i rozbudowaną analizę okresu sprawowania przez Mazepę władzy hetmańskiej, ograniczę się jedynie do przypomnienia kilku podstawowych z niego faktów.

Na początku lata 1689 r. nowy hetman kozacki wziął udział w krymskiej wyprawie zorganizowanej przez Golicyna. Jej niepowodzenie w niemalym stopniu przyczyniło się do upadku carówny Zofii i jej ulubieńca²⁸.

Mazepa wkrótce po tym zdarzeniu stał się doradcą Piotra I nie tylko w sprawach wojskowych, lecz także politycznych, a ponadto został lojalnym egzekutorem jego rozporządzeń.

Mając pełne poparcie młodego cara, mógł sprawować niemalże suwerenną władzę nad Hetmańszczyzną, jednocześnie wypełniając militarne zobowiązania wobec Moskwy wynikające z podpisanych przez niego niezwłocznie po wyborze na hetmana artykułów kołomackich²⁹. Towarzyszył wojskom moskiewskim w wyprawach przeciwko Turkom i Tatarom (w 1695 r. oraz w latach 1697–1698).

Piotr I, doceniając wierność Mazepy, odznaczył go w 1700 r. Orderem św. Andrzeja. Warto także nadmienić, że w 1703 r. August II nadał mu Order Orła Białego, a w 1707 r. dzięki zabiegom zwycięzcy spod Połtawy Mazepa uzyskał od cesarza tytuł księcia cesarstwa rzymskiego³⁰.

Do ogromnie ważnych wydarzeń w życiu Mazepy doszło w dobie wielkiej wojny północnej (1700–1721). Dokonana przez niego w tym czasie zmiana orientacji politycznej i podjęte próby oparcia się na Rzeczypospolitej i Szwecji³¹ były w dużym stopniu uwarun-

²⁷ Zob. Tetâna G. Tairova-Âkovleva, *Ivan Mazepa i Rossijskaâ imperia*, 39–55.

²⁸ Nikolâj I. Kostomarov, *Ruina, Mazepa, Mazepincy, isroričeskie monografii iissledovaniâ*, (Moskwa: Čarli, 1995), 424–430; Tetâna G. Tairova-Âkovleva, *Ivan Mazepa i Rossijskaâ imperia*, 73–81.

²⁹ Dokument składający się z 22 punktów, który regulował relacje między Hetmańszczyzną a Moskwą, zob. Oleksander Ogloblin, *Get'man İvan Mazepa ta jogo doba*, 77–80; Viktor Brehunenko, *Shidna brama Ėvropi. Kozac'ka Ukraïna v XVII-XVIII st.*, (Kiïv: Tempora, 2014), 243.

³⁰ Wiesław Majewski, *Mazepa*, 295.

³¹ Szerzej na ten temat pisali m.in. Mihâjlo Andrusâk, „Zv'âzki Mazepi iz Stanislavom Lešins'kim i Karlom XII”, *Zapiski Naukovogo Tovaristva im. T. Ševčenko* (dalej: *Zapiski NTŠ*), 1933, t. 152, 35–61; Władysław Konopczyński, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Popierania Polskiej Twórczości Naukowej p. n. Kasa Mianowskiego, 1924, reprint: Kraków-Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2016), 75–81; Józef Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, (Kraków: PAU, 1925), 303–306; idem, *Stanisław Leszczyński*, oprac. J. Staszewski, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984), 82–84; Wiesław Majew-

kowane niekorzystnymi zmianami wobec Zadnieprza ze strony Piotra I, które zmierzały w kierunku ograniczenia jego autonomii³².

Wyjątkowo niepokojące było rosnące znaczenie faworyta cara księcia Aleksandra Mienszykowa. Zamierzając zostać hetmanem kozackim, Mienszykow groził likwidacją Hetmańszczyzny i zaludnieniem jej terytorium Moskwicinami. Dążył on ponadto do skłócenia Mazepy ze starszyzną, namawiając go między innymi do rozprawienia się z jej przedstawicielami, których określał mianem wrogów³³.

Podjęte w listopadzie 1705 r., za pośrednictwem księżnej Anny Dolskiej³⁴, kontakty między Mazepą a królem Stanisławem Leszczyńskim doprowadziły ostatecznie do zawarcia na początku 1708 r. w Smorgoniach trójstronnego, polsko-ukraińsko-szwedzkiego układu. Hetman kozacki zobowiązał się do przekazania królowi szwedzkiemu Karolowi XII na okres wojny twierdz na Siewierszczyźnie (Starodub, Nowogród Siewierski, Mglin i in.), udzielenia wojskowego wsparcia armii szwedzkiej w walce przeciwko Moskwie oraz dostarczenia jej żywności³⁵.

Zawarta zaś jednocześnie umowa polsko-ukraińska zakładała włączenie Ukrainy do Rzeczypospolitej na zasadach unii hadziackiej. Czytamy w niej między innymi, że po wypełnieniu zobowiązań militarnych wobec Karola XII ziemie kijowska, czernihowsko-siewierska i smoleńska miały wrócić do Rzeczypospolitej, Mazepa zaś miałby otrzymać lenne księstwo utworzone z województw połockiego oraz witebskiego³⁶.

Należy tu podkreślić, że informacja o lennie połocko-witebskim – jak słusznie wykazał Wiesław Majewski – jest niewiarogodna³⁷.

ski, *Mazepa*, 296–297; Orest Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, (New York: Columbia University Press, 1981), 26–32, wersja ukraińska: Órest Subtél'nij, *Mazepinci: ukrains'kij separatizm na počatku XVIII st.*, (Kiïv: Libid', 1994), 26–31; Oleksander Ogloblin, *Get'man İvan Mazepa ta jogo doba*, 254–264; Bogdan Kentrîns'kij, *Mazepa*, 250–272; Viktor Brehunenko, *Shidna brama Ėvropi*, 287–291; Tetâna G. Tairova-Äkovleva, *Ivan Mazepa i Rossijskaâ imperia*, 337–349.

³² Zob. Órest Subtél'nij, *Mazepinci*, 21–26; Viktor Brehunenko, *Shidna brama Ėvropi*, 283–287.

³³ Viktor Brehunenko, *Shidna brama Ėvropi*, 285.

³⁴ Zob. Omel'ân Pricak, „İvan Mazepa i knâginâ Anna Dol's'ka”, w: Român Smal'-Stóc'kij (red.), *Mazepa: Zbirnik*, t. 2, [praci ukrains'kogo naukowego institutu, t. 46], (Varšava, 1938), 102–117.

³⁵ Mihájlo Andrusák, „Zv'ázki Mazepi iz Stanislavom Lešins'kim”, 47–48.

³⁶ Ibidem, 48; Teresa Chynczewska-Hennel, „İdea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później”, *Kwartalnik Historyczny*, t. 109, 2002, 142.

³⁷ Wiesław Majewski, „Mazepa”, 297.

Warto także wspomnieć o zawartej z pominięciem strony polskiej w dniu 9 kwietnia 1700 r. w Wielkich Budyszczach drugiej umowy ukraińsko-szwedzkiej. Karol XII przyjął pod swą protekcję Ukrainę oraz zobowiązał się do niezawierania pokoju, dopóki nie wyzwoli spod moskiewskiej władzy Ukrainy i Zaporozża³⁸. Wszelakie koncepcje wyzwolenia Ukrainy spod panowania Moskwy rozplynęły się po klęsce króla szwedzkiego pod Połtawą, do której doszło 8 lipca 1709 r.³⁹

Po tej porażce Mazepie udało się przeprowadzić Karola XII przez Dzikie Pola do Oczakowa. Był to już jednak ostatni wyczyn hetmana. Zmarł on po ciężkiej chorobie we wsi Warnica (Varnity) pod Benderami w nocy z 2 na 3 listopada 1709 r. w otoczeniu – jak podkreśliła Tatjana Tairowa-Jakowlewa – swoich stronników – starszyny i Kozaków⁴⁰.

Zastanówmy się przez chwilę nad kwestią wyglądu hetmana kozackiego. Jak dowiódł przed laty Ilko Borszczak⁴¹, najbardziej wiarygodne informacje w tym względzie możemy odnaleźć w relacjach osób, które miały bezpośredni kontakt z Mazepą.

Jednym z nich był urodzony w Rzeczypospolitej francuski dyplomata Jean Casimir Baluze (Jan Kazimierz Baluze), który, powracając z Moskwy w 1704 r., odwiedził hetmana w Baturynie⁴²:

Książę Mazepa [jak czytamy w liście Baluze’a do jakiegoś bliżej nieokreślonego krewnego⁴³ – M.D.] jest już w poważnym wieku, o jakieś dziesięć lat starszy ode mnie. Wygląd jego surowy, wzrok bystry, ręce cienkie i białe jak u kobiety, choć ciało jego silniejsze niż ciało niemieckiego rajtara i jeździec z niego znakomity⁴⁴.

³⁸ Oleksander Ogloblin, *Get'man Iwan Mazepa ta jogo doba*, 263.

³⁹ Zob. Władysław A. Serczyk, *Poltawa 1709*, (Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1982); Oleksij Sokirko, *Ukraińs'kij rubikon. Poltavs'ka bitwa 27 červnâ 1709 r.*, č. 1–2, (Kiїв: Tempora, 2009); Peter From, *Klęska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, przeł. Wojciech Łygaś, (Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2010); Zbigniew Anusik, „Dlaczego Szwedzi przegrali bitwę pod Połtawą? Natura przeciwko armii szwedzkiej w kampaniach 1708 i 1709 roku”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 19, nr 1, 2020, 81–102.

⁴⁰ Tetâna G. Tairowa-Âkovleva, *Ivan Mazepa i Rossijskaâ imperia*, 370.

⁴¹ Il'ko Boršak, „Mazepa – lûdina j istoričnij diâč”, *Zapiski NTŠ*, 1933, t. 152, 14–15.

⁴² Ibidem, 28; Teodor Mac'kiv, *Get'man Iwan Mazepa v zahìdn'oevropejs'kih džerelah 1689–1709 rr.*, (Mûnhen: Ukraïns'kij Vil'nij Universitet, 1988), 104.

⁴³ Zawarł w nim Baluze relację ze spotkania z hetmanem Mazepą, Teodor Mac'kiv, *Get'man Iwan Mazepa*, 104.

⁴⁴ Il'ko Boršak, „List Žana Balûza pro Mazepu”, w: idem, „Mazepa – lûdina j istoričnij diâč”, dodatki, No. 1, 29.

W dalszej części pisma dyplomata podkreślał, że: „Jest on bardzo poważany w kozackiej krainie, gdzie naród, kochający wolność i dumny, mało lubi tych, którzy pragną narzucić mu swoją wolę”⁴⁵.

Interesujące spostrzeżenia na temat oblicza Mazepy zanotował w swych notatkach poświęconych hetmanowi nieznanym nam z imienia szwedzki wojskowy wysokiej rangi: „Mazepa nie miał zbyt pięknej twarzy Ale oczy wasze urzekały jego białe dłonie, cienkie, pełne wdzięku i jego dumna głowa z białymi puklami, długie opadające wasy, a ponad tym wszystkim, duma, poczucie godności i surowość, jaką łagodziła elegancja”⁴⁶.

O ile w przypadku Mazepy, o czym świadczą dotychczasowe nasze rozważania, nie ma większych problemów z ustaleniem zasadniczych faktów z jego życia, o tyle na temat jej wybranki nie dysponujemy zbyt szczegółowymi informacjami.

Motria była drugą córką sędziego generalnego Wasyla Koczubeja. Przyjmując, że w okresie flirtu z Mazepą miała 16–18 lat, urodziła się pomiędzy rokiem 1686 a 1688⁴⁷. Należy w tym miejscu dodać, że jej ojcem chrzestnym został Mazepa. Jej matką była Lubow Koczubej, córka pułkownika połtawskiego Fiodora Żuczenki⁴⁸.

Niestety nie są nam znane fakty ani z jej dzieciństwa, ani wczesnej młodości.

Niewiele więcej wiemy także o losach Motrii po zakończeniu romansu z Mazepą. Najbardziej prawdopodobne wydaje się założenie, że w 1707 r. Koczubejówna wyszła za mąż za Wasyla Czujkiewicza⁴⁹. Warto zauważyć, że był on blisko związany z hetmanem kozackim, któremu najpierw służył jako dworzanin, a następnie jako generalny sędzia. Za pozostanie wiernym Mazepie aż do bitwy pod Połtawą został on następnie skazany na zesłanie na Syberię.

⁴⁵ Ibidem; Teodor Mac'kiv, *Get'man İvan Mazepa*, 105.

⁴⁶ Cyt. za. İl'ko Borśak, „Mazepa – lûdina j istoričnij diáč”, 15; Natalia Jakowenko, *Historia Ukrainy*, 400.

⁴⁷ Zob. Vitalij Kişik, „Do problemi identifikacii pohovannâ Motri Kočubej”, w: Petro Tron'ko (red.), *İstoriâ Ukraïni: Malovidomi imena, podii, fakti: Zbîrnik naukovih statej istoričnoï temati, vip. 12*, (Kiïv: Ridnij kraj, 2001), 387; Denis V. Žuravl'ov, *Mazepa. Lûdina. Politik. Legenda*, (Harkiv: Folio, 2007), 211.

⁴⁸ Tetâna G. Tairova-Âkovleva, „Motrâ Kočubej i ee roman s getmanom Ivanom Mazepoj”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2007, No. ½, 102.

⁴⁹ Ibidem, 104; Oléna M. Dzûba, „Či pisav get'man İvan Mazepa listi Motri Kočubeivni?”, 21; Sergij Pavlenko, „Motrâ Kočubejvîjšla zamiž za 70-ričnogo V. Čujkiviča?”, w: Sergij Pavlenko, *Kohannâ get'mana Mazepi. İstorično-dokumental'na studiâ*, (Černigiv: Vidavnictvo „Rus”, 2008), dodatki, No. 2, 67–72.

Wkrótce dołączyła do niego jego żona, która najpewniej zakończyła tam swój żywot⁵⁰.

Oprócz powyższej wersji dotyczącej dalszych losów Motrii istnieje jeszcze kilka innych. Zakładają one między innymi, że Kocubejówna postradała zmysły, utopiła się w stawie w Baturynie czy wreszcie wstąpiła do klasztoru⁵¹.

Nie wiemy również, jak w rzeczywistości wyglądała córka Kocubeja. Brak jej autentycznego portretu sprawia, że pozostaje nam jedynie poetycki opis jej oblicza autorstwa Aleksandra Puszkina zawarty w poemacie *Połtawa*⁵².

Chociaż jest to raczej wyobrażenie poety, a nie jej realny wygląd, to jednak warto przywołać go tu w całości:

И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена, грудь ее бела.
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют.
Звездой блещут ее глаза;
Ее уста, как роза, рдеют.
Но не единая краса
(Мгновенный цвет!) молвою шумной
В младой Марии почтена:
Везде прославилась она
Девницей скромной и разумной⁵³.

I prawda: żadnej się dziewczynie
Nie mierzyć z nią w Połtawie całej.

⁵⁰ Tetâna G. Tairova-Âkovleva, „Motrâ Kočubej”, 104.

⁵¹ Vitalij Kišik, „Do problemi identifikacii pohovannâ Motri Kočubej”, 383.

⁵² Aleksânr S. Puškin, „Poltava”, w: Boris V. Tomaševskij (red.), *Polnoe Sobranie Sočinenij v desâti tomah*, t. 4. *Poëmy – skazki*, (Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950), 249–308.

⁵³ Ibidem, 253–254.

Maria jak kwiat, co go w dolinie
Cienie dąbrowy piastowały.
Wysmukła jak topola młoda
Kijowskich wzgórz. Jej ruchy płynne
Łabędzia na samotnych wodach
Przypominają, jej uroda
W lekkości równa łani zwinnej
Pierś jej podobna pianie białej.
Wysokie czoło jej owiały
Loki, co na kształt chmur czernieją,
Wzrok młodej Marii gwiazdą pała,
Usta jak róża czerwienieją.
Ale nie tylko piękno ciała
(Znikomy kwiat!) wieść ludzka szumna
Rozgłasza w całej okolicy,
Młodej oddaje cześć dziewicy,
Że taka skromna i rozumna.⁵⁴

Dzieje miłości Motrii Koczubej i Iwana Mazepy stały się powszechnie znane za sprawą przede wszystkim donosu Wasyla Koczubeja na hetmana kozackiego do władz moskiewskich⁵⁵.

Oprócz oskarżenia Mazepy o układy z polskim królem w celu wyjścia spod protekcji cara znalazły się w nim także jego listy miłosne do Motrii, które, jak słusznie zauważyła Olena Dziuba, miały skompromitować ukraińskiego włodarza, przedstawiając go jako osobę, dla której nie istnieją ustanowione normy moralne, a zatem zdolną do wszelakich mało chwalebnych czynów, w tym oczywiście do zdrady⁵⁶.

Niestety nie jesteśmy w stanie ustalić dokładnego czasu ani okoliczności spotkania młodej córki sędziego generalnego z sędziwym, lecz jeszcze pełnym werwy Mazepą. Analiza zachowanych źródeł, wspomnianego donosu Koczubeja, listów Mazepy do Motrii i jej ojca⁵⁷ pozwalają stwierdzić, że do nawiązania romansu między

⁵⁴ Aleksander Puszkina, *Połtawa*, przeł. Mieczysław Jastrun, w: tegoż, *Poematy i baśnie*, red. Mieczysław Jastrun, Seweryn Pollak, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956), 207–208.

⁵⁵ Zob. *Istočniki Malorossijskoj istorii, sobrannye D. N. Bantyšem-Kamenskim i izd. Ósip Bodánski, č. 2. 1691–1722*, (Moskwa: Izdatel'stvo Universitetskaja tipografija, 1859), 124–130; *Čtenia v imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskich pri Moskovskom universitete*, kn. 1, otd. 2, (Moskwa: Izdatel'stvo Universitetskaja tipografija, 1859), 124–130.

⁵⁶ Oléna M. Dzuba, „Či pisav getman İvan Mazepa listi Motri Kočubeivni?”, 16–17.

⁵⁷ *Istočniki Malorossijskoj istorii*, 131–132.

Motrią a Mazepą doszło być może jesienią 1704 r. Właśnie w tym okresie Mazepa, przebywając w swym pałacu położonym w miejscowości Honczariwka⁵⁸, często odwiedzał sąsiada, Wasyla Koczubeja, i przy tej okazji mógł nawiązać relacje z jego córką.

Wkrótce między nimi zrodziło się głębsze uczucie. O żarliwości miłości, którą hetman darzył Motrię, niech świadczy chociażby fragment jednego z jego listów do Koczubejówny⁵⁹ wyrażający wielką tęsknotę za ukochaną: „Szczęśliwe moje listy, które są w rękach twoich, niżli moje biedne oczy, które na ciebie nie patrzą”⁶⁰.

O sile uczucia Mazepa do Motrii wiele mówią nam także sposoby, w jakich zwracał się on do niej we wspomnianych listach. Oto niektóre z nich: „Moja ukochana, moja najśłodsza, najmiłsza Motronenko”⁶¹, „Moja ukochana Motrenko”⁶², „Moje serce”⁶³, „Moje umiłowane serce”⁶⁴.

Zakochany z wzajemnością Mazepa zdecydował się poprosić rodziców Motrii o jej rękę, lecz spotkał się z ich stanowczą odmową.

Zdecydowanie inaczej tło związku Mazepy z Motrią przedstawia w swym donosie Koczubej.

W jego ocenie hetman starał się uwieść jego córkę: „odręcznie pisanymi listami, licznymi prezentami”, jednak, jak podkreślał, Motria nie odwzajemniała jego zalotów⁶⁵.

Wtedy to – jak kontynuował – Mazepa uciekł się do magii i rzucił na nią urok, który sprawił, że postradała zmysły, uciekła z rodzinnego domu i pluła na matkę i ojca⁶⁶. Koczubej tłumaczył także, że nie mógł wraz ze swoją żoną zgodzić się na wydanie swej córki za mąż za hetmana kozackiego, ponieważ, gdyby to zrobił, stałby się „łamiącym prawo ojcem i niewiernym chrześcijaninem”⁶⁷.

⁵⁸ Zob. Igor Kutašov, „Deržavotvorča koncepciâi poliŭniĉna diâl'nist' Ivana Mazepi”, w: Ůrij A. Levenec' (red.), *Naukovi zapiski Institutu poliŭniĉnih i etnonacional'nih doslidžen' im I.F. Kurasa NAN Ukraini. Zbirnik naukovih prac'*, vip. 32, (Kiiv, 2006), 26–36; Tetâna G. Tairova-Âkovleva, „Motrâ Kočubej”, 100; Paweł Krokosz, „Baturyn – idea hetmańskiej stolicy”, *Krakowskie Pismo Kresowe*, Vol. 5, 2013, 26–28.

⁵⁹ Zob. Wolf Moskovich, „Hetman Ivan Mazepa's love letters”, 565–572.

⁶⁰ „Šaslivšii moi pisma, šo v ruĉenkah tvoih buvaŭt, neželi moi bidnie oĉi, šo tebe ne oglâdaŭt”, list 11, *Istoĉniki Malorossijskoj istorii*, 129.

⁶¹ Ibidem.

⁶² List 12, ibidem, 130.

⁶³ List 10, ibidem, 129.

⁶⁴ List 5, ibidem, 128.

⁶⁵ Ot' Kočubeâ k' gosudarŭ donošenje”, *Istoĉniki Malorossijskoj istorii*, 126.

⁶⁶ Egda ne vozmog lestiŭ preklonišâ k obaâniŭ i ĉarodeâniŭ i sotvor i dejstvom i obaâniem eže dšer i moei vozbeshitišâ i begati, na otca i mater' plevati”, ibidem.

⁶⁷ „Egda že predast grobu ženu svoŭ, togda novuŭ izobretaet na mâ vraždu, prel'šaâ mâ, ustrašaâ, molâ i smertiŭ prešaše, daby vtoruŭ dšer' moŭ denicu emu že vospriemlemuŭ

Brak zgody rodziców na małżeństwo Motrii z Mazepą nie zniechęcił tego ostatniego do działań na rzecz pozyskania młodej Koczubejówny. Jak dowiadujemy się z cytowanego już donosu sędziego generalnego, Mazepa nakłonił jego córkę, aby ta opuściła dom rodziców i udała się do jego posiadłości.

Koczubej informował cara, że Mazepa, przebywając w Bachmaczu, w dniu 2 grudnia 1704 r. posłał do niego do Baturyna swojego sługę Demiana, który dostarczył mu świeżych ryb. Posłaniec ów – jak czytamy w dalszej części analizowanego dokumentu, wykorzystując nadarzającą się okazję, rozmawiał także na osobności z Motrią. Zgodnie z przekazaną mu przez Mazepę instrukcją miał zaoferować jej najpierw 3, a później nawet 10 tysięcy czerwonych złotych w zamian za udanie się do hetmana, lecz ona stanowczo odmówiła⁶⁸. Wtedy to Demian w imieniu swojego pana poprosił ją, aby raczyła podarować mu pukiel swoich włosów⁶⁹.

Zgodnie z donosem Koczubeja dwa dni później, w dzień św. Mikołaja, Mazepa ponownie wysłał Demiana, który tym razem miał przekonywać Motrię, by spotkała się z hetmanem w miejscu, gdzie była dziura w ogrodzeniu ogrodu jej ojca⁷⁰. Mimo że do ustalonego spotkania nie doszło, Motria, nie mogąc dłużej znieść rozłąki z ukochanym oraz coraz cięższej atmosfery w domu, zdecydowała się na ucieczkę do Mazepy.

Dużą rolę w budowaniu tej atmosfery odegrała matka Motrii Lubow Koczubej, kobieta obdarzona silnym charakterem i nad wyraz ambitna.

Oddajmy na chwilę głos poecie:

И вся полна негодованьем
К ней мать идет и, с содроганьем
Схватив ей руку, говорит:
„Бесстыдный! старец нечестивый!

otstv. krešeniâ duhovnuû dšer' vzâti mogl v supružestvo. Kakuû diabol'skim dejstvom vzbuditi mne pečal', daby az âvlen byh. vseâ vselennye zakonoprestupnyj otec i malovernyj hristianin, kako by želanie svoe ispolniti zelo o tom mne nasilstvuâ i mnogo šataâsâ âve ne vozmog", ibidem, 125.

⁶⁸ „v den' sv. Savy prisla" ego M. z Bahmača rib" svžih" črez" Demânka, a za toeû okazieû tot" Demânko govoril" Motroně na samotě, že usil'no Pan" žadaet", aby dlâ uzrenâsâ k" nemu pribyla, a oběcuet" 3000 červonnyh" zolotih". Apotom" togo ž" dnâ povoročaûčisâ z" Bahmača prisla" togo ž" Demânka prikazavši nagovopovati Motronu, Žepan 10 000 červonnyh" zolotih" oběcuet" dati, aby tilko tak učinila", ibidem, 130.

⁶⁹ „tot" hlopec" slovom" Pana svoego, šob" čast' volosov" svoih" urězala i poslala Panu na žadan'e ego", ibidem.

⁷⁰ „dirka v ogorodě mežičastokolom", protiv" dvora polkovnickogo, est' prolomana, do kotoroj dirki aby konečne večerom" prišla dlâ âkogos' rozgovoru", ibidem.

Возможно ль?., нет, пока мы живы,
Нет! он греха не совершит.
Он, должный быть отцом и другом
Невинной крестницы своей...
Безумец! на закате дней
Он вздумал быть ее супругом".
Мария вздрогнула. Лицо
Покрыла бледность гробовая,
И охладев как неживая
Упала дева на крыльцо⁷¹.

I cała płonąć oburzeniem
Podchodzi do niej matka, z drżeniem
Za rękę chwyta ją i mówi:
„Bezwstydny! Starzec niegodziwy!
Jak można?... nie, pókiśmy żywi,
Nie! Nie powiedzie się starcowi.
Ojcem mu być i przyjacielem
Gołąbki mej, chrześniaczki swojej...
Głupiec! On jeszcze dzisiaj roi
U schyłku swoich dni wesele”.
Maria zadrżała. Twarz się mieni,
Bładość śmiertelna ją okrywa.
I nagle, stygnąc, jak nieżywa
Upadła na podłogę w sieni⁷².

Również Mazepa w swym liście do Koczubeja podkreślał:

Nie możesz, prawdę rzekłszy, nigdy być wolnym od smutku ... dopóki z serca swojego, zbuntowanego ducha nie wyrzucisz, którego jak rozumiem nie z naturalnej ułomności, lecz z podszeptu kobiecego w sobie nosisz, i jeśli ... tobie i domowi twemu przytrafiło się jakieś nieszczęście, to nie należy na nikogo innego narzekać i płakać, jak tylko na swoją i żeńską przekłętą pychę, dumę i wyniosłość⁷³.

⁷¹ Aleksándr S. Puškin, *Poltava*, 255.

⁷² Aleksander Puszkin, *Poltawa*, 209.

⁷³ „ne možeš, pravdu rekši někogda svoboden byti ot pečali, a baržě svoego zdorová peven, poki z serca svoego buntovničogo duhu ne vyblúneš, kotorij, ja okrywa tak rozuměu, ne tak z ulomnosti naturalnoj, ako z podusti ženskoj, v sebě iměeš, i esli ž, z Bozkogo prezrěná, tebě i vsem domu tvoemu zgotovalasa ákaâ paguba, to ne na kogo inšogo narěkati i plakati

To właśnie władcza i nieznosząca sprzeciwu sędzina uporczywie nękała, a nawet biła Motrię⁷⁴, przyspieszając tym samym jej ucieczkę z domu⁷⁵.

Czyn ten wywołał zdecydowaną reakcję rodziców, którzy starali się nakłonić hetmana do odesłania córki. Koczubej w skierowanym do niego liście, uskarżając się na upokorzenie, którego jako wierny jego żołnierz nie spodziewał się nigdy doznać, zwracał się jednocześnie z prośbą o miłosierdzie dla siebie oraz swojej „biednej płaczącej żony”⁷⁶.

Mazepa zdecydował się ostatecznie zwrócić córkę rodzicom. Została ona odesłana do domu w towarzystwie pułkownika Grigorija Annenkowa⁷⁷. Motywy swojego postępku hetman kozacki wyjaśnił w piśmie do swojej ukochanej, która nie mogła mu wybaczyć tego, że nie zatrzymał jej u siebie, lecz odprowadził do rodziców.

Wypada tu dodać, że we wstępnym komentarzu do pracy *Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині* pojawia się sugestia, jakoby hetman odesłał Motrię do rodziców jeszcze tej samej nocy, podczas której zdecydowała się ona na ucieczkę⁷⁸.

Mazepa prosił w liście Motrię, by nie gniewała się na niego za to, co zrobił, albowiem jeśliby postąpił inaczej, to wtedy jej rodzice „po całym świecie by głosili, że wziąłem ich córkę nocą – gwałtem i trzymam zamiast nałożnicy”. Ponadto hetman szczerze przyznawał, że gdyby Motria została u niego, to zapewne żyliby ze sobą tak jak w małżeństwie, za co w końcu zostaliby potępieni przez cerkiew i musieli się rozstać, a wtedy ona obwiniałaby go za taki stan rzeczy⁷⁹.

tilko na svoi i ženskuu proklātuu pihu, gordost' i vysokoumie imēeš, „Pis'mo Mazepy k' Kočubeu”, *Istočniki Malorossijskoj istorii*, 131.

⁷⁴ W jednym z listów Mazepy do Motrii, spotykamy następujący zwrot: „či vže perestalo V. M. mučiti i katovati, teper” tedy od“ižaŭči na tyžden” na pevnje mistca”, list 6, ibidem, 128.

⁷⁵ Tetâna G. Tairova-Âkovleva, „Motrâ Kočubej”, 102.

⁷⁶ „V” tom” tol’ tâžkom” smutku moem” vseгда z” bēdnoū supruگوū moeū plavuči i značpoe zdorovâ moego odnosâcn sokrušenje, ne mogu byvati u Vašoј Vel'možnosti, v” čom”, do stopi nog” Vašoј Vel'možnosti rabsko klanâgočišâ, prenaјpokornē prošu sobē milostivago razsmotrntel'nago probačen'â”, „Pis'mo Kočubeâ k' Mazepy”, *Istočniki Malorossijskoj istorii*, 131.

⁷⁷ Nikolâj I. Kostomarov, *Ruina, Mazepa*, 608.

⁷⁸ Ivan Mazepa, *Perepiskaz Motreū Kočubeivnoū v Baturinī*, vid. Druge, (Zvenigorodka: vid. Vasil' Rizničenko, 1917), 4.

⁷⁹ „Moē serden'ko! Zažurilsmâ, počuvši ot” dēvki takoe slovo, že V. M. za zle na mene maeš”, iže V. M. pri sobē ne zaderžalsâ, ale odošlal” do domu. Uvaž” sama, šob” s togo viroslo. Peršaâ: šob” tvoi rodiči po vsēm” svētē rozgosolili, že vzâv” u nas” dočku u nočē kgvaltom” i deržit” u sebe mēsto podlo žnicē. Drugââ pričina, že deržavši V, M. u sebe, â bym” ne mogli” žadnoū mēroū vitrimati, da i V. M. tak” že musēlibismo iz” soboū žiti tak”, âk” małženstvo

Powyższe wyjaśnienia dowodzą, że Mazepa, odsyłając Motrię do rodziców, kierował się szlachetnością i rozsądkiem. Należy również podkreślić, że mimo wielkiej miłości, jaką darzył swoją wybranekę, wybrał rozwiązanie pozwalające mu zachować honor, który, jak widać, był dla niego najwyższą wartością.

Powrót Koczubejówny do domu nie był równoznaczny z końcem znajomości między kochankami. Przez jakiś jeszcze czas kontaktowali się ze sobą. Swoistymi pośrednikami w tych kontaktach była niejaka Melaszka⁸⁰ oraz znany nam już, sługa Demian.

Mazepa oprócz listów posyłał Motrii książki, a także diamentowy naszyjnik. W skierowanych do niej pismach zapewniał między innymi, że nikogo nie kochał tak bardzo jak jej i prosił, by nie rezygnowała z miłości do niego⁸¹. Ponadto, żałując, że nie może z nią swobodnie porozmawiać, dawał jej radę, by poszła do klasztoru⁸². Pisał także, że nie jest w stanie zemścić się na tych wszystkich, którzy przyczynili się do ich rozłąki, albowiem związał jego ręce nie kto inny, jak tylko ona sama⁸³.

Motria w końcu pogodziła się ze swoim losem i, jak już była o tym mowa, w późniejszym czasie wyszła za mąż za Wasyla Czujkiewicza – zaufanego człowieka Mazepy.

Mykoła Kostomarow, podsumowując ten epizod w życiu Mazepy, wyraził opinię, z którą nie sposób się zgodzić. Napisał mianowicie, że mieliśmy tu do czynienia z jednej strony ze „starym rozpustnikiem”, uciekającym się do wszelkich sposobów uwodzenia,

każet", a potom" prišlo by neblagoslovenis od Cerkvi n klátva, žeby nam" s" soboû ne žiti. Gdē ž" by ā na tot" čas" podēl". I mnē b" že črez" toe V. M. žal', šob" es' na potom" na mene ne plakala", list 2, *Istočniki Malorossijskoj istorii*, 27.

⁸⁰ „Posilaû teper' do B. M Melašku, šob" o vsēm" rozmošilasā z V. M. Ne sterežisā ei nē v" čem", bo es vērnaā B. M. n minē vo vsēm'", list 4, ibidem, 128.

⁸¹ „Sama znaet", āk" ā serdečne šalene lûblû V. M.; eše někogo na svētē ne lûbiv" tak". Moe b" toe šast'e i radost', šob" pehaj ēhala, da žila u mene; tnko ž" ā uvaživ", ākij konec" s togo możet" buti, a zvlaša pri takoj zlosti i zaedlostn tvoih" rodičov". Prošu, moā lûbeiko, ne odmēnāsā nē v" čom", āko ūžt, ne poednokrot" slovo svoe n ručonku dala es', a ā vzaemne, poki živ"budu, tebe ne zabudu", list 5, ibidem.

⁸² „Tāžko bolēû na toe, šo sam" ne mogu z V. M. obšnrie pogovo riti, šo za otradu V. M. v" teperešnem" frāsunku učinntv. Čogo V. M. po mnē potrebueš', skaži vse sij děvcē. V ostatku koli onn, proklătii tvoji, tebe curaûgsl , idi v" mopastir", a ā znatimu, šo na toj čas" z V. M. činyti. Čogo potreba, n povtore pišu, oznajmi minē V. M.!", list 7, ibidem.

⁸³ „Bodaj togo Boga, z dušeû roēlučnn", hto pas" rozlučaet"! Znav" by ā, āka. nad" vorogami pomstitigi tili. o tv minē ruki ēvlzala. I z velikoû serdečiûû tesk- nnceû ždu ot" V. M. vedomosti, a v ākom" dēlē, sama dobre znaeš"; prošu tedy velce učini mnē skorij otvēt" na see moe pisan'e, moe serdepko!", list 10, ibidem, 129.

nawet tych najmniej eleganckich, z drugiej zaś z dość „ograniczoną żeńską istotą”⁸⁴.

Wydaje się, że romans z Motrią, który był wykorzystywany przez Moskwę oraz jej zwolenników do skompromitowania hetmana kozackiego, pokazuje, że było on człowiekiem w pełnym tego słowa znaczeniu, któremu nieobce były ludzkie namiętności.

Można powtórzyć za Denisem Żurawlowem, że Mazepa był nieodrodnym synem swojej epoki – czasu, w którym nawet naj-mądrzejsi i najbardziej ostrożni ludzie byli w stanie zaryzykować wszystko w imię prawdziwego uczucia⁸⁵.

Bibliografia

Źródła

Čtenîâ v imperatorskom obšestve istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom universitete, kn. 1, otd. 2, (Moskva: Izdatel'stvo Universitetskaâ tipografiâ, 1859).

Istočniki Malorossijskoj istorii, sobrannye D. N. Bantyšem-Kamenskim i izd. Ōsip Bodânski, č. 2. 1691–1722, (Moskva: Izdatel'stvo Universitetskaâ tipografiâ, 1859).

Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza, wyd. R. Pollak, (Wrocław: Zakład Naukowy im. Ossolińskich, 1957).

Mazepa, Īvan. *Perepiskaz Motreû Kočubeïvnoû v Baturinî*, vid. Druge, (Zvenigorodka: vid. Vasil' Rizničenko, 1917).

Pasek, Jan Ch. *Pamiętniki*. opr. Roman Pollak, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987).

Veličko, Samijlo V. *Litopis*, t. 2. *Pereklavz knižnoï ukraïns'koï, movi*, vst. stattâ, koment. Valerij. O. Ševčuk, vidp. red. Oleks V. Mišanič, (Kiïv: Dnipro, 1991).

Literatura

Andrusâk, Mihájlo. „Zv'âzki Mazepi iz Stanislavom Lešins'kim i Karlom XII”, *Zapiski Naukovogo Tovaristva im. T. Ševčenko*, 1933, t. 152, 35–61.

Anusik, Zbigniew. „Dlaczego Szwedzi przegrali bitwę pod Połtawą? Natura przeciwko armii szwedzkiej w kampaniach 1708 i 1709

⁸⁴ „Došedšie do nas čerty dostatočno pokazyvaût, s odnoj strany, starogo razvratn ika, pribegavšego k samy m pošlym meram soblazna, s drugoj storony – očenï ograničennoe ženskoe sušestvo”, Nikolâj I. Kostomarov, *Ruina, Mazepa*, 610.

⁸⁵ Denis V. Žurav'ov, *Mazepa. Lûdina. Politik. Legenda*, 213–214.

- roku”, *Przegląd Nauk Historycznych*, R. 19, nr 1, 2020, 81–102.
- Boršak, Il'ko. „Mazepa – lûdina j îstoričnij diâč”, *Zapiski Naukovogo Tovaristva im. T. Ševčenka*, 1933, t. 152, 1–33.
- Brehunenکو, Viktor. *Shîdna brama Ėvropi. Kozac'ka Ukraîna v XVII–XVIII st.*, (Kiïv: Tempora, 2014).
- Brogi Bercoff, Giovanna. „Mazepa, lo zar e il diavolo. Un inedito di Stefan Javorskij”, *Russica Romana*, Vol. 7, 2000, 167–188.
- Chynczewska-Hennel, Teresa. „Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później”, *Kwartalnik Historyczny*, t. 109, 2002, 135–146.
- Chynczewska-Hennel, Teresa. „Stereotypy- literatura – polityka. Jan (Iwan) Mazepa w polskim przekazie”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia*, vol. 73, 2018, 105–117.
- Dzûba, Oléna M. „Či pisav get'man Ėvan Mazepa listi Motri Kočubeïvni?”, *Ukraïns'kij îstoričnij žurnal*, No. 6, 2009, 16–24.
- Feldman, Józef. *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, (Kraków: PAU, 1925).
- Feldman, Józef. *Stanisław Leszczyński*, oprac. Jacek Staszewski, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984).
- From, Peter. *Kłeska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, przeł. Wojciech Łygaś, (Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2010).
- Jakowenko, Natalia. *Historia Ukrainy do 1795*, przeł. Anna Babiak-Owad, Katarzyna Kotyńska, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011).
- Kentrzins'kij, Bogdan. *Mazepa*, (Kiïv: Tempora, 2013)
- Kišik, Vitalij. „Do problemi identifikacii pohovannâ Motri Kočubej”, w: Petro Tron'ko (red.), *Ėstoriâ Ukraîni: Malovidomi imena, podiï, fakti: Zbîrnik naukovih statej îstoričnoï tematiki*, vip. 12, (Kiïv: Ridnij kraj, 2001), 381–391.
- Konopczyński, Władysław. *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*, (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Popierania Polskiej Twórczości Naukowej p. n. Kasa Mianowskiego, 1924, reprint: Kraków–Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej, 2016).
- Kostomarov, Nikoláj I. *Ruina, Mazepa, Mazepincy, isroričeskie monografii iissledovaniâ*, (Moskva: Čarli, 1995).
- Kovalevs'ka, Ol'ga O. *Ėkonografiâ Ėvana Mazepi vobrazotvorčomu mistectvî XX – počatku XXI st.*, (Kiïv: Tempora, 2013).
- Krokosz, Paweł. „Baturyn – idea hetmańskiej stolicy”, *Krakowskie Pismo Kresowe*, Vol. 5, 2013, 13–63.

- Kutašov, Ľigor. „Deržavotvorča koncepciâi politična diâl'nist' Ivana Mazepi”, w: Ůrij A. Levenéc' (red.), *Naukovi zapiski Institutu političnih i etnonacional'nih doslidžen' im I.F. Kurasa NAN Ukraini. Zbirnik naukovih prac'*, vip. 32, (Kiiv, 2006), 26–36.
- Mac'kiv, Teodor. *Get'man Ľvan Mazepa v zahidn'oevropejs'kih dđerelah 1689–1709 rr.*, (Mŭnhen: Ukraĭns'kij Vil'nij Universitet, 1988).
- Majewski, Wiesław. „Mazepa Adam Stefan”, w: Emanuel Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, (Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1975), 293–294.
- Majewski, Wiesław. „Mazepa Jan”, w: Emanuel Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, (Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1975), 294.
- Maślanka, Julian. „Mazepa”, w: Zofia Stefanowska, Janusz Tazbir (red.), *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992), 95–130.
- Moskovich, Wolf. „Hetman Ivan Mazepa's love letters”, w: Giovanna Siedina (ed.), *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società/ Mazepa and His Time: History, Culture, Society*, (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004), 565–572.
- Ogloblin, Oleksander. *Get'man Ľvan Mazepa ta jogo doba*. Druge dopovnene vidannâ, (N'ŭ Jork–Kiĭv–L'viv–Pariž–Toronto: Misioner, 2001).
- Pavlenko, Sergij. *Ľvan Mazepa*, (Kiĭv: „Al'ternativi”, 2003).
- Pavlenko, Sergij. „Motrâ Kočubejvijišla zamizh za 70-ričnogo V. Čujkeviča?”, w: Sergij Pavlenko, *Kohannâ get'mana Mazepi. Ľstoriko-dokumental'na studiâ*, (Černigiv: Vidavnictvo „Rus”, 2008), dodatki, No. 2, 67–72.
- Pricak, Omel'ân. „Ľvan Mazepa iknâginâ Anna Dol's'ka”, w: Român Smal'-Stóc'kij (red.), *Mazepa: Zbĭrnik*, t. 2, [pracĭ ukraĭns'kogo naukowego institutu, t. 46], (Varšava, 1938), 102–117.
- Puškin, Aleksânr S. „Poltava”, w: Boris V. Tomaševskij (red.), *Polnoe Sobranie Sočinenij v desâti tomah*, t. 4. *Poëmy – skazki*, (Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1950), 249–308.
- Serczyk, Władysław A., *Poltawa 1709*, (Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1982).
- Ševčuk, Valerij. *Prosvičenij volodar: Ľvan Mazepa âk budiivničij Kozac'koĭ deržavi i âk literaturnij geroj*, (Kiĭv: Libid, 2006).

- Siedina, Giovanna (ed.). *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, società / Mazepa and His Time: History, Culture, Society*, (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004).
- Sokirko, Oleksij. *Ukraïns'kij rubikon. Poltavs'ka bitva 27 červnâ 1709 r.*, č. 1–2, (Kiïv: Tempora, 2009).
- Subtél'nij, Orest. *Mazepinci: ukraïns'kij separatizm na počatku XVIII st.*, (Kiïv: Libid', 1994).
- Subtelny, Orest. *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, (New York: Columbia University Press, 1981).
- Tairova-Âkovleva, Tetâna G. *Ivan Mazepa i Rossijskaâ imperiâ. Istoriâ „predatel'stva”*, (Moskva: Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2011).
- Tairova-Âkovleva, Tetâna G. „Motrâ Kočubej i ee roman s getmanom Ivanom Mazepoj”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, No. ½, 2007, 99–104.
- Udod, Oleksandr A. (red.). *Mazepiana: materiali do bibliografii (1688–2009)*, uporâd. ta avt. peredm. Ol'ga O. Kovalevs'ka, (Kiïv: Tempora, 2009).
- Wagner, Marek. „Jan (Iwan) Mazepa, hetman kozacki (ok. 1639–1709)”, w: Piotr Kroll, Mirosław Nagielski, Marek Wagner, *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, (Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2010), 420–428.
- Žuravl'ov, Denís V. *Mazepa. Lûdina. Politik. Legenda*, (Harkiv: Folio, 2007).

KAMILLA TWARDOWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-6861-5226>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie (Polska)

The Pontifical University of John Paul II in Krakow (Poland)

Matrona z Perge – na czele podwójnego klasztoru w Konstantynopolu

Streszczenie

Matrona z Perge w Pamfilii żyła na przełomie V i VI w. Najbardziej znana jest z tego, że spędziła 3 lata w przebraniu eunucha w męskim klasztorze w Konstantynopolu. Podczas gdy jej inne osiągnięcia – jak założenie pierwszego podwójnego klasztoru w Konstantynopolu czy też udział obok igumenów męskich klasztorów w opozycji wobec polityki religijnej cesarza Anastazjusza I – jak dotąd nie zostały zbadane w literaturze naukowej.

Słowa kluczowe: eunuch, monastycyzm, podwójny klasztor

MATRONA OF PERGE – AT THE HEAD OF THE DOUBLE MONASTERY IN CONSTANTINOPLE

Abstract

Matron of Perge in Pamphylia, lived in the late fifth and early sixth centuries. She is best known for spending three years disguised as a eunuch in a men's monastery in Constantinople. While her other achievements – such as the founding of the first double monastery in Constantinople, or her participation alongside the igumenes of the men's

monasteries in opposition to the religious policies of Emperor Anastasius I – have so far gone unexplored in the scholarly literature.

Keywords: eunuch, monasticism, a double monastery

Celem tego artykułu jest ukazanie postaci Matrony z Perge w Pamfilii, żyjącej na przełomie V i VI w. założycielki żeńskiego klasztoru w Konstantynopolu, której postać była wielokrotnie wykorzystywana w pracach naukowych badających problem tzw. kobiet przebranych za mężczyzn¹. W niniejszej pracy pragnę jednak poddać analizie jej *Żywot* i inne źródła nie z uwagi na wspomniany fenomen, ale pod kątem historycznych wydarzeń, w których brała udział. Życie i działalność Matrony z Perge jest doskonałym materiałem do badań nad mentalnością, religijnością i życiem społecznym we wschodniej części Cesarstwa na przełomie V i VI w.

Podstawowym źródłem do odtworzenia jej losów jest *Żywot Matrony z Perge*². Wśród uczonych nie ma zgody ani co do osoby

¹ Évelyne Patlagean, „L’histoire de la femme déguisée en moine et l’évolution de la sainteté féminine à Byzance”, *Studi Medievali*, ser. 3, 17, 1976, 597–623, wymienia 12 żywotów, wskazując na popularność motywu kobiet uciekających w męskim przebraniu do klasztoru i tam udających mnicha. Stavroula Constantinou, *Female Corporeal Performances. Reading the Body in Byzantine Passions and Lives of Holy Women*, (Uppsala: Uppsala University, 2005), 92, dodaje jeszcze dwie postacie: Zuzanny i Eufrozyny młodszej. Učení zajmują się fenomenem kobiet wstępujących do męskich klasztorów przebranych w męskie szaty co najmniej od końca XIX w. i wydaje się, że wyniki badań możemy podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należą uczeni bardziej skupiający się na filologicznej stronie żywotów, szukający korzeni w dziedzictwie pogańskim, które przeszło do chrześcijańskiej hagiografii poprzez literaturę greckojęzyczną. Druga szkoła, reprezentowana przez bollandystę Hippolyte’a Delehaye’a, znalazła ich korzenie w życiu św. Pelagii. Problem ten cały czas fascynuje uczonych, z których część powtarza ugruntowane już opinie, druga grupa stara się szukać nowych rozwiązań; zob. Khalifa Bennasser, *Gender and Sanctity in Early Byzantine Monasticism. A study of the Phenomenon of Female Ascetics in Male Monastic Habit with Translation of the Life of St. Matrona*, 1984 (nieopublikowana dysertacja doktorska, 1984, 45–65; Stavroula Constantinou, *Female Corporeal Performances*, 98–126; Kamilla Twardowska, „Żywoty kobiet przebranych za mężczyzn jako źródła do historii społecznej i badań nad religijnością w późnym Cesarstwie Rzymskim”, w: Edward Dąbrowa, Tomasz Grabowski, Maciej Piegdoń (red.), *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2017), 419–428.

² Podstawą do rozważań będzie *Vita Prima* (ed. Hippolyte Delehaye, *S. Matronae Vita Prima*, w: *Acta Sanctorum*, Novembris III, (Brussels: Société des Bollandistes, 1910, 790–813). Istnieje również przekład angielski tego dzieła, przeł. Jeffrey Featherstone, opracowanie naukowe Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium: Ten Saint’s Lives in English Translation*, (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996), 18–64. Dysponujemy także *Vita Altera*, którego autorem jest Symeon Metaphrastes (886–912), jeden z najbardziej znanych hagiografów bizantyńskich (ed. Hippolyte Delehaye, *S. Matronae Vita Altera*, w: *Acta Sanctorum*, Novembris III, Brussels: Société des Bollandistes, 1910, 813–822, przeł. Khalifa Bennasser, *Gender and Sanctity in Early Byzantine Monasticism...*, 155–177), różniące się od *Vita Prima* w kilku miejscach. Hippolyte Delehaye

autora, ani datowania tego dzieła. Hippolyte Delehaye datował powstanie *Żywota* na nie wcześniej niż połowę VI w. Jednocześnie przyjął, że autorem tego dzieła był mnich z klasztoru Basjana, który miał do dyspozycji zapiski autorstwa mniszki Eulogii (o czym wspomina sam hagiograf), należącej do zgromadzenia założonego przez Matronę³. Cyril Mango⁴ przesunął datę powstania dzieła na lata 510–515, argumentując, że autor praktycznie pomija milczeniem opozycję Matrony do polityki religijnej cesarza Anastazjusza I (491–518), dlatego też *Żywot* musiał powstać jeszcze za życia tego cesarza. Zgodził się ze zdaniem Delehaye’a co do autora, jednocześnie polemizując z Evą Catafygiotu-Topping⁵, która przypisała autorstwo *Żywota* kobiecie – mniszce ze zgromadzenia założonego przez Matronę. Wspomniana autorka uważała, że adresatkami dzieła były kobiety. Najpóźniej, bo na okres pomiędzy 543 a 565, powstanie dzieła datuje Georges Sidéris. Historyk ten uważa, że szczegóły życia monastycznego, które poznajemy, czytając *Żywot*, odpowiadają rzeczywistości i ustawodawstwu wprowadzonemu przez cesarza Justyniana I⁶, nie kwestionując jednak zdania Delehaye’a i Mango, jeśli chodzi o postać autora dzieła.

(AASS, Nov. 786), przygotowując wydanie *Vita Prima*, korzystał z trzech rękopisów (pochodzącego z XI w. Parisiensis 1519, pochodzącego z X wieku Vat. Gr 807 i dwunastowiecznego Vat. Palatino 80). Wydając z kolei *Vita Altera*, korzystał z trzech rękopisów: Vatican cod. 804, 810 i Ottobon. 427, które pochodzą z XII w. *Vita Altera* jest nie tylko krótsze, ale zmienia także niektóre wydarzenia, tak aby przystawały bardziej do rzeczywistości, w której żył i tworzył Metafrastes. Istnieje także *Vita Tertia*, które jest krótsze; na temat różnic zob. Crystal Lynn Lubinsky, *Removing Masculine Layers to Reveal a Holy Womanhood: The Female Transvestive Monks of Late Antique Eastern Christianity*, (Turnhout: Brepols, 2013), 22–26.

³ *Acta Sanctorum*, Novembris III, 789 A.

⁴ “Introduction to the Life of St. Matrona of Perge”, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 16.

⁵ “St. Matrona and her Friends”, w: Julian Chrystomides (ed.), *Kathegetria: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, (Camberley, Surrey: Porphyrogenitus, 1988), 22. Takiego samego zdania o autorstwie *Żywota* jest Kathryn Leight Philips, która odrzuca kontrargumenty Cyrila Mango, że autor używa męskich form rzeczowników dla określenia samego siebie, dowodząc, że przyjmowanie męskich końcówek było bardzo popularne w androcentrycznej grece, i powołując się przy tym na tradycję kobiet autorek występujących jako mężczyźni, eadem, „*You are Correctly Called a Man, Because You Act Manfully*”: *A Transgender Studies Approach to Gender – Crossing Saints in Late Antiquity* (nieopublikowana praca doktorska), 2020, 49–50.

⁶ „Bassianos, les monasteres de Bassianou et de Matrones (V^e–VIe siècle)”, w: Olivier Delouis, Sophie Metivier and Paule Pages (eds.), *Le saint, le moine et le paysan: mélanges d’histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, (Paris: Publ. de la Sorbonne, 2016), 633–638.

Chociaż Cyril Mango stwierdził, że Matrona jest najbardziej znana z tego, że spędziła 3 lata, podając się za eunucha w męskich klasztorze⁷, w ostatnich latach powstało kilka prac, czy to dedykowanych samej Matronie, czy też historiografii późnoantycznej, które zwracają uwagę na *Żywot Matrony* jako źródło informacji o historii społecznej. Wymienię tylko kilka z nich, ale reprezentujących kierunki badań, w kierunku których podążali inni uczeni. Tak więc Eva Catafygiotu-Topping⁸, wpisując się w popularny nurt *gender studies*, zwróciła uwagę na sieć powiązań i związków przyjaźni czy wsparcia pomiędzy Matroną a innymi kobietami występującymi w *Żywocie* po to, aby stworzyć obraz społecznych zależności. Aktywność Matrony jako założycielki żeńskiego klasztoru dostrzegli Peter Hatlie⁹ i Georges Sidéris¹⁰. Ángel Naro¹¹ analizowała z kolei *Żywot Matrony* pod kątem informacji o przemocy domowej, której miały doświadczać kobiety, dochodząc do wniosku, że nacisk, jaki hagiograf położył na strach Matrony, będący nieustannym motywem jej ucieczek przed ścigającym ją mężem, posłużył autorowi jej *Żywota* do uczynienia jej wstąpienia na drogę ascezy bardziej heroicznym i dramatycznym. I wreszcie ostatnio postacią Matrony zajęła się Rebecca E. Wiegel¹², która analizuje *Żywot* pod kątem Matrony jako osoby transpłciowej.

⁷ "Introduction to the Life of St. Matrona of Perge", 13.

⁸ "St. Matrona and her Friends", 211–224. Także w kierunku genderowych badań idzie Georges Sidéris, «Le sexe des anges: la byzantinologie et les questions de genre», w: Marie-France Auzépy (ed.), *Byzance en Europe*, (Paris: Presses universitaires de Vincennes, 2003), 217–233, który w przebraniu się Matrony za eunucha (jak zobaczymy – dwukrotnie) widzi dowód na istnienie w kulturze bizantyńskiej trzeciej (lub czwartej) płci.

⁹ Peter Hatlie, *The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350–850*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 96–102.

¹⁰ Georges Sidéris, „Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès”, w: Olivier Delouis, Sophie Metivier, Paule Pages (eds.), *Le saint, le moine et le paysan: mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2016), 631–656. Na *Żywot Matrony* jako źródło informacji na temat życia monastycznego w miastach zwrócił uwagę także Stephanos Efthymiadis – idem (ed.), *Byzantine Hagiography. Periods and Places*, Vol. 1, (New York: Ashgate Publishing, 2016).

¹¹ Ángel Naro, "Domestic violence against women as a reason to sanctification in Byzantine hagiography", *Studia Philologica Valentina*, Vol. 20, 2018, 115 i przyp. 5; 122–124, 133–134.

¹² Rebecca E. Wiegel, *Reading Matrona: the Sixth Century Life of a Trans Saint*, (niepublikowana praca doktorska, 2019), która powraca jednak do motywu przebrania Matrony w męski strój. Autorka skrupulatnie przedstawia literaturę naukową poświęconą czy to pośrednio, czy bezpośrednio Matronie z Perge, zob. 2–35. Matronie jako osobie transgenderowej rozdział w swojej pracy doktorskiej poświęciła także Kathryn Leight Philips, *You are Correctly Called a Man*, 46–81.

Jak zauważyła Alice-Mary Talbot¹³, począwszy od IV w., wraz z końcem prześladowań chrześcijan, literatura hagiograficzna zmieniła bohaterów: po 313 r. miejsce męczenników zajęli biskupi czy mnisi oraz kobiety ascetki. W czasach, kiedy to nie męczeństwo decydowało o świętości, inne czynniki, np. skrajna asceza, oraz cnoty: miłosierdzie, pobożność, skromność i pokora, były szczególnie podkreślane w żywotach świętych, pozwalając w ten sposób budować nowego bohatera/bohaterkę, godnych naśladowania. Stavroula Constantinou położyła nacisk na dydaktyczny charakter literatury hagiograficznej, mocno podkreślając, że żywoty świętych były czytane na głos, a ich odbiorcami byli zarówno członkowie wspólnot monastycznych, jak i osoby z zewnątrz¹⁴.

Matrona w przeciwieństwie do wielu bohaterek żywotów, które były postaciami fikcyjnymi, to postać historyczna, poświadczona nie tylko w jej *Żywocie*, ale także w kilku innych źródłach. Niestety zarówno Teodor Lektor¹⁵, jak i Roman Melodos¹⁶ co prawda potwierdzają historyczność jej postaci, ale nie podają informacji, które w znaczący sposób uzupełniają naszą wiedzę na jej temat. Co więcej, jeśli przyjmiemy za Cyrilem Mango datę powstania *Żywota* na lata 510–515, to przynajmniej Roman Melodos mógł się nim zainspirować.

Kim więc była historyczna Matrona? Tworząc chronologię najważniejszych wydarzeń w jej życiu, musimy oprzeć się na analizie *Żywota*. Niestety jego autor nie podaje nam konkretnych dat, dlatego jej *curriculum vitae* jest w dużej mierze oparte na przypuszczeniach czy też datach *terminus ante quem* bądź *post quem*. Nikt nie kwestionuje miejsca urodzenia – było to zgodne z przekazem

¹³ Alice-Mary Talbot, "Female Sanctity in Byzantium", w: eadem (ed.), *Women and Religious Life*, 1–3.

¹⁴ Stavroula Constantinou, *Female Corporeal Performances*, 145–146. Na temat charakterystyki literatury hagiograficznej zob. Ewa Wipszycka, Robert Wiśniewski, „Hagiografia późnoantyczna”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999), 221–248.

¹⁵ Zob. *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, przekład, wstęp i komentarz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, (Kraków: Historia Iagellonica, 2019), o autorze: 85–89.

¹⁶ Oktawiusz Jurewicz (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2002), 424.

hagiografa Perge w Pamfilii¹⁷. Cyril Mango¹⁸ uważa, że Matrona urodziła się ok. 430 r., wstąpiła do męskiego klasztoru Basjana nie wcześniej niż przed 455 r., po 3 latach opuściła zgromadzenie i stolicę, powróciła do Konstantynopola pomiędzy 472 a 477 r., zaangażowała się w konflikt z cesarzem Anastazjuszem I ok. 500 r., zmarła zaś pomiędzy 510 a 515 r. Inaczej widzi to Khalifa Bennasser¹⁹. Według niej Matrona przyszła na świat ok. 425–426, wstąpiła do klasztoru Basjana ok. 451 r., a po trzech latach, ok. 453 r., gdy odkryto jej tożsamość, musiała go opuścić. Autorka przesuwając jednak znacznie, w stosunku do tezy Mango, datę powrotu Matrony do Konstantynopola, uważa bowiem, że nastąpiło to nie później niż w 457 r. Na ten rok bowiem datuje śmierć Basjana, podważając tym samym wielokrotny przekaz autora *Żywota Matrony* wiążącego jej późne lata, a co najmniej wydarzenia z lat 70. V w., z osobą Basjana. Tak więc, według Bennasser, pierwsze zgromadzenie Matrony w Konstantynopolu, które mieściło się w pomieszczeniach wynajmowanych dzięki wsparciu finansowemu Basjana, powstało najpóźniej w 457 r. Drugie zaś, które nosiło imię Matrony i było właściwym cenobium, powstało pomiędzy 2. połową 472 r. a styczniem 474 r. Autorka, tym razem dając wiarę przekazowi hagiografa, że Matrona zmarła, mając prawie 100 lat, uważa, że nastąpiło to ok. 524 r.

Niestety w kwestii chronologii życia Matrony niewiele wnoszą inni autorzy, którzy ją wzmiankują. Co prawda Teodor Lektor, pod rokiem 460 pisząc o Danielu Stylicie, który w drodze do Konstantynopola zatrzymał się w Anaplus i tam postanowił postawić swoją kolumnę²⁰, tak opisuje Matronę: „W tym właśnie czasie wielu po-

¹⁷ Perge – stolica Pamfilii i ważne centrum kościelne w późnej starożytności, chociaż o samym mieście niewiele wiadomo, zob. Fiona Haarer, w: Oliver Nicholson (ed.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, (Oxford: Oxford University Press, 2018), 1158, s.v. *Perge*; Pamfilia – prowincja w południowej Anatolii, zob. Stephen Mitchel, w: Oliver Nicholson (ed.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, 1132, s.v. *Pamphylia*.

¹⁸ “Introduction to the Life of St. Matrona of Perge”, 15–16.

¹⁹ Khalifa Bennasser, *Gender and Sanctity*, 107–112. Niestety nie zachował się żywot Basjana, a autorka datuje jego śmierć na najpóźniej 457 r., wiedząc, że zgodnie z przekazem *Synaxarionu Konstantynopola* (*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano Nunc Berolinensi*, ed. Hippolyte Delehaye, Brussels: Société des Bollandistes, 1902), 127–128, właśnie w tym roku cesarz Marcjan nakazał wybudować kościół w Konstantynopolu poświęcony Basjanowi.

²⁰ Teodor Lektor, *Epitome* 50 [385]. Anaplus to dzisiejsza dzielnica Istanbuhu Kuruçeşme. Na temat Daniela Stylicy zob. Lane Fox, “The Life of Daniel”, w: M. J. Edwards, S. Swain (eds.), *Portraits. Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, (Oxford: Oxford University Press, 1997), 175–225; Rafał Kosiński, *Konstantynopol-*

szukiwało doskonałości w życiu mniszym. Wśród nich była również słynna Matrona, która pozostawiwszy dom, bogactwa oraz męża, udając eunucha, wstąpiła do klasztoru męskiego²¹. Z kolei Roman Melodos²² poświęcił jej jedną ze swoich pieśni:

Za sprawą miłości Pana, święta,
odrzucałaś z odrazą przywiązanie do namiętności,
wyróżniając się w ćwiczeniu swego ducha,
ale swymi błaganiami rozprosz też zuchwałość wrogów,
mocno bowiem zdeptałaś bestię.
Obdarz mnie potokiem słów, mój Boże, i źródłem pochwały
uczyni mój umysł,
pobłogosław też mój język,
abym mógł śpiewać na cześć Twojego Baranka, którego to
uwieńczyłaś swą łaską,
jeśli bowiem nie obdarzysz mnie wartościową mową,
jakże mam ofiarować dary, ubogi w bogactwo, słowami
i czynami?
Obdarz mnie więc siłą, bym opisał jej wyczyny,
mocno bowiem zdeptała bestię.
Jak róża wśród cierni wyrosła święta i wszędzie rozchodzi
się aromat piękna cnót:
ona, będąca z szanowanych rodziców, wychowana szlachet-
nie i znakomicie.
Po osiągnięciu dojrzałości rodzice wydali ją za męża,
nie wiedzieli bowiem o jej usposobieniu: o tym, że była po-
bożna i oddana Bogu.
Ustała jednak, nie chcąc odrzucić decyzji rodziców:
mocno bowiem zdeptała bestię.
Po połączeniu z mężczyzną święta wiele walczyła, by podstęp-
em ująć od jarzma
zbrukania,
w ogóle jednak nie była do tego zdolna, tak że wydała na
świat dziecko będące
dziewczynką,

itańscy święci mężowie. I władza w V wieku po Chr., (Warszawa: Komitet Nauk o Kulturze Antycznej PAN, 2006), 116–197.

²¹ Teodor Lektor, *Epitome* 51[386].

²² *Sancti Romani Melodi cantica. Cantica Dubia*, ed. Paul Maas and C. A. Trypanis, (Berlin: De Gruyter, 1970). Kontakia to rodzaj świątecznych śpiewanych kazań wykonywanych podczas Eucharystii. Tłumaczenia z języka greckiego dokonała p. dr Magdalena Garnczarska, której w tym miejscu dziękuję.

a kiedy karmiła piersią, tak oświadczyła:
„Karmię cię mlekiem wbrew mej woli, dziecko, litując się
nad tobą,
Chrystus jednak sprawi, że w końcu wyrośniesz i że będziesz
czynić to, co mu miłe:
On jeden zna to, co w sercu”.

Niestety tekst jest urwany, nie dowiadujemy się niczego, co w jakikolwiek sposób poszerzyłoby naszą wiedzę w stosunku do informacji zawartych w *Żywocie*.

Zasadniczo przychylam się do dat postulowanych przez Cyrila Mango, chciałabym jednak zaproponować pewną poprawkę. Oczywiście jest, że określenie daty urodzenia na ok. 430 r. wynika ze świadectwa hagiografa²³, jakoby Matrona zdecydowała się opuścić męża w wieku 25 lat, a ponieważ wiemy, że Basjan założył swój klasztor w latach 50. V w., to bezpieczne wydaje się przyjęcie rozwiązania zaproponowanego przez Mango. W męskim klasztorze Matrona spędziła 3 lata²⁴ i rozpoczęła okres wędrówek-ucieczek przed ścigającym ją mężem²⁵. Wydaje mi się jednak, że powinniśmy przesunąć powrót Matrony do stolicy o kilka lat wcześniej, niż proponuje to Mango, tj. na przełom lat 60. i 70. V w. Matrona wróciła do Konstantynopola i wraz z siostrami, które zgromadziły się wokół niej w Berytos, ustanowiła małą wspólnotę, a jej sława zaczęła rosnać. To do tej wspólnoty zajmującej wynajmowane pomieszczenia przybyła cesarzowa Weryna²⁶, żona panującego Leona I (457–474)²⁷. Właśnie to zgromadzenie odwiedziła Eufemia²⁸, wdowa po cesarzu zachodniej części Imperium Antemiuszu, który zmarł 11 lipca 472 r.²⁹ Wizyty te musiały nastąpić pomiędzy 2. połową 472 a końcem 473 r., wspólnota była już wówczas dobrze zorganizowana, a siostry żyły

²³ *Żywot Matrony z Perge*, 2.

²⁴ Ibidem, 33.

²⁵ Gdy prawda o jej prawdziwej tożsamości została w sposób cudowny ujawniona (Basjan poznał ją we śnie), Matrona nie została pozostawiona jednak swojemu losowi przez współbraci, popłynęła do Emesy, gdzie wstąpiła do żeńskiego klasztoru. Tam musiała spędzić minimum kilka miesięcy, po śmierci igumenki została wybrana przez siostry na matkę wspólnoty. Gdy do Emesy przybył Dometianos, Matrona uciekła do Jerozolimy, stamtąd (też uciekając) udała się na górę Syjon, a wreszcie do Berytos, gdzie w miejscu pogańskiej świątyni zgromadziła się wokół niej wspólnota; zob. *Żywot Matrony z Perge*, 10–28.

²⁶ Na temat Weryny zob. Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyńskie 2 poł. V w. Kobiety a władza*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2009), o wizycie u Matrony 141–142.

²⁷ The Prosopography of the Later Roman Empire 2 (dalej PLRE) s.v. Leo 6, 663–664.

²⁸ *Żywot Matrony z Perge*, 33–34; PLRE 2, s.v. Euphemia 6, 423–424.

²⁹ PLRE 2, s.v. Anthemius 3, 96–98.

skromnie. Zatem po lipcu 472 r., kiedy to otrzymała hojny dar od towarzyszącej Eufemii bogatej Antiochii, Matrona ufundowała cenobium, klasztor noszący jej imię. Pozostałe daty zaproponowane przez C. Mango nie budzą, moim zdaniem, zastrzeżeń.

Hagiograf, podobnie jak Roman Melodos, pisze, że Matrona otrzymała tradycyjne wychowanie i wykształcenie. Nie wiadomo, czy miała arystokratycznych przodków, ale nie wywodziła się z dółłów społecznych³⁰. Nie należy odrzucić informacji o wydaniu jej za mąż w młodym wieku – obaj autorzy podają niezbyt precyzyjną informację, że stało się to, gdy osiągnęła dojrzałość (wiek stosowny do małżeństwa), tak więc musiała ukończyć 12 lat. Nic nie wiemy na temat pochodzenia jej męża – Dometianos. Domniemywać możemy, że pochodził z Perge, z rodziny o podobnym statusie społecznym i majątkowym jak Matrona. Cyril Mango zwrócił uwagę, że enigmatyczne informacje autora opisującego wczesne lata życia Matrony wskazują na to, że nie znał on szczegółów jej życia sprzed przybycia do Konstantynopola³¹. W *Żywocie* znajdujemy informację, że jej mąż należał do wysokich rangą urzędników cesarskich³². Nie wiemy, po jakim czasie od zawarcia małżeństwa na świecie pojawiła się córka Teodota, której imię oznacza: oddana Bogu, a sama Matrona poświęciła się żarliwej religijności³³. Wraz z mężem, który, jak przypuszcza C. Mango, mógł przyjechać do stolicy w sprawach urzędowych³⁴, Matrona przybyła do Konstantynopola, gdzie jej gorliwość religijna jeszcze wzrosła – uczestniczyła całymi dniami i nocami w czuwaniach w kościołach, pościła, wspierała, w tajemnicy przed mężem, biednych. Nie wiemy, w którym momencie Matrona poznała Eugenię, o której hagiograf pisze, że nie tylko imieniem (greckie słowo *eugenes* oznacza „pochodząca z dobrego rodu, szlachetnie urodzona, wzniosła, wielkoduszna, zacna”), ale także czynami pokazała szlachetność duszy, czystość ciała i męstwo serca³⁵.

³⁰ O wykształceniu kobiet w późnej starożytności zob. Elżbieta Szabat, „Wprowadzenie do badań nad edukacją u schyłku starożytności (V–VII w.). Protopografia środowisk szkolnych”, w: Paweł Janiszewski, Ewa Wipszycka, Robert Wiśniewski (red.), *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 6, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007), 110–319.

³¹ Zob. *Żywot*, 19, przyp. 25.

³² *Żywot Matrony z Perge*, 14 (Τὶς ποτε τοῦ κομητάτου λαμπρὸς ἀνὴρ. Należał on więc do grupy *clarissimus*, a jak zaznaczył Aleksander Kazdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (dalej ODB) I, s.v. *clarissimus*, w latach 450–530 tytuł ten oznaczał po prostu senatora.

³³ *Żywot Matrony z Perge*, 2.

³⁴ Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 21, przyp. 22.

³⁵ *Żywot Matrony z Perge*, 2.

Według *Żywota Matrony* Eugenia należała do grupy kobiet, które brały udział w całonocnych czuwaniach i recytowaniach psalmów ku chwale męczenników, a użyta liczba mnoga wskazuje na istnienie większej grupy kobiet uczestniczących w tych praktykach³⁶. Należała do nich także Zuzanna, druga istotna postać na tym etapie życia Matrony, prawdopodobnie diakonisa³⁷. Właśnie częsty udział w całonocnych czuwaniach wzbudził niechęć Dometianosa, który, podejrzewając żonę o niewierność, zabronił jej udziału w tych religijnych praktykach. Matrona, mając 25 lat, postanowiła opuścić męża, oddając pod opiekę Zuzanny córkę Teodotę³⁸. Tutaj dochodzimy do pytania – jak było to możliwe, że o losie dziecka decydowała matka, a nie obecny przecież w Konstantynopolu ojciec? Czy w takim razie historia o oddaniu Teodoty jest prawdą? O Teodocie przeczytamy jeszcze tylko raz, dowiadując się o jej śmierci, która nastąpiła podczas trzyletniego pobytu Matrony w klasztorze Basjana. Nie wiemy, ile miała lat, poza informacją, że przysłała na świat, gdy rodzice mieszkali jeszcze w Perge³⁹.

Dlaczego Matrona wybrała męski klasztor? *Żywot*⁴⁰ oczywiście opisuje to jako cud – inspirację słowami *Ewangelii* – oraz wiąże z jej obawą, że gdyby wstąpiła do żeńskiego klasztoru, stałoby to się dla tego zgromadzenia źródłem problemów, za którymi stałby Dometianos, co może stanowić dla nas potwierdzenie, że zajmował on

³⁶ Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 20, przyp. 30.

³⁷ *Żywot Matrony z Perge*, 2: Zuzanna miała być diakonisą od młodego wieku, co jest nietypowe, bo diakonisa mogła zostać kobieta minimum 50-letnia. Rola diakonis w Kościele była szczególna, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę kontakt ze środowiskiem kobiecym w Konstantynopolu. Diakonisy pomagały przygotowywać kobiety do chrztu, dbały o porządek w czasie celebrowania liturgii, a także o to, aby w czasie ich trwania nic nie uchybiło zasadom moralności. Ich rolą była także posługa przy przygotowaniu zwłok niewiast do pogrzebu. Przede wszystkim jednak zajmowały się szeroko rozumianą działalnością filantropijną, pielęgnowały chorych, troszczyły się o ubogich, starców, sieroty, odwiedzały więzienia, dbały o pielgrzymów. Na temat roli diakonis w Kościele zob.: Adam L. Szafrński, „Diakonise i ich rola w pierwotnym Kościele”, *Vox Patrum*, t. 9, 1989, 737–755; Ewa Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, (Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006), 281–283. Eva Catafygiotu Topping, „St. Matrona and her Friends”, 214–216, zwróciła uwagę na według niej nieprzypadkową zbieżność imion: dwie niezwykle istotne postacie na tym etapie życia Matrony nosiły imiona kobiet znanych z żywotów, które także wstąpiły do męskiego klasztoru w przebraniu.

³⁸ To mogłoby sugerować, że Zuzanna należała do sformalizowanej wspólnoty, do której obowiązków należała opieka nad sierotami (pamiętając oczywiście, że Teodota miała żyjących rodziców); na temat organizacji opieki nad sierotami w Bizancjum zob. Timothy S. Miller, *The Orphans of Byzantium*, (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2003), na temat Teodoty zob. 112, 131.

³⁹ *Żywot Matrony z Perge*, 2.

⁴⁰ Ibidem, 4.

wysokie stanowisko. Matrona, prowadzona przez Eugenię⁴¹, której hagiograf jednoznacznie przypisał decyzję o wyborze zgromadzenia, na czele którego stał Basjan, z obciętymi włosami i przebrana za eunucha, przekroczyła mury męskiego klasztoru, podając się za Babyłasa.

Dlaczego Eugenia wybrała klasztor założony przez Basjana? Niestety niewiele zachowało się informacji o osobie założyciela: nie zachował się jego żywot, ale wiemy, że pochodził z Syrii i ufundował swój klasztor podczas rządów cesarza Marcjana, a więc pomiędzy 450 a 457 r.. Już za życia słynął z dokonywanych cudów⁴². Jego klasztor wraz z kościołem prawdopodobnie leżał na zachód od cysterny Aspara⁴³. Czy sama Eugenia należała do grupy pobożnych kobiet związanych z kościołem przy klasztorze Basjana albo w jakikolwiek sposób była związana z samym igumenem?

Wiemy, że w Konstantynopolu (i w innych miastach Cesarstwa) mieszkało wiele pobożnych kobiet, które tworzyły bardziej lub mniej formalne religijne grupy. W Konstantynopolu pod koniec IV w. powstało regularne zgromadzenie kobiet – cenobium – założone przez Olimpiadę⁴⁴, złożone początkowo z 50 kobiet – jej służących

⁴¹ Ibidem. W tym momencie Eugenia znika z kart *Żywota*, aby pojawić się ponownie, gdy Matrona wróciła do Konstantynopola. Stavroula Constantinou, *Female Corporeal Performances*, 101–102, interpretuje ten fragment w ten sposób, że Matrona zrozumiała słowa Chrystusa jako konieczność wyrzeczenia się siebie jako kobiety oraz matki i żony.

⁴² Synaksarion kościoła konstantynopolitańskiego, ed. Delehaye: 127–128. Georges Sideris ("Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matronès", 17–18) kładzie silny nacisk na syryjskie pochodzenie Basjana.

⁴³ Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, Vol. 1. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, 3. *Les églises et les monastères*, (Paris: Guillaud Rodolphe, 1969), 60–61. Günder Varinlioğlu, "Urban monasteries in Constantinople and Thessaloniki: Distribution Patterns in Time and Urban Topography", w: Judson J. Emerick, Deborah M. Deliyannis (eds.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2005), 189–190, kładzie nacisk na zakładanie zgromadzeń klasztornych w Konstantynopolu blisko dostępu do pitnej wody, w pobliżu istniejących cystern. Cysterna Aspara została wybudowana w 459 r., zatem klasztor Basjana musiał mieć inne źródło wody pitnej.

⁴⁴ Olimpiada (ok. 361? – 405?) pochodziła z rodziny arystokratycznej, odebrała staranne wykształcenie. Po tym, jak owdowiała po dwóch latach małżeństwa, odmówiła ponownego wyjścia za mąż, mimo że cesarz Teodozjusz I zażądał, aby poślubiła jego krewnego, Elpidiusza. W odpowiedzi na to Teodozjusz zasekwestrował jej majątek aż do skończenia przez nią 30. roku życia i ograniczył jej kontakty z duchownymi i odwiedziny kościołów. W 390 r., gdy osiągnęła wymagany wiek i odzyskała kontrolę nad majątkiem, postanowiła poświęcić go na potrzeby biednych oraz stołecznego Kościoła (znaczne sumy w złocie i srebrze, posiadłości w Tracji, Galacji, Kapadocji, Bitynii, domy i łaźnie w stolicy oraz nieruchomości na jej przedmieściach). Biskup Nektariusz w uznaniu jej zasług, mimo jej młodego wieku, wyświęcił ją na diakonisę. Na terenie jednej z posiadłości, blisko kościoła Mądrości założyła klasztor żeński, na czele którego stanęła. Należała do ścisłego grona zwolenników biskupa

(w stosunkowo szybkim czasie liczba ta zwiększyła się do 250, a wśród nich były między innymi jej krewne oraz wiele kobiet arystokratycznego pochodzenia), znajdujące się na terenie jej majątku, blisko kościoła Mądrości⁴⁵. Drugą grupę tworzyły diakonisy związane z poszczególnymi kościołami, trzecią zaś – luźno zorganizowane grupy kobiet spotykające się na wspólnych modlitwach w kościołach lub klasztorach⁴⁶, gdzie kluczową rolę w tworzeniu tych zgromadzeń odgrywały dobrze sytuowane kobiety, często bogate wdowy lub niezamężne siostry duchownych lub ascetów. Nie występowały one jednak w roli charyzmatycznych przewodniczek duchowych ani tym bardziej reprezentantek duchowieństwa. Wiele spośród dziewczyc, które należały do ich otoczenia, było ich przyjaciółkami, osobami od nich zależnymi bądź krewnymi⁴⁷. Asceza, jeśli nie zdejmowała ciężaru kobiecości, to przynajmniej czyniła go znośnym⁴⁸. Wydaje się, że właśnie do tej ostatniej grupy należała w pewnym momencie swego życia Matrona – w Konstantynopolu był to kościół św. Apostołów⁴⁹, zaś w Jerozolimie świątynia na

Jana Chryzostoma, po wygnaniu którego w 404 r. była prześladowana jako jego zagorzała zwolenniczka; oskarżono ją nawet o podpalenie kościoła Mądrości i brak wspólnoty duchowej z nowym biskupem Arsacjuszem. W 405 r. wyjechała do Nikomedii, gdzie zmarła. Zob. Palladiusz, *Opowiadania dla Lausosa*, 56, 1–2, (Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 2022), 211–212; *Vita Sanctae Olympiadis diaconissae*, ed. Hippolyte Delehaye, *Analecta Bollandiana*, t. 15, 16, 1896, 1897, 44–51 i 400–423; Lydia Swan, *Zapomniane matki pustyni. Pisma, życie i historia*, przeł. Paweł Kaźmierczak, (Kraków: WAM, 2005), 114–118; Susanna Elm, *Virgin of God. The Making of Asceticism in Late Antiquity*, (New York: Clarendon, 1996), 179; Alice-Mary Talbot, *Byzantine Women. Saint's Lives and Social Welfare*, w: eadem, *Women and Religious Life in Byzantium*, 115.

⁴⁵ Majątek Olimpiady był olbrzymi, dysponowała ona domami i łaźniami w Konstantynopolu, posiadłościami podmiejskimi oraz majątkami w Tracji, Galacji, Kapadocji i Bitynii, zob. Elizabeth A. Clark, *Jerome, Chrysostom and Friends. Essays and Translation*, (New York: The Edwin Mellen Press, 1979), 131. Gilbert Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, (Paris: Presses Universitaires de France, 1974), 490–491, 500–505, zob. 505, przyp. 6, w którym sugeruje, że zgromadzenie założone przez Olimpiadę było raczej zgromadzeniem konsekrowanych dziewczyc niż regularnym zgromadzeniem w typie cenobium; nie zgadza się z tym Peter Hatlie, *The Monks and Monasteries of Constantinople*, 78, który uważa, że było to cenobium.

⁴⁶ Na temat trzeciej grupy zob. Elizabeth A. Clark, *Ascetic Piety and Women's Faith. Essays on Late Ancient Christianity*, (Lewiston, NJ–Queenston: Edwin Mellen Press, 1996), 190–191. Mieszkały we własnych domach, często w miastach, żyły niepoddane żadnej regule, miały pieniądze do własnej dyspozycji i samodzielnie decydowały o ich przeznaczeniu.

⁴⁷ Peter Brown, *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, przeł. Ireneusz Kania, (Kraków: Homini, 2006), 281.

⁴⁸ Susanna Elm, *Virgin of God*, 178–181; Elizabeth A. Clark, *Ascetic Piety and Women's Faith*, 175–193; Ewa Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, 283–284.

⁴⁹ *Żywot Matrony z Perge*, 3.

Golgocie, Bazylika Grobu Pańskiego czy też kościół św. Marii⁵⁰. Modele te można scharakteryzować jako przedmonastyczne, podobne do zgromadzeń poświadczonych w innych miastach w tym samym czasie, a które były zazwyczaj związane z głównymi kościołami w miastach⁵¹.

Georges Sidéris⁵² uważa, że Eugenia należała do grupy kobiet, które uczęszczały do kościoła w zgromadzeniu Basjana, i że znajomość tego zgromadzenia była powodem wyboru klasztoru Basjana jako miejsca schronienia dla Matrony. Dzięki jej pobytowi w tym klasztorze poznajemy szczegóły życia w męskim zgromadzeniu w V-wiecznym Konstantynopolu: obejmowało ciężką pracę fizyczną w ogrodzie klasztornym i modlitwę, aczkolwiek opis podziwu i chęci do naśladowania, jaki Babyłas miał wzbudzić u współbraci, modląc się, poszcząc, pracując ciężiej niż pozostali, uważam za hiperbolę literacką. Poznajemy wewnętrzną organizację zgromadzenia: igumen miał zastępcę, którym w przypadku zgromadzenia Basjana był diakon Jan, a młodzi mnisi mieli opiekuna duchowego. Znak pokoju przekazywano sobie pocałunkiem w usta⁵³. Zapewne prawdziwe jest wydarzenie, które o mały włos nie ujawniło prawdziwej płci Matrony: współbrat pracujący z nią w ogrodzie zwrócił uwagę, że Babyłas ma przebite płatki obu uszu. Babyłas zachował zimną krew, ganiąc mnicha, że zajmuje się przyziemnymi sprawami, ale wyjaśnił, że kobieta, do której należał przed wstąpieniem do klasztoru, lubiła przebierać go w zbyt kowe stroje, przyozdabiając go złotymi ozdobami, tak że wiele osób sądziło, iż jest kobietą⁵⁴. Fragment ten jest niezwykle ciekawy. Babyłas nie mógł wstąpić do klasztoru jako niewolnik, ponieważ kanony soboru w Chalcedonie zabraniały przyjmowania niewolników do zgromadzeń wbrew woli

⁵⁰ *Ibidem*, 14. Na temat Gólgoty zob. ODB 3: 1870, s.v. *Sepulchre, Holy*. Kościół św. Marii to z pewnością Nowy Kościół Teotokos, największy kościół w Jerozolimie, wybudowany przez Justyniana i konsekrowany 20 listopada 543 r., jego budowa rozpoczęła się 30 lat wcześniej; informacja o tym kościele daje termin *post quem* powstania *Żywota*, zob. Cyril Mango, *Introduction*, s. 6.

⁵¹ Peter Hatlie, *The Monks and Monasteries of Constantinople*, 96–98. Elizabeth A. Clark, *Ascetic Piety and Womens's Faith*, 188–190, kładzie silny nacisk na źródła władzy i szacunku, jakim się cieszyły kobiety ascetki zakładające zgromadzenia monastyczne czy też do nich wstępujące – to pieniądze i ich status społeczny umacniały ich pozycję w ówczesnym społeczeństwie.

⁵² "Bassianos, les monasteres de Bassianou et de Matrones", 655.

⁵³ *Żywot Matrony z Perge*, 6–7.

⁵⁴ *Ibidem*, 5.

ich właścicieli⁵⁵. To tylko propozycja badawcza, ale czy Eugenia, przyprowadzając Matronę/Babyłasa-eunucha do zgromadzenia, nie wystąpiła jako jego właścicielka, niejako uwierzytelniając jego osobę? Widzimy jednocześnie, że eunuchowie nie mieli problemów ze wstąpieniem do zgromadzenia, przynajmniej tego w typie cenobium. Jak zaznaczył Shaun Tougher⁵⁶, społeczeństwo bizantyńskie nie wykluczało eunuchów z podążania duchową drogą i wstępowania do klasztorów, czy to przeznaczonych tylko dla eunuchów, czy też innym zgromadzeniom.

W nieznanym nam sposób – *Żywot* opisuje to jako cud⁵⁷ – została ujawniona prawdziwa tożsamość Matrony, która opowiadała, że wstąpiła do klasztoru Basjana po to, aby uciec przed sprawami świeckiego świata. Z jej ust pada świadectwo o jej wzrastającej religijności, chęci służenia Bogu, nierozumiejącym jej postawy i decyzji mężu, a wreszcie o przemocowym związku⁵⁸.

Mogą budzić podziw podróże-ucieczki Matrony. Z Konstantynopola do Emesy⁵⁹ podróż odbyła ona statkiem (drogą lądową odległość wynosi 1200 km), z Emesy do Jerozolimy – 450 km, z Jerozolimy do Berytos⁶⁰ – 280 km (drogą przez Damaszek, trasa przez Hajfę i Tyr jest o 40–50 km krótsza), wreszcie z Berytos do Konstantynopola – 1400 km. Elizabeth A. Clark⁶¹, analizując podróże innych kobiet-ascetek, zwróciła uwagę, że w związku z tym, iż żyły podobnie do mężczyzn-ascetów, w niektórych aspektach życia miały więcej wolności niż mężatki. Autorka zaliczyła do nich wolność w podróżach czy też przemieszczaniu się z jednego miejsca do drugiego, ascetki bowiem wędrowały pod przykrywką pielgrzymowania lub religijnych obowiązków. To właśnie przywilej akceptacji

⁵⁵ Acta Conciliarum Oecumenicorum, tomus alter, Concilium Universale Chalcedonense, ed. Edward Schwartz, (Berolini et Lipsiae, Walter de Gruyter & Co, 1932–1938), II, I, 355.

⁵⁶ "The Angelic Life": monasteries for eunuchs", w: Elizabeth Jeffreys (ed.), *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 238–252.

⁵⁷ *Żywot Matrony z Perge*, 6.

⁵⁸ Ibidem, 8. Hagiograf wkłada w usta Matrony słowa: ὀβριζω – obrażać, μάχομαι – kłócić się i wreszcie: ὠπτοῦ – bić. A. Naro kładzie nacisk na fakt, że każda ucieczka Matrony była ucieczką przed przemocowym mężem, zob. idem, „Domestic violence”, 122–123.

⁵⁹ Obecnie Hims w Syrii, w starożytności miasto w prowincji Fenicja Libanensis, leżała na skrzyżowaniu dróg z Palmiry nad morze i z Damaszką na północ; Kościół podlegał patriarchsze Antiochii; zob. ODB 1, Marila M. Mango, s.v. *Emesa*.

⁶⁰ Obecnie Bejrut, w starożytności miasto w prowincji Fenicja Maritima, tamtejszy Kościół podlegał patriarchsze Antiochii; zob. ODB 1, Marila M. Mango, s.v. *Berytus*.

⁶¹ *Ascetic Piety and Women's Faith*, 186. Podaje ona przykład Pauli oraz Melanii Starszej, Melanii Młodszej, które podróżowały po wschodnim Imperium i były witane po drodze przez najbardziej szanowanych mnichów i biskupów.

ich podróży, ale podkreślmy – z religijnych pobudek – był jednym z przywilejów. Czy wszystkie wędrówki Matrony się odbyły, czy też należały do literackiej wyobraźni autora *Żywota*? Tego nie wiemy, ale wydaje się, że ich opis służył autorowi do ukazania wytrwałości Matrony w wybranej przez niej drodze ascezy.

Z *Żywota* wyłania się postać Matrony jako przywódczyni religijnej i matki kobiecych wspólnot monastycznych. Według hagiografa pierwszym zgromadzeniem monastycznym, na czele którego stanęła, był klasztor św. Hilarii⁶² w Emesie⁶³, do którego została odsłana z klasztoru Basjana⁶⁴. Niestety nie znamy żadnych szczegółów dotyczących tego zgromadzenia, wydaje się, że było to cenobium, bo hagiograf używa słowa *monasterion*. Matrona po przybyciu na znak komunii wymieniła z siostrami chleb, a po pewnym czasie, gdy zmarła igumena, siostry wybrały Matronę na igumenę i duchową matkę w uznaniu dla jej cnót i pobożnego życia⁶⁵. Jeśli zgromadzenie w Emesie w chwili przybycia Matrony było w pełni ukształtowane, to to, które Matrona założyła podczas swojego pobytu w pobliżu Berytos, zbudowała od początku. W miejscu, gdzie się zatrzymała, dała liczne świadectwa swojej wiary w walce z demonami, co sprawiło, że do Matrony docierali pielgrzymi – chrześcijanie (poznajemy imię młodej dziewczyny, która przybyła z matką i już została przy Matronie – Sofrone) i, co może zastanawiać, „córkę pogańskich rodziców”, które według hagiografa błagały Matronę o wyrwanie ich spod siły demonów⁶⁶. Jeśli wierzyć autorowi, to pierwszym krokiem Matrony było zwalczanie ich cielesnych przyzwyczajęń (zapewne do życia w dostatku), potem zaś wzmocnienie duchowe – Matrona czytała i tłumaczyła Pismo Święte, odmawiała psalterz i w ten sposób uczyniła z nich dzieci Boga. Szybko wokół niej zgromadziła się grupa kobiet (wśród

⁶² Forma imienia to Hilara. Zgromadzenie to nie występuje w innych źródłach. Posiadamy natomiast *Żywot św. Hilarii*, męczenniczki z III wieku, która także ukrywała swoją tożsamość w męskim klasztorze; zob. Arent Jan Wensinck, *Legends of Eastern Saints*, Vol. 2. *The Legend of Hilaria*, (Leiden: E. J. Brill, 1913), 9–89; Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 30, przyp. 54.

⁶³ Obecnie Hims w Syrii.

⁶⁴ *Żywot Matrony z Perge*, 11. Wybór nie był przypadkowy – diakon ze zgromadzenia Basjana Markellos zaproponował to miejsce, w tamtejszym zgromadzeniu miała przebywać jego siostra.

⁶⁵ Ibidem, 11.

⁶⁶ Hagiograf poświęca dużo miejsca opisom zmagania Matrony z demonami, a także wspomina Hellenów w Berytos (*Żywot Matrony z Perge*, 19–21), co wskazuje na wciąż obecnych tam pogan. Na temat świadectw kultu pogańskiego w V w. w okolicach Berytos zob. Zacharie le Scholastique, *Vie de Sévère*, text syriaque publié, traduit et annoté par M. A. Kugener, (Paris: Brepols, 1903), 48, 51, 58–63, 65–75.

nich była wspomniana Sofrone), zarówno panien, jak i mężatek czy wdów. Co charakterystyczne, były to w większości kobiety zamożne. Wobec zebranych była nauczycielką. Przy Matronie powstała wspólnota ośmiu kobiet, ona zaś poprosiła biskupa Berytos o przysłanie diakona i diakonis⁶⁷. Wokół Matrony zgromadziła się także świecka wspólnota kobiet, które nauczała o potrzebie miłości do męża, dzieci oraz o pobożnym prowadzeniu domu⁶⁸. W Matronie jednak wzbudziła się chęć powrotu do Konstantynopola, zobaczenia jej duchowego opiekuna Basjana oraz obawa przed mężem, który mógłby ją znaleźć w Berytos⁶⁹. Gdy wątpliwości w sprawie podróży w sposób cudowny się rozwiązały, Matrona wraz z jedną siostrą ze wspólnoty, Sofrone, oraz dwiema arystokratkami z Berytos pożeglowała do Konstantynopola, a po przybyciu tam udała się do kościoła św. Ireny. Wysłała również wieści o swoim powrocie do znanego jej z klasztoru Basjana diakona Markellosa, który, informując Basjana o jej przyjeździe, z niezrozumiałych dla nas powodów miał powiedzieć, że wrócił eunuch Babyłas wraz z innym bratem⁷⁰. Cyril Mango zasugerował, że Matrona wraz z Sofrone nosiły męski strój⁷¹. Jeśli tak, to przebranie w męski strój raczej nie miało na celu zapewnienia większego bezpieczeństwa podróży, przecież odbyły ją w towarzystwie arystokratek i, co jest oczywiste, ich służby. Być może powodem ponownego przebrania była obawa Matrony, że w Konstantynopolu przebywa Dometianos, który może zmusić ją do powrotu do niechcianego pożycia. Otwarte potem działanie pod własnym imieniem i płcią może świadczyć, że Matrona poczuła się bezpieczna. Być może ostrożność

⁶⁷ *Żywot Matrony z Perge*, 18–23; Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 40, p. 74.

⁶⁸ *Żywot Matrony z Perge*, 26.

⁶⁹ Ibidem, 24–25. Ten ostatni argument jest nielogiczny, ale zapewne wynikał z „przyzwyczajenia” hagiografa do faktu, że kolejne wędrówki Matrona podejmowała, uciekając przed wciąż szukającym ją mężem. Do Berytos Dometianos już nie przybył i od tego momentu nie jest obecny na kartach *Żywota*. Nie wiadomo, czy zmarł, czy też dalsza narracja nie wymagała już jego obecności. Decyzja o wyborze Konstantynopola nastąpiła po przyjeździe we śnie trzech mężczyzn: Antiocha, Aleksandra i Konstantyna, każdy z nich zaproponował, aby Matrona została jego mężem. Wybór Matrony padł na Konstantyna, po obudzeniu się zrozumiała, że mężczyźni reprezentowali Antiochię, Aleksandrię i Konstantynopol. Helen Saradi zwróciła uwagę, że *passus* ten jest wyjątkowy – personifikacje miast zazwyczaj miały postać kobiety; zob. „Constantinople and its Saints (IVth–VIth C.). The image of the City and Social Consideration”, *Studi medievali*, Vol. 36, 1995, 100–101; Alan Cameron, „Anthusa: Notes on the Iconography of Constantinople”, w: *Eight Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers, October 15–17, 1982*, (Chicago: University of Chicago, 1982), 41.

⁷⁰ *Żywot Matrony z Perge*, 27–29. Kościół św. Ireny z Peramy znajdował się na Złotym Rogu, naprzeciwko Galaty; zob. Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique*, Vol. 1, 106–107.

⁷¹ Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 45, przyp. 81.

wynikała też z niepewności, jak zostanie przyjęta przez Basjana. Markellos był pośrednikiem między nią a Basjanem, i to właśnie od swojego mistrza duchowego Matrona otrzymała pieniądze na wynajęcie domu w pobliżu kościoła św. Tomasza, gdzie mogła się zatrzymać na stałe i budować swoją wspólnotę. Następnym krokiem było udanie się z Sofrone do Basjana (już jako Matrona) i otrzymanie od niego na znak komunii trzech kawałków błogosławionego chleba, trzech skórzanych ciemnych pasów i trzech płaszczy, jakie nosili bracia w jego zgromadzeniu. Dlaczego trzech, skoro Matronie towarzyszyła tylko Sofrone? Czy Basjan w ten sposób miał nadzieję, że wspólnota będzie się rozrastać? Pobłogosławił on Matronę, dając swoją zgodę na założenie przez nią wspólnoty – Matrona miała służyć jako wzór, czynami ilustrując swoje nauki. Zakazał jednocześnie przyjmowania niewolnic wbrew woli ich właścicieli. Świadectwem poddania się Matrony zwierzchnictwu nie tylko duchowemu, ale również organizacyjnemu Basjana jest podjęcie właśnie przez niego decyzji, że siedem pozostawionych pod Bejrutem ascetek ma dołączyć do Matrony w Konstantynopolu (po ich przybyciu do Konstantynopolu Basjan pobłogosławił je i nakazał posłuszeństwo wobec Matrony), a także przynajmniej na początku istnienia tego, jak na razie nielicznego, ale rozwijającego się zgromadzenia zadbał o zaspokajanie potrzeb życiowych. Hagiograf, jak gdyby uzasadniając te poczynania, powołuje się nie na mądrość ludzką Basjana, ale autorytet dany od Boga⁷².

Nie możemy mieć żadnych wątpliwości, że wspólnota kobiet – klasztor, na czele którego stanęła Matrona – była klasztorem podwójnym wraz z klasztorem Basjana i właśnie z Basjanem jako hegumenem⁷³. Jak zauważyła Mary Bateson⁷⁴, jest to termin na wpół techniczny, a instytucje te, obecne od początków ruchu monastycznego, ze względu na fakt, że składały się z klasztorów męskich

⁷² *Żywot Matrony z Perge*, 29–31, 51. Na temat kościoła św. Tomasza zob. Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique*, Vol. 1, 248–250. Na temat znaczenia poszczególnych części stroju monastycznego kobiet zob.: J. Ball, “Decoding the Habit of the Byzantine Nun”, *Journal of Modern Hellenism*, Vol. 27–28, 2009–2010, 25–52. Zakaz przyjmowania do wspólnot monastycznych niewolników wbrew woli ich właścicieli został wprowadzony przez 4. kanon Soboru w Chalcedonie.

⁷³ *Żywot Matrony z Perge*, 51; Peter Hatlie, *The Monks and Monasteries of Constantinople*, 106; Georges Sidéris, “Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès”, 651–653.

⁷⁴ “Origins and Early History of Double Monasteries”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 13, 1899, 138–140. Na temat podwójnych klasztorów w systemie pachomiańskim i reguł tam panujących zob. Ewa Wipszycka, „Ascetyzm kobiecy w Egipcie późnoantycznym: problemy źródłoznawcze i rzeczywistość”, w: Tomasz Derda, Ewa Wipszycka (red.), *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 3, (Kraków: Universitas, 2007), 247–259.

i żeńskich, nadawały im szczególny charakter. Warunkiem oczywistym było przewodnictwo igumena męskiego zgromadzenia oraz służenie przez diakona (duchownego) z męskiej wspólnoty w zaspokajaniu duchowym potrzeb żeńskiej wspólnoty. Ojcem podwójnych klasztorów jest Pachomiusz, który ok. 329 r. rozkazał wybudować pierwsze cenobium dla kobiet niedaleko od Tabannesi, na czele którego stanęła jego siostra Maria. W ciągu kilku lat powstały jeszcze dwa zgromadzenia żeńskie połączone z systemem pachomiańskim (w Tismene niedaleko Panopolis oraz Buchre niedaleko Pbau – ten ostatni za czasów następcy Pachomiusza). Pachomiusz nadał im regułę, nakazując jednocześnie, aby żyły tak jak mnisi, od których miały się różnić tylko strojem. Niestety ponieważ nie posiadamy pisemnej reguły, którą Basjan nadał klasztorowi Matrony, nie możemy dokonać dokładniejszych porównań z systemem pachomiańskim, chociaż i tak wyłania się dość jasny obraz zależności.

W przeciwieństwie do Marii i Pachomiusza, Matronę i Basjana nie łączyły żadne relacje rodzinne. Wydaje się, że założony przez nich klasztor był pierwszym klasztorem podwójnym w Konstantynopolu. W *Żywocie* mamy wiele świadectw wsparcia i pomocy, jakie Matrona otrzymywała od Basjana. Wsparcie miało charakter nie tylko duchowy, ale też materialny i organizacyjny. Jak pamiętamy, to Basjan wynajmował pierwsze pomieszczenia, które służyły wspólnocie Matrony za siedzibę, i dostarczał środków finansowych na zaspokojenie podstaw bytowych. Diakon Markellos występuje jako ktoś w rodzaju łącznika pomiędzy dwoma zgromadzeniami i był on prawdopodobnie swego rodzaju opiekunem, a nawet zarządcą, do którego obowiązków należała kontrola nad funkcjonowaniem zgromadzenia. To Markellos podejmował ostateczne decyzje o przyjęciu donacji czy to rzeczowej (tak jak w przypadku daru Antiochiane w postaci majątku ziemskiego – gdy Matrona uchyliła się od przyjęcia dokumentu nadania ziemi, wskazując Markellosa), czy też darów finansowych. To on decydował o przyjęciu nowicjuszek do zgromadzenia (tak jak było to w przypadku bogatej Atanazji) czy też o pracach budowlanych na terenie wspólnoty – to on akceptował otoczenie cenobium murem i wybudowanie kaplicy na wzór tej, która znajdowała się w zgromadzeniu Basjana⁷⁵.

Sława Matrony rosła do tego stopnia, że zaczęły odwiedzać ją osoby z cesarskiego dworu. Cesarzowa Weryna, żona cesarza Leona I,

⁷⁵ *Żywot Matrony z Perge*, 31, 41–42, 45–48, 51; Georges Sidéris, “Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès”, 640, 651–653.

jak pisze hagiograf, przybyła do klasztoru Matrony, aby otrzymać błogosławieństwo i posłuchać o jej życiu, podziwiając siłę charakteru i prosząc o modlitwę za nią, cesarza Leona i ich dzieci⁷⁶. Kolejną cesarską damą była Eufemia, wdowa po cesarzu zachodniej części imperium Antemiuszu⁷⁷, której towarzyszyła Antiochiane, żona patrycjusza Sforakiosa⁷⁸. Biorąc pod uwagę, że cesarz Leon I zmarł w styczniu 474 r., to te dwie wizyty nastąpiły pomiędzy 2. połową 472 a początkiem stycznia 474 r.⁷⁹ Odwiedziny Eufemii i Weryny to najstarszy przykład przybywania z chęcią oddania hołdu dla kobiet ascetek przez osoby związane z najwyższą władzą. Co więcej, Antiochiane przybyła z prośbą o uzdrowienie, które zresztą się dokonało. Znamy liczne przykłady, kiedy osoby pełniące wysokie stanowiska państwowe przybywały do mężczyzn ascetów z różnymi prośbami, ale byli to asceci powszechnie uważani za świętych mężów⁸⁰.

Jednym z pytań, które nasuwa się podczas lektury *Żywota*, jest to, w jaki sposób wspólnota Matrony się utrzymywała. Oczywiście jest, że Matrona z powodu ucieczki od męża nie mogła korzystać z rodzinnego majątku, zaznaczmy jednak, że nie wiemy, czy taki posiadała. Jak pamiętamy, przy pierwszych wydatkach – wynajęciu odpowiedniego domu, podstawowych potrzebach życiowych – Matrona korzystała ze wsparcia finansowego Basjana. Cesarzowa Weryna – nieproszona o to przez Matronę – złożyła klasztorowi dużą darowiznę⁸¹. O trudnej sytuacji – nawet w zaspokojeniu podstawowych potrzeb – ok. 472 r. dowiadujemy się właśnie przy okazji wizyty w klasztorze Eufemii i Antiochiane. Ta ostatnia podarowała jedną ze swoich posiadłości, leżącą w dzielnicy Seweriana⁸², która

⁷⁶ Na temat cesarzowej Weryny zob. Kamilla Twardowska, *Cesarzowe bizantyńskie*, II. Georges Sidéris ("Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès", 649) uważa, że o wizycie Weryny, żony rządzącego wówczas władcy, zdecydowały kontakty Basjana na cesarskim dworze. Wydaje mi się, że twierdzenie to jest pozbawione podstaw. Z *Żywota Matrony z Perge* jasno wynika, że to podziw do Matrony skłonił cesarzową do wizyty.

⁷⁷ PLRE 2, 96–97, s.v. *Anthemius*, rządził w latach 467–472.

⁷⁸ O Antiochiane nie mamy wzmianek w innych źródłach, jeśli chodzi o jej męża, to był on konsulem w 452 r., zob. PLRE 2, 1026–1027, być może to ten sam Sforakios, który był prefektem Konstantynopola w okresie pomiędzy 474 a 491 r.; zob. Cyril Mango, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium*, 49, przyp. 89.

⁷⁹ *Żywot Matrony z Perge*, 32–34; Georges Sidéris, "Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès", 649.

⁸⁰ Rafał Kosiński, *Konstantynopolitańscy święci mężowie i władza w V wieku po Chr.*, (Warszawa: Polska Akademia Nauk, 2006).

⁸¹ *Żywot Matrony z Perge*, 32.

⁸² Niestety nie można precyzyjnie określić położenia klasztoru, wydaje się, że najbezpieczniej będzie przyjąć, iż mieścił się on w V dzielnicy; zob. Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique*, Vol. 1, 329. Günder Varinlioglu ("Urban monasteries in Constantinople", 193) zazna-

miała być przeznaczona na wybudowanie klasztoru Matrony. Lokalizacja ta była korzystna z wielu względów, ale przede wszystkim dlatego, że znajdowała się blisko klasztoru Basjana oraz leżała wewnątrz teodozjańskich murów miasta. Darowizna była niezwykle intratna, bo oprócz ziemi, na której znajdowały się już budynki, w chwili darowizny niebędące w dobrym stanie, Antiochianie podjęła się pokrycia wszystkich wydatków związanych z koniecznymi naprawami. Zaznaczmy, że do nowej siedziby Matrona wprowadziła 12 siostr, a jedną z nich była Eugenia⁸³. Matrona dzięki temu nie stała się jednak pełnoprawną obywatelką stolicy, ponieważ nie przysługiwały jej racje darmowego chleba⁸⁴, do których w Konstantynopolu mieli prawo posiadacze domów. Prawdopodobnie stało się tak dlatego, że klasztor leżał poza murami Konstantyna⁸⁵. Dzięki kolejnej darowiznie, tym razem finansowej, od bogatej Atanazji, którą Matrona poddała próbie, nie chcąc przyjąć do zgromadzenia (tłumacząc to tym, że życie w klasztorze jest dla tych, co służą, a nie dla tych, którzy są przyzwyczajeni do służby innych; kolejną przeszkodą był bardzo młody wiek Atanazji, miała ona bowiem 18 lat), Matrona nie musiała się troszczyć o zakup chleba dla rozrastającej się wspólnoty. Możemy zadać pytanie, dlaczego siostry nie piekły chleba same dla siebie. Trudno uwierzyć, że w budynkach, które zajmowały, nie było kuchni i pieca do pieczenia chleba. Przy okazji dowiadujemy się, co jadły mniszki w klasztorze Matrony: podstawą był oczywiście chleb, ale także surowe warzywa polane oliwą i suszone figi. Jedną z form ascezy było spanie na podłodze. Co więcej, właśnie na przykładzie Atanazji widzimy niejako drugi sposób rozrastania się wspólnoty – razem ze swoją panią do wspólnoty wstąpiły jej 3 służące, a jej 7 eunuchów zostało odesłanych do męskiego klasztoru⁸⁶.

Niestety w *Żywocie* nie mamy dokładnych informacji o przyłączeniu się Matrony do opozycji przeciwko polityce religijnej cesarza

cza, że w okresie wczesnobizantyńskim, a więc w latach 430–550, klasztory zakładano w oddali od centrum miasta, przeważnie w pasie pomiędzy murami Konstantyna a Teodozjusza.

⁸³ *Żywot Matrony z Perge*, 35–36. Jak zaznacza hagiograf, Eugenia towarzyszyła Matronie we wszystkich dobrych uczynkach od początku.

⁸⁴ *Ibidem*, 43.

⁸⁵ *Ibidem*, 39, 41–43. Na temat prawa do przydziału chleba zob. Jean Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistance*, (Rome: École française de Rome, 1990), 195–211.

⁸⁶ *Żywot Matrony z Perge*, 47.

Anastazjusza I (491–518)⁸⁷. Matrona wystąpiła wraz z przywódcami innych klasztorów stolicy w obronie soboru w Chalcedonie przeciwko realizującemu politykę cesarza Anastazjusza patriarsze Macedoniuszowi.

Informację na temat postawy Matrony zawdzięczamy Teodorowi Lektorowi, ale przetrwała do naszych czasów dzięki Teofanesowi, opisującemu działalność patriarchy Konstantynopola Macedoniusza⁸⁸, który starał się uzyskać akceptację przełożonych i mnichów z klasztorów w Konstantynopolu po podpisaniu przez cesarza *Henotikonu* cesarza Zenona⁸⁹. Teofanes korzystał przy tym właśnie z niezachowanej do naszych czasów części epitomy *Historii Kościoła* Teodora Lektora⁹⁰. Chronograf przekazał taką informację:

Następnie namawiał klasztory do jedności, szczególnie zaś klasztor Diona, Basjana, akojmetów oraz Matrony; te szczególnie oddzielały się od tych, którzy przyjmowali Henotikon Zenona, a także chętnie akceptowały wygnania. Ponieważ przeciwstawiali się [temu], Macedoniusz postanowił raczej pozostawić ich, aby sami zdecydowali, niż wszczynać prześladowania przeciw nim. Święta Matrona z kolei, która jeszcze [wówczas] żyła i również nie była w komunii z ascetkami z jej zgromadzenia z powodu Henotikonu Zenona, dokonała wielu cudów, ponieważ namawiał ją Chryzoariusz, diakon Kościoła. Również pewna Zofia, wyróżniająca się spośród mniszek, wiele ucierpiawszy, okazała wielką wytrwałość.

Wydarzenia te możemy datować na lata 498–499. Jedyne, co możemy wyczytać z tego fragmentu, to informację o rozłamie pomiędzy Matroną a mniszkami z jej zgromadzenia. Nie wiemy, czy wspomniana Zofia należała do zgromadzenia Matrony, w *Żywocie Matrony* taka postać nie występuje.

⁸⁷ Na temat polityki religijnej cesarza Anastazjusza, zob. Fiona K. Haarer, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, (Cambridge: Francis Cairns, 2006), 115–183; Mischa Meier, *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 2009), 38–52; Rafał Kosiński, „Wstęp”, w: *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, przeł., wstęp i komentarz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, (Kraków: Historia Iagellonica, 2019), 37–45, tam też obszerna literatura przedmiotu do tego tematu.

⁸⁸ Macedoniusz – patriarcha Konstantynopola w latach 496–511.

⁸⁹ Na temat polityki religijnej cesarza Zenona, zob. Rafał Kosiński, *The Emperor Zeno. Religion and Politics*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2010), 125–147.

⁹⁰ Teofanes, *Chronographia* AM 5991 = Teodor Lektor, *Epitome* 459.

Nie znamy dokładnej daty śmierci Matrony, w liturgii wspominane były 8 i 9 listopada⁹¹, a jej kult trwał do XII w.⁹²

Z obrazu, który powstał z analizy, głównie z braku innych źródeł, *Żywota Matrony*, wyłania się postać obdarzona niezwykle siłą woli i charyzmą. Mam nadzieję, że Matrona zrzuci w historiografii strój eunucha i szerzej zaistnieje w historii jako igumenka klasztoru w Konstantynopolu.

Bibliografia

Źródła

Żywot Matrony z Perge:

Acta Conciliarum Oecumenicorum, tomus alter, Concilium Universale Chalcedonense, ed. Edward Schwartz, (Berolini et Lipsiae, Walter de Gruyter & Co, 1932–1938).

S. Matronae Vita Altera, w: *Acta Sanctorum*, Novembris III, ed. Hippolyte Delehaye, (Brussels: Société des Bollandistes, 1910), 813–822.

S. Matronae Vita Prima, w: *Acta Sanctorum*, Novembris III, ed. Hippolyte Delehaye, (Brussels: Société des Bollandistes, 1910), 790–813.

Sancti Romani Melodi cantica. Cantica Dubia, ed. Paul Maas, C. A. Trypanis, (Berlin: De Gruyter, 1970).

Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano Nunc Berolinensi, ed. Hippolyte Delehaye, (Brussels: Société des Bollandistes, 1902).

Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora, przekład, wstęp i komentarz Rafał Kosiński, Adrian Szopa, Kamilla Twardowska, (Kraków: Historia Iagellonica, 2019).

Legends of Eastern Saints, Vol. 2. *The Legend of Hilaria*, ed. Arent Jan Wensinck, (Leiden: E. J. Brill, 1913), 9–89.

Palladiusz, *Opowiadania dla Lausosa*, (Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 2022).

Teofanes, *Chronographia*, vol. 1–2, ed. Carl de Boor, (Leipzig: B.G. Teubneri, 1883–1885).

Vita Sanctae Olympiadis diaconissae, ed. Hippolyte Delehaye, *Analecta Bollandiana* Vol. 15, 16 (1896, 1897), 44–51, 400–423.

⁹¹ Synaksarion Kościoła konstantynopolitańskiego, 203.53–54.

⁹² Cyril Mango, „Introduction”, 18.

Zacharie le Scholastique, *Vie de Sévère*, text syriaque publié, traduit et annoté par M. A. Kugener, (Paris: Brepols, 1903).

Opracowania

- Ball, Jenifer. "Decoding the Habit of the Byzantine Nun", *Journal of Modern Hellenism*, Vol. 27–28, 2009–2010, 25–52.
- Bateson, Mary. "Origins and Early History of Double Monasteries", *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 13, 1899, 137–198.
- Bennasser, Khalifa. *Gender and Sanctity in Early Byzantine Monasticism. A study of the Phenomenon of Female Ascetics in Male Monastic Habit with Translation of the Life of St. Matrona*, 1984 (nieopublikowana dysertacja doktorska).
- Brown, Peter. *Ciało i społeczeństwo. Mężczyźni, kobiety i abstynencja seksualna we wczesnym chrześcijaństwie*, przeł. Ireneusz Kania, (Kraków: Homini, 2006).
- Catafygiotu-Topping, Eva. "St. Matrona and her Friends", w: Julian Chrystomides (red.), *Kathegetria: Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday* (Camberley, Surrey: Porphyrogenitus, 1988), 211–224.
- Clark, Elizabeth A. *Ascetic Piety and Women's Faith: Essays on Late Ancient Christianity*, (Lewiston, NY: E. Mellen Press, 1996).
- Clark, Elizabeth A. *Jerome, Chrysostom and Friends. Essays and Translation*, (New York: The Edwin Mellen Press, 1979).
- Constantinou, Stavroula. *Female Corporeal Performances. Reading the Body in Byzantine Passions and Lives of Holy Women*, (Uppsala: Uppsala University, 2005).
- Dagron, Gilbert. *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, (Paris: Presses Universitaires de France, 1974).
- Durliat, Jean. *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistance*, (Rome: École française de Rome, 1990).
- Efthymiadis, Stephanos (ed.). *Byzantine Hagiography. Periods and Places*, Vol. 1, (New York: Ashgate Publishing, 2016).
- Elm, Susanna. *Virgin of God. The Making of Asceticism in Late Antiquity*, (New York: Clarendon, 1996).
- Fox, Lane. "The Life of Daniel", w: M. J. Edwards, S. Swain (eds.), *Portraits. Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, (Oxford: Oxford University Press, 1997), 175–226.

- Haarer, Fiona K. *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, (Francis Cairns, 2006).
- Hatlie, Peter. *The Monks and Monasteries of Constantinople, ca. 350–850*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, Vol 1. *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, 3. *Les églises et les monastères*, (Paris: Guillaud Rodolphe, 1969).
- Jurewicz, Oktawiusz (red.). *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2002).
- Kosiński, Rafał, „Wstęp”, w: *Historie Kościoła Jana Diakrinomenosa i Teodora Lektora*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2019), 13–45.
- Kosiński, Rafał. *The Emperor Zeno. Religion and Politics*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2010).
- Leight Philips, Kathryn. „You are Correctly Called a Man, Because You Act Manfully”: A Transgender Studies Approach to Gender – Crossing Saints in Late Antiquity (nieopublikowana praca doktorska, 2020).
- Lubinsky, Crystal Lynn. *Removing Masculine Layers to Reveal a Holy Womanhood: The Female Transvestive Monks of Late Antique Eastern Christianity*, (Turnhout: Brepols, 2013).
- Mango, Cyril. „Introduction to the Life of St. Matrona of Perge”, w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Holy Women of Byzantium: Ten Saint's Lives in English Translation*, (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996), 13–17.
- Meier, Mischa. *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 2009).
- Miller, Timothy S. *The Orphans of Byzantium*, (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2003).
- Naro, Ángel. „Domestic violence against women as a reason to sanctification in Byzantine hagiography”, *Studia Philologica Valentina*, Vol. 20, 2018, 117–140.
- Patlagean, Évelyne. „L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance”, *Studi medievali*, Vol. 17, 1976, 597–623.
- Sardi, Helen. „Constantinople and its Saints (IVth–VIth C.). The image of the City and Social Consideration”, *Studi medievali*, Vol. 36, 1995, 87–110.
- Sidéris, Georges. „Bassianos, les monastères de Bassianou et de Matrônès (V^e–VIe siècle)”, w: Olivier Delouis, Sophie Metivier, Paule Pages (ed.), *Le saint, le moine et le paysan: mélanges d'histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, (Paris: Éditions de la Sorbonne, 2016), 633–638.

- Sidéris, Georges. "Le sexe des anges: la byzantinologie et les questions de genre", w: Marie-France Auzépy (ed.), *Byzance en Europe*, (Paris: Presses universitaires de Vincennes, 2003), 217–233.
- Swan, Lydia. *Zapomniane matki pustyni. Pisma, życie i historia*, przeł. Paweł Kaźmierczak, (Kraków: WAM, 2005).
- Szabat, Elżbieta. „Wprowadzenie do badań nad edukacją u schyłku starożytności (V–VII w.). Prozopografia środowisk szkolnych”, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 6, red. Paweł Janiszewski, Ewa Wipszycka, Robert Wiśniewski, (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007), 110–319.
- Szafrński, Adam L. „Diakonise i ich rola w pierwotnym Kościele”, *Vox Patrum* 1989, t. 9, 737–755.
- Talbot, Alice-Mary. "Byzantine Women. Saint's Lives and Social Welfare", w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Women and Religious Life in Byzantium*, (Burlington: Routledge, 2001), 105–122.
- Talbot, Alice-Mary, "Female Sanctity in Byzantium", w: Alice-Mary Talbot (ed.), *Women and Religious Life in Byzantium*, (Burlington: Routledge, 2001), 1–48.
- Tougher, Shaun. "The Angelic Life': monasteries for eunuchs", w: Elizabeth Jeffreys (ed.), *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 238–252.
- Twardowska, Kamilla. *Cesarzowe bizantyńskie 2 poł. V w. Kobiety a władza*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2009).
- Twardowska, Kamilla. „Żywoty kobiet przebranych za mężczyzn jako źródła do historii społecznej i badań nad religijnością w późnym Cesarstwie Rzymskim”, w: Edward Dąbrowa, Tomasz Grabowski, Maciej Piegoń (red.), *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, (Kraków: Historia Iagellonica, 2017), 419–428.
- Varinlioglu, Günder. "Urban monasteries in Constantinople and Thessaloniki: Distribution Patterns in Time and Urban Topography", w: Judson J. Emerick, Deborah M. Deliyannis (eds.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2005), 187–198.
- Wiegel, Rebeca E. *Reading Matrona: the Sixth Century Life of a Trans Saint* (niepublikowana praca doktorska, 2019).
- Wipszycka, Ewa. „Ascetyzm kobiecy w Egipcie późnoantycznym: problemy źródłoznawcze i rzeczywistość”, w: Tomasz Derda, Ewa

- Wipszycka (red.), *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, t. 3, (Kraków: Universitas, 2007), 245–291.
- Wipszycka, Ewa. *Kościół w świecie późnego antyku*, (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006).
- Wipszycka, Ewa. Wiśniewski, Robert. „Hagiografia późnoantyczna”, w: Ewa Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999), 221–248.

AUTOREFERATY

ŁUKASZ WOJTCZAK

<https://orcid.org/0009-0000-5348-6700>

Muzeum Narodowe w Kielcach (Polska)

The National Museum in Kielce (Poland)

Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska (1906–1989) – życie i działalność

Streszczenie

Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska znana jest jako twórczyni trzech muzeów biograficznych poświęconych Henrykowi Sienkiewiczowi, Janowi Kochanowskiemu i Stefanowi Żeromskiemu. Mimo to nie doczekała się jak dotąd pełnego opracowania biograficznego. Wiele aspektów jej życia wciąż pozostaje na pełnym marginesie zainteresowań badaczy, w tym twórczość, zwłaszcza ta, skupiona wokół lirycznych form ekspresji. Wśród nich swoiste *opus magnum* stanowią słowa pieśni *Marsza Lotników*. Z lotniczą pasją Zasuszanki-Dobrowolskiej wiąże się również jej zaszczytna funkcja matki chrzestnej sztandaru Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, której dostała podczas drugiej wojny światowej. Dzięki zachowanym materiałom źródłowym, w tym szczególnie cennemu archiwum rodzinnemu, udało się stworzyć biografię pretekstową bohaterki, wpisując ją w szeroki kontekst wydarzeń politycznych i przemian społeczno-gospodarczych XX w.

Słowa kluczowe: Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska, biografia, muzeum, kultura, *Marsz Lotników*, Muzeum Świętokrzyskie

**ALEKSANDRA ZASUSZANKA-DOBROWOLSKA
(1906–1989) – LIFE AND ACTIVITY**

Abstract

Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska became renowned for establishing three biographical museums dedicated to Henryk Sienkiewicz, Jan Kochanowski, and Stefan Żeromski. However, only a few aspects of her life are widely known today. On the complete margins of researchers' interest, her works remain, especially those focused on lyrical forms of expression. Among these, the lyrics of the song *March of the Airmen* stand out as her magnum opus. Zasuszanka-Dobrowolska's passion for aviation is also linked to her honoured role as godmother of the banner of the Polish Armed Forces in the West. Due to the preserved source materials, including a particularly valuable family archive, it was possible to create a pretextual biography of the heroine, placing her in the broad context of the political events and socio-economic transformations of the 20th century.

Keywords: Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska, biography, museum, culture, *March of the Airmen*, Świętokrzyskie Museum

Inspiracją do przygotowania dysertacji pt. *Aleksandra Zasuszanka-Dobrowolska (1906–1989) – życie i działalność* była chęć, ale i potrzeba stworzenia biografii postaci, która poprzez swoje dokonania wniosła istotny wkład w polską historię i kulturę. Mimo to nietrudno zdiagnozować pewną lukę badawczą w tym zakresie, bo choć nazwisko Zasuszanki-Dobrowolskiej od lat znane jest w środowisku historyków lotnictwa i oświaty, regionalistów, muzealników i etnografów, nie doczekała się ona jak dotąd pełnego opracowania biograficznego. Poza nielicznymi i dość ogólnymi notami biograficznymi, a także wzmiankami w kilku większych publikacjach, w których jednak ukazana została wyłącznie w wybranych kontekstach, np. jako autorka słów *Marsza Lotników* lub twórczyni muzeów biograficznych, nikt dotychczas nie podjął się kompleksowej analizy jej życia i działalności na podstawie szerszej kwerendy. Co więcej, o roli, jaką odegrała chociażby w obszarze muzealnictwa, pamiętają głównie ludzie kultury związani z instytucjami, w których pracowała lub które organizowała. Podobnie rzecz wygląda w przypadku awiacji, gdzie szczególnym szacunkiem darzą ją przeważnie środowiska lotnicze. Niewiele natomiast wiadomo o jej młodości, edukacji, pracy pedagogicznej i społecznej, pobycie w Wielkiej Brytanii w czasie drugiej wojny światowej,

a także różnorodnej twórczości literackiej i publicystycznej. Niektóre kwestie pozostawały dotąd niejasne nawet dla członków rodziny, nie mówiąc o dawnych znajomych i współpracownikach. Mogło to wynikać z wielu diametralnych zmian w życiu bohaterki, determinowanych niestabilną i często niebezpieczną sytuacją polityczną, w której funkcjonowała.

Kolejnym istotnym powodem podjęcia takiego właśnie tematu była kwestia podejścia badaczy do historii kobiet, która na przestrzeni wieków pozostawała na marginesie zainteresowań. Początki nowego nurtu w historiografii w tym zakresie sięgają lat 60. i 70. XX w. Miało to związek z rozwojem historii społecznej, w tym historii życia i kultury. W Polsce szersze zainteresowanie dziejami kobiet należy przesunąć na połowę lat 80., a ich znaczący rozwój dopiero na lata 90. i początek obecnego stulecia. Do tego procesu walnie przyczyniło się powstanie przy Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego Zespołu Badawczego Historii Społecznej. Kierująca nim prof. Anna Żarnowska rozwinęła i spopularyzowała historię kobiet. Pokłosem jej pracy badawczej była między innymi seria publikacji poświęconych miejscu kobiet w społeczeństwie oraz roli politycznej i kulturalnej, jaką pełniły. Nie zmienia to jednak faktu, że w tym obszarze nadal pozostaje wiele do nadrobienia.

Pierwszą próbę opracowania biografii Zasuszancki-Dobrowolskiej podjęła w 2002 r. Wioletta Stec w pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. Adama Massalskiego, która niewątpliwie, choć wartościowa i oparta na cennych materiałach, nie wyczerpała w żaden sposób tematu, ani tym bardziej bazy źródłowej. Autorka poruszyła wybrane aspekty z życia i działalności twórczyni *Marszu Lotników*, bez ich głębszej analizy. W konsekwencji liczne fakty i ważne etapy życia zostały pominięte.

Na rolę Zasuszancki-Dobrowolskiej w procesie tworzenia Muzeum Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku zwróciła w ostatnim czasie uwagę dr Magdalena Klamka w rozprawie doktorskiej przygotowanej w 2023 r. pod kierunkiem prof. Roberta Kotowskiego, a dotyczącej kultury pamięci w kontekście muzeów sienkiewiczowskich. Część swoich badań opublikowała na łamach „Rocznika Muzeum Narodowego w Kielcach”. W odróżnieniu od tej pracy w niniejszej dysertacji analiza wkładu Zasuszancki-Dobrowolskiej w organizację obłęgoreckiej placówki została oparta na częściowo innym materiale źródłowych i z większym naciskiem na bezpośrednie działania kustosza oraz szerszą współpracę z wieloma osobami partycypującymi w tym procesie.

Głównym celem badawczym pracy było stworzenie możliwie pełnej biografii Zasuszaneki-Dobrowolskiej, ale, co niezwykle istotne, z uwzględnieniem szerszego tła wydarzeń politycznych i przemian społeczno-gospodarczych XX w., a także zwróceniem uwagi na odpowiedni kontekst, co jest elementem kluczowym dla zrozumienia motywacji, decyzji i losów bohaterki. Z kolei biografia jako gatunek miała przy okazji pokazać pewien kontekst interdyscyplinarny, nadający jej charakter tekstu z pogranicza historii, psychologii i literaturoznawstwa. Ponadto należy wyraźnie podkreślić, że jest to także praca z zakresu historii muzealnictwa. Kolejny cel stanowiło określenie roli i znaczenia Zasuszaneki-Dobrowolskiej jako pedagogażki, muzealniczki, regionalistki, pasjonatki lotnictwa, poetki i publicystki, a przez to ukazanie jej wkładu w polską kulturę i historię.

Jako cezurę czasową przyjęto okres od 1906 do 1989 r., równoznaczny z datami życia bohaterki. Cezura ta została w kilku miejscach świadomie przekroczona, ale tylko wówczas, gdy omawiany problem wymagał głębszej analizy. Tak było chociażby przy okazji badania środowiska rodzinnego czy genezy powstania muzeów biograficznych.

Zakres terytorialny pracy jest stosunkowo szeroki, gdyż opisywane wydarzenia miały miejsce na terenie kilku państw europejskich, obejmując Polskę pod zaborem rosyjskim, Drugą Rzeczpospolitą, Polską Rzeczpospolitą Ludową, obecną Ukrainę, Rumunię, Serbię, Włochy, Francję, a także Wielką Brytanię.

Zważywszy na fakt, iż niniejsza praca jest biografią, a więc stanowi swego rodzaju próbę rekonstrukcji życia osoby, opartą na zróżnicowanym materiale źródłowym, podstawową metodą badawczą, którą tu zastosowano, jest metoda biograficzna. W tym kontekście szczegółowej analizie poddano źródła o charakterze osobistym, takie jak listy czy wspomnienia. A zatem mamy tu do czynienia z egodokumentami, zawierającymi autopercepcję i prezentację poszczególnych wydarzeń z perspektywy bohaterki. Praca ma charakter biografii pretekstowej, gdyż losy autorki *Marsza Lotników* pozostają w ścisłym związku z procesami społeczno-historycznymi, które wówczas zachodziły. Jednocześnie widoczne są tu elementy mikrohistorii, gdyż uwaga wielokrotnie skupia się na pojedynczych zjawiskach i zdarzeniach. W tym sensie możemy więc również mówić o historii oddolnej, bowiem pewne procesy ukazane zostały z punktu widzenia ogółu społeczeństwa, nie zaś wyłącznie elit. W pracy wykorzystano historię mówioną, a wywiady

przeprowadzone z osobami, które znały Zasuszanek-Dobrowolską, pozwoliły uzyskać informacje z tzw. pierwszej ręki, porównać zgodność z niektórymi przekazami źródłowymi, a ponadto skonfrontować subiektywne opinie na jej temat. Dzięki nim ze źródeł pisanych wyłoniła się „żywa” osoba. Wśród rozmówców znaleźli się: Barbara Erber, współpracownica z działu etnograficznego Muzeum Świętokrzyskiego; Alojzy Oborny, dyrektor tej instytucji w latach 1961–1987 i 1990–2002; Kazimiera Zapalowa, była kierowniczka Muzeum Lat Szkolnych Stefana Żeromskiego, a także dr Piotr Staliński, syn siostrzenicy Zasuszanek-Dobrowolskiej, Joanny Stalińskiej, która wraz z mężem, prof. Zbigniewem Stalińskim, zachowała archiwum rodzinne swej ciotki.

W procesie badania zgromadzonego materiału źródłowego posłużono się tradycyjnymi analizami historycznymi: metodą genealogiczną, indukcyjną i dedukcyjną, porównawczą, a także metodami bezpośrednimi i pośrednimi oraz metodą *argumentum ex silentio*, tj. wnioskowaniem z milczenia źródeł.

W pracy wykorzystano archiwalia znajdujące się w Archiwum Państwowym w Kielcach, które w największym stopniu pozwoliły na szeroką analizę działalności Zasuszanek-Dobrowolskiej jako muzealniczki oraz członkini Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Dały one także możliwość dokładnego prześledzenia procesu jej edukacji w zakresie szkoły średniej. Ponadto, w mniejszym stopniu, dotyczyły też członkostwa w Aeroklubie Kieleckim i spraw czysto osobistych.

Wielu szczegółów związanych z pracą w Muzeum Świętokrzyskim dostarczyła kwerenda w archiwum zakładowym tej instytucji. Znajdująca się tamteczka personalna zawiera między innymi umowy o pracę, ankiety, podania, a także dokumentację służbową, w tym scenariusze autorskich wystaw.

W Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego zachowały się akta z czasów studenckich na Wydziale Humanistycznym. Dzięki nim dokładnej analizie poddano postępy w nauce, uczestnictwo w wykładach, charakterystykę grona profesorskiego, a nawet motywacje w kwestii wyboru tematu pracy magisterskiej.

Cennych informacji biograficznych dostarczyły kwerendy zagraniczne. Archiwum British Museum w Londynie posiada dokumenty potwierdzające, że Zasuszanek-Dobrowolska w czasie drugiej wojny światowej, przez wiele miesięcy, korzystała z zasobów tamtejszej czytelni. Świadczą o tym nie tylko rewersy i karty wstępu, ale też korespondencja z władzami polskimi oraz dyrekcją instytucji. Z kolei w londyńskim Studium Polski Podziemnej

znajdują się listy, z których wynika, że Zasuszanka-Dobrowolska podjęła w 1944 r. nieudaną próbę wstąpienia w szeregi Armii Krajowej celem przerzucenia jej do okupowanej Polski. Poszukiwania w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego przyniosły efekt w postaci informacji na temat wydawnictwa *Pomniki Literatury Ojczystej*, które Zasuszanka-Dobrowolska współredagowała, przebywając w Anglii. Ocenę jej osoby – jako redaktorki przy tym projekcie – wystawił premier Władysław Sikorski, a jego pismo w tej sprawie udało się odnaleźć w Archiwum Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Niezwykle istotna okazała się kwerenda w Instytucie Pamięci Narodowej. Co prawda, nie przyniosła ona odpowiedzi na pytanie, czy Zasuszanka-Dobrowolska była inwigilowana bezpośrednio po powrocie z Wielkiej Brytanii do Polski w 1947 r., za to ewidentnie wykazała, że jej osobą rządzący interesowali się w kontekście badania środowiska związanego z Oddziałem VI Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie. Informacje na jej temat świadczą również o tym, że władze komunistyczne miały dostęp do prywatnych dokumentów, zdeponowanych w Oddziale VI, i podejrzewali, że w 1944 r. mogła być „rzucana na kraj” – co jednak z dużym prawdopodobieństwem udało się wykluczyć.

W Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie znajdują się dokumenty personalne męża Zasuszanki-Dobrowolskiej, kpt. Krzysztofa Dobrowolskiego z czasów jego pobytu w dęblińskiej Szkole Podchorążych Lotnictwa, a ponadto akta jej przyjaciół – Macieja Kalenkiewicza oraz Jana Hryniewicza. W tej samej instytucji przeanalizowano dokumenty związane z Ligą Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, zaś sam statut tej organizacji znajduje się w Archiwum Państwowym w Katowicach.

List Zasuszanki-Dobrowolskiej z lat 30. do redaktora „Kurier Warszawskiego”, którego była stałą korespondentką, udało się odnaleźć w Archiwum Państwowym w Warszawie. Tam też analizie poddano dokumenty związane z II Miejskim Gimnazjum i Liceum Żeńskim im. Jana Kochanowskiego, w którym pracowała w latach 1932–1939.

W Archiwum Akt Nowych zachowały się tylko nieliczne dokumenty związane z tematem pracy, a odnoszące się do planów utworzenia w Oblęgorku w latach 50. Muzeum Henryka Sienkiewicza.

Cenne odkrycia przyniosły kwerendy pod kątem nagrań dźwiękowych. Ich efektem jest zapis audycji z 1958 r. ze

zbiorów Archiwum Państwowego w Kielcach, w której Zasuszanka-Dobrowolska opowiada o okolicznościach powstania obłęgoreckiej placówki. Co więcej, towarzyszą jej członkowie rodziny pisarza. Z córką Sienkiewicza w 1960 r. przeprowadziła też osobną rozmowę o życiu codziennym jej rodziny w Obłęgorku. Nagranie znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. Z kolei Narodowe Archiwum Cyfrowe posiada unikatową audycję z 1973 r., w której autorka *Marszu Lotników* wyjaśnia genezę tego właśnie utworu.

Największy i najcenniejszy zespół źródłowy stanowi archiwum rodzinne, bez którego powstanie niniejszej dysertacji nie byłoby możliwe w takim zakresie. Archiwum stanowi niezwykle różnorodny zbiór kilkuset dokumentów, rękopisów, listów, notatek i fotografii, dotyczących całego okresu życia Zasuszanki-Dobrowolskiej. Dokładne zbadanie tego zespołu pozwoliło nie tylko zrekonstruować najważniejsze wydarzenia z jej biografii, ale też poznać punkt widzenia na wiele kwestii, ustalić krąg bliskich osób, a nawet zgłębić sprawy najbardziej osobiste. W tym kontekście szczególnie cenne wydają się wspomnienia, które, choć zachowane fragmentarycznie, są doskonałym narzędziem poznania bohaterki od strony zupełnie prywatnej. Z kolei zawarte w nich treści dają możliwość weryfikacji i niekiedy uzupełnienia faktów pochodzących z innych źródeł. Podobną rolę spełnia korespondencja do rodziny, przyjaciół, a także osób postronnych w zasadzie z całego okresu jej życia. Dokumenty o charakterze oficjalnym, które dotyczą nie tylko autorki *Marszu Lotników*, ale też jej bliskich, pozwoliły uzupełnić braki w tym zakresie w publicznych instytucjach.

Ważnym źródłem okazała się prasa, na łamach której publikowano wiersze, felietony i reportaże bohaterki. Najważniejsze tytuły to: „Głos Młodzieży”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Warszawski”, „Gazeta Kielecka” oraz „Słowo Ludu”. W prasie można ponadto odnaleźć informacje na temat działalności Zasuszanki-Dobrowolskiej na rzecz Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej w latach 30., a nawet felietony o kulisach jej pracy muzealnej.

Z opracowań szczególnie wartościowe są te poświęcone tematyce lotniczej, jak *O tych, co skrzydłem Ojczyznę podwyższali* Janusza Kowalskiego oraz *Ikar i skrzydła Gór Świętokrzyskich* Romana Gajosa, a ponadto publikacje o powojennym muzealnictwie, między innymi prof. Stanisława Lorentza. Duże znaczenie, zwłaszcza w kontekście poznania warunków życia, zwyczajów, a także sytuacji szkolnictwa w Polsce międzywojennej, miały prace Katarzyny Sierakowskiej *Rodzice, dzieci, dziadkowie... Wielkomiejska rodzina*

inteligentka w Polsce 1918–1939 i Roberta Kotowskiego *Dziewczęta w mundurkach. Młodzież żeńska szkół średnich w Polsce w latach 1918–1939*. Nie można również pominąć prac metodologicznych, takich jak: *Biografistyka we współczesnych badaniach historycznych. Teoria i praktyka* pod redakcją Jolanty Kolbuszewskiej i Rafała Stobieckiego, *Biografia naukowa: od koncepcji do narracji. Interdyscyplinarność, teorie, metody badawcze* Anity Ciałek czy *Wprowadzenie do metodologii historii* pod redakcją Ewy Domańskiej i Jana Pomorskiego.

Struktura pracy

Pierwsze cztery rozdziały pracy mają układ chronologiczny. Natomiast rozdział piąty zawiera kompleksową analizę całego dorobku twórczego Zasuszanke-Dobrowolskiej. Omówienie tej problematyki w jednym miejscu zapewniło większą przejrzystość i porządek, a także pozwoliło lepiej wyeksponować i ocenić jej spuściznę. Tym niemniej pewne odniesienia do twórczości znalazły się też w kilku innych miejscach, zwłaszcza gdy pozostawała ona w ścisłym związku z aktualnie badanym wątkiem. Praca składa się z wykazu skrótów, wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii oraz spisu fotografii.

Rozdział pierwszy *Dzieciństwo i młodość (1906–1930)* skupia się wokół najbliższej rodziny Zasuszanke-Dobrowolskiej. Analiza środowiska i warunków, w których dorastała, ma na celu wskazanie głównych czynników, które ukształtowały jej charakter i wpłynęły na postawy życiowe. Najwięcej miejsca poświęcono rodzicom – doktorowi Wincentemu Zasusze, lekarzowi i społecznikowi, oraz Marii Antoninie z domu Knothe, nauczycielce przyrody, sprawującej pieczę nad domem i dziećmi. Szczegółowej analizie poddano okoliczności, w jakich rodzina Zasuchów, po wybuchu pierwszej wojny światowej, udała się na emigrację do ukraińskich Czerkas. Do Polski wrócili jesienią 1918 r. Zamieszkali w Kielcach, gdzie Zasuszanke-Dobrowolska rozpoczęła edukację w Gimnazjum im. bł. Kingi. Był to kolejny ważny etap na drodze do jej wychowania. W latach 1924–1930 studiowała polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie miała do czynienia ze znakomitym gronem profesorskim. Mieszkając w Warszawie, prowadziła interesujące życie towarzyskie, miała wielu przyjaciół, i przede wszystkim zafascynowała się lotnictwem, któremu poświęcała wiersze i artykuły.

Rozdział drugi *W kręgu pracy zawodowej (1930–1939)* dotyczy *stricte* pracy Zasuszancki-Dobrowolskiej, najpierw w bibliotece Politechniki Warszawskiej w latach 1930–1932, a następnie, od 1932 r. aż do wybuchu drugiej wojny światowej, w II Miejskim Gimnazjum i Liceum Żeńskim im. Jana Kochanowskiego. Jej praca pedagogiczna przyjęła formę zróżnicowanej i wielowymiarowej działalności. Aleksandra Zasuszancka nie tylko uczyła języka polskiego, ale starała się też wychowywać młode dziewczęta, przekazując im szereg wartości. Wiele miejsca poświęcono jej działalności w szkolnym kole LOPP, w ramach którego zainicjowała rozmaite działania: wycieczki, spotkania, konkursy, prelekcje, akcje charytatywne. Ukoronowaniem jej lotniczej pasji i zaangażowania w tę tematykę w latach 30. było napisanie słów *Marszu Lotników* do melodii Stanisława Latwisa. Pieśń stała się wkrótce hymnem polskich lotników, a jej autorka osobą rozpoznawalną w tym środowisku.

Rozdział trzeci *Na emigracji (1939–1947)* obejmuje wydarzenia od wybuchu drugiej wojny światowej po rok 1947, w którym wróciła z Wielkiej Brytanii do Polski. Ukazano tu wpływ, jaki wojna wywarła na życie bohaterki, i jak odnalazła się ona w nowej, emigracyjnej rzeczywistości. W 1939 r. opuściła Polskę, a następnie, przez Rumunię i Włochy, trafiła do Francji, gdzie wraz z mężem i przyjaciółmi starała się włączyć w przygotowania wojenne. W lipcu 1940 r., po klęsce Francji, ewakuowała się na Wyspy Brytyjskie. Skupiła się na pracy naukowej, redakcyjnej i pedagogicznej, ucząc języka polskiego w Polskiej Szkole Morskiej w Londynie oraz w Gimnazjum i Liceum Morskim w Landywood. W międzyczasie dostąpiła ogromnego zaszczytu, jakim było wybranie jej na matkę chrzestną sztandaru Polskich Sił Powietrznych na Zachodzie.

Rozdział czwarty *Powrót do Polski i realizacja pasji muzealnej (1947–1971)* ma na celu ukazanie okoliczności powrotu i zaadaptowania się Zasuszancki-Dobrowolskiej w powojennej Polsce. W 1949 r. otrzymała posadę w Muzeum Świętokrzyskim, co otworzyło jeden z najważniejszych etapów jej życia. W krótkim czasie stała się ekspertką w dziedzinie muzealnictwa. Objęła pieczę nad działem etnograficznym, gdzie sukcesywnie powiększała kolekcję i wspierała twórców ludowych. Za dzieło jej życia można uznać zorganizowanie od podstaw trzech muzeów biograficznych, poświęconych Henrykowi Sienkiewiczowi, Janowi Kochanowskiemu i Stefanowi Żeromskiemu. W niełatwym procesie organizacji tych placówek dostrzec można liczne analogie, ale i ewidentne różnice. Wszystkim

instytucjom nadała natomiast niepowtarzalny charakter, który przetrwał do dziś.

Rozdział piąty *Działalność literacka* w całości poświęcono do robkowi twórczemu, który udało się zebrać, skategoryzować i poddać analizie. Jej działalność w tym zakresie była dość różnorodna. Od najmłodszych lat przejawiała zamiłowanie do poezji, tworząc wiersze, które z czasem zaczęły się ukazywać na łamach znaczących tytułów prasowych, takich jak „Kurier Warszawski” czy „Tygodnik Ilustrowany”. Była aktywną publicystką, a poza najchętniej podejmowaną, w felietonach i reportażach, tematyką lotniczą zajmowały ją także rozmaite problemy społeczno-kulturalne. Po wojnie zaprzestała tworzenia wierszy, a swoje wysiłki publicystyczne nakierunkowała na tematykę związaną z pracą w Muzeum Świątokrzyskim. W lokalnej prasie publikowała teksty o kulturze, etnografii i sprawach społecznych. Jest również autorką kilku dramatów pisanych na potrzeby swoich uczniów w Polsce i w Anglii.

Zasuszancka-Dobrowolska należała do pokolenia, o którym zwykło się czasem mawiać, że zostało „ograbione z przyszłości”. Głównym czynnikiem, który o tym zdecydował, była skomplikowana sytuacja polityczna Polski. Autorka *Marsza Lotników* urodziła się, gdy kraj wciąż jeszcze pozostawał pod zaborami, doświadczyła dwóch wojen światowych, z przerwą na dwudziestoletni, trudny okres odbudowy państwowości. Następnie przez ponad 40 lat funkcjonowała w ojczyźnie rządzonej przez komunistów. W jej biografii dostrzec można pewien naturalny podział na dwa okresy. Do 1939 roku wiodła, jak się wydaje, dość szczęśliwe życie mimo wielu zaawrowań rodzinnych i zmian miejsca zamieszkania. Wspomagana przez rodziców, przechodziła kolejne etapy edukacji, rozwijała liczne pasje i realizowała się zawodowo. Po wybuchu wojny nastąpiła diametralna zmiana. Została zmuszona do emigracji, a po powrocie czekały na nią zupełnie nowe realia. Mimo to osiągnęła znaczący sukces zawodowy, potwierdzony między innymi nagrodami, którymi na przestrzeni lat została uhonorowana. W 1956 r. przyznano jej Srebrny Krzyż Zasługi. W 1966 r. otrzymała nagrodę Zasłużony Działacz Kultury i Złotą Odznakę „Za opiekę nad zabytkami”, a w roku 1972 Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski.

SPRAWOZDANIA

KAROLINA ŻURAWSKA

<https://orcid.org/0009-0009-7244-4093>

Uniwersytet w Białymstoku / Instytut Studiów Kobietych (Polska)

University of Białystok / Institute of Women's Studies (Poland)

Sprawozdanie z VII Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet (Augustów, 2–9 sierpnia 2025 r.)¹

W dniach od 2 do 9 sierpnia 2025 r. w Augustowie odbyła się siódma edycja Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet. Wydarzenie to zostało zorganizowane z inicjatywy Ośrodka Badań Historii Kobiet Instytutu Studiów Kobietych przy współpracy Katedry Historii Kultury i Pracowni Historii Kobiet Uniwersytetu w Białymstoku. Temat przewodni brzmiał: *Badania historii kobiet. Projekty indywidualne i zbiorowe, część III*.

Rozpoczęcie obrad zainaugurowała prezes Instytutu Studiów Kobietych i koordynatorka Ośrodka Badań Historii Kobiet, prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz, która w swoim wprowadzeniu przedstawiła dotychczasowe aktywności prowadzone w ramach OBHK i zaprezentowała wydawane przez Wydawnictwo HUMANICA „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobietych”.

Jako pierwsza z referatem *Celina Dominikowska z Treterów (1830–1908). Wokół biografii i „prywatnego archiwum”* artystki wystąpiła prof. dr hab. Lidia Michalska-Bracha z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Przybliżyła słuchaczom postać

¹ Publikacja przygotowana/dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu „Społeczna odpowiedzialność nauki II” Ministra Edukacji i Nauki. Jest wynikiem udziału w projekcie „Ośrodek Badań Historii Kobiet – kontynuacja II.

tytułowej Dominikowskiej i materiały do badań nad biografią artystki. Szczególną uwagę zwróciła na wartość prywatnego archiwum, pozwalającego zbadać jej życiorys przez pryzmat rzeczy znajdujących się kiedyś w jej posiadaniu i związanych z różnymi etapami życia.

Prof. dr hab. Arkadiusz Adamczyk – również reprezentujący ośrodek kielecki – w wystąpieniu zatytułowanym *Biografie. Kobiety w życiu Jánosa Esterházyego* opowiedział o działającym na rzecz mniejszości węgierskiej w Czechosłowacji okresu międzywojnia polityku. Zaakcentował wpływ, jaki na światopogląd i postawy prezentowane w życiu publicznym przez Esterházyego wywarły obecne w jego życiu kobiety, między innymi matka Elżbieta z Tarnowskich, siostry Maria i Lujza oraz żona Livia Serényi.

Kolejne dwie prelekcje wygłosiły dr Edyta Krzysztofik i dr Ilona Grądzka z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, które zaproponowały spojrzenie na problematykę kobiecą z uwzględnieniem aspektów prawnych. Dr Krzysztofik przedstawiła odczyt dotyczący specyfiki ochrony praw kobiet w prawie ponadpaństwowym (*Kształtowanie się ochrony praw kobiet w prawie ponadpaństwowym*). Natomiast dr Grądzka skupiła się na ustaleniach prawnych związanych z prawem kobiet do edukacji (*Prawo kobiet do kształcenia – na podstawie analizy dokumentów prawnych*). Rozpoczynając swe wystąpienie od przykładu ustaleń Komisji Edukacji Narodowej powołanej do życia pod koniec XVIII w., pokazała przeobrażenia prawne związane z uzyskiwaniem przez Polki prawa do nauki.

Perspektywa prawna pozostawała obecna także w wystąpieniu dr Diany Dajnowicz-Piesieckiej z Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku (*Miedzy empatią a przemocą. Obraz kobiet w przestępczości przeciwko zwierzętom w świetle kryminologii i prawa karnego*). Prelegentka wyróżniła trzy modele kobiecych postaw w odpowiedzi na różne sposoby uwikłania w przemoc przeciwko zwierzętom: obrończyni, sprawczyń i kobiet jako ofiar pośrednich w sytuacjach, gdy agresja przeciwko zwierzęciu zaczyna być kierowana w stronę kobiety.

Mgr Adrianna Całus-Polak z Polskiej Akademii Nauk przedstawiła projekt swojej rozprawy doktorskiej dotyczącej kobiety uważanej za pionierkę w zakresie badań etnologicznych na gruncie polskim. W prelekcji pod tytułem *Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa – działalność naukowa i społeczno-kulturalna (stan badań, metodologia, spuścizna)* przybliżyła ogólną biografię badaczki, wykorzystaną przez siebie metodologię oraz

zasób źródłowy, w ramach którego niezwykle istotną część stanowi prywatna spuścizna rodzinna znajdująca się w rękach wnuczki, Marty Ehrenkreutz.

W ramach szkoły letniej efekty badań zaprezentowali również członkowie zespołu badawczego z Instytutu Studiów Kobietych, realizujący projekt NPRH „Patriotki i obywatelki. Polki w kulturze narodowej i europejskiej”. Jako pierwsza wystąpiła mgr Justyna Kowalska (Uniwersytet w Białymstoku) z referatem *Helena Krzemieniewska – mikrobiolog, polska uczona*. Opowiedziała o aktywnościach naukowych Krzemieniewskiej z zakresu mikrobiologii i botaniki, które prowadziła ona wraz z mężem Sewerynem Krzemieniewskim. Zwróciła również uwagę na wkład badaczki w rozwój tych problematyk na powojennym Uniwersytecie Wrocławskim.

Drugi dzień obrad rozpoczął referat prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz koncentrujący się na – opracowywanej w ramach projektu NPRH – biografii Ewy Grodeckiej (*Ewa Grodecka – historyczka, instruktorka harcerska, rzeczniczka praw kobiet*). W prelekcji nacisk został położony między innymi na tradycje patriotyczne rodziny, z której pochodziła, odebraną edukację oraz zaangażowanie Grodeckiej w działalność oświatowo-wychowawczą w polskim ruchu harcerskim, pracy na rzecz osób zmagających się z poważną dysfunkcją wzroku i psychicznego rozwoju człowieka.

Reprezentująca Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie dr hab. Izabela Lewandowska, prof. UWM, również skupiła się na przedstawieniu biografii konkretnej postaci kobiecej, a mianowicie związanej z Mazurami Emilii Sukertowej-Biedrawiny (*Emilia Sukertowa-Biedrawina – „siłaczka” XX wieku*). Przedstawiła obecny stan badań nad jej życiorysem, działalność o charakterze edukacyjno-uświadamiającym na rzecz Mazurów oraz wkład pisarki w rozwój badań na temat historii Mazurów.

Jako następne swój referat zaprezentowały – przy merytorycznym wsparciu dr hab. Patrycji Jakóbczyk-Adamczyk, prof. UJK – Zuzanna Stępień i Katarzyna Urbańska. W prelekcji pod tytułem *Michelle Obama jako Pierwsza Dama Stanów Zjednoczonych. Studium przypadku* zwróciły uwagę na działalność publiczną prezydentowej na rzecz kobiet i dzieci – kwestie związane z edukacją, problematyką gwałtów i porwań (przykład porwania przez organizację Boko Haram nigeryjskich uczennic w 2014 r.). Wystąpienie to wywołało żywą dyskusję na temat ewentualnych szans Michelle Obamy jako kandydatki Partii Demokratycznej na prezydenta Stanów Zjednoczonych.

Choć zaplanowane w ramach VII BLSHK referaty przeważnie oscylowały wokół tematyki kobiecej w wiekach XIX i XX, wybrzmiewały również kwestie związane z miejscem kobiety w społeczeństwie w okresach jeszcze wcześniejszych. Prof. dr hab. Rafał Kosiński z Uniwersytetu w Białymstoku w prezentacji zatytułowanej *Rola i pozycja kobiety w bizantyńskiej Kronice Jerzego Mnicha* wyodrębnił różne wzorce kobiet prezentowane na łamach tytułowej kroniki: dobre i złe cesarzowe oraz anonimowe bohaterki wyróżniające się pozytywnymi lub negatywnymi postawami chrześcijańskimi.

Dr Maria Bauchrowicz-Tocka z Instytutu Studiów Kobietych – także w ramach realizacji projektu NPRH – przedstawiła opracowywaną przez siebie sylwetkę Żydówki Natalii Obrębskiej (*Natalia Obrębska – życie i działalność*). Opowiedziała o jej działalności edukacyjnej w łódzkich szkołach w okresie dwudziestolecia międzywojennego, doświadczeniu getta i konieczności ukrywania swojej prawdziwej tożsamości w czasie wojny, wysokiej pozycji w Ministerstwie Oświaty w Polsce Ludowej oraz stopniowej degradacji społecznej wraz z nasilającym się państwowym antysemityzmem.

Reprezentująca Uniwersytet Łódzki mgr Aleksandra Leszczyńska zaprezentowała prelekcję pod tytułem: *Na drugim miejscu, w centrum uwagi. Wokół wydania „Złotej Księgi” Antoniny Machczyńskiej*. Mówczyni zwróciła uwagę na kompozycję publikacji (opowiadania), język (zbyt trudny dla odbiorcy z ludu) oraz cel powstania publikacji. Postawiła tezę, że *Złota Księga* była pomyślana jako pierwszy krok w stronę kształcenia warstw ludowych.

W środę, 6 sierpnia, zaplanowana została wizyta studyjna w augustowskim oddziale Instytutu Pileckiego. Na początku – w części konferencyjnej – wygłoszone zostały trzy referaty koncentrujące się wokół różnych zagadnień łączących się z historią Augustowa i regionu. Prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz przybliżyła słuchaczom okoliczności tragicznych wydarzeń Obławy Augustowskiej, która to tematyka jest również upowszechniana na szerszą skalę przez badaczy związanych z Instytutem. Uwypukliła istotną rolę dziennikarki Alicji Maciejowskiej w zbieraniu materiałów dokumentujących Obławę. Dr hab. Marek Białokur, prof. UO, opowiedział z kolei o obecności historii Obławy Augustowskiej we współczesnych podręcznikach szkolnych, uzupełniając swe wystąpienie także o analizę widoczności kobiet w tychże podręcznikach. Natomiast mgr Karolina Żurawska zwróciła uwagę na kilka tropów łączących wybitną polską aktorkę Beatę Tyszkiewicz nie tylko z Augustowem, ale również szerzej z terenami Polski północno-wschodniej. Przedstawiła

związki artystki z innymi osobami kojarzonymi na różne sposoby z regionem (Andrzej Wajda, Zofia Nasierowska), hipotezy mówiące o Beacie Tyszkiewicz jako inspiracji dla kultowej Beaty z Albatrosa wykreowanej w piosence Janusza Laskowskiego oraz zaangażowanie aktorki na rzecz ochrony wyróżniającej się szczególnymi walorami przyrodniczymi Doliny Rospudy.

Po zakończeniu obrad Uczestnicy i Uczestniczki VII BLSHK zwiedzili nowo otwarty Dom Pamięci Obławy Augustowskiej.

Następnego dnia jako pierwsza wystąpiła dr hab. Beata Wałęciuk-Dejneka, prof. UwS, z referatem zatytułowanym *Niedokończona historia literatury polskiej. Internetowa baza wiedzy o zapomnianych pisarkach polskich jako portal naukowo-edukacyjny i popularyzacyjny*. Opowiedziała o różnych inicjatywach prowadzonych przez koordynowany przez nią zespół w ramach upowszechniania projektu i nazwisk polskich pisarek, których nazwisk próżno szukać na kartach głównonurtowej historii polskiej literatury, jak na przykład Marii Pomezańskiej i Joanny Belejowskiej.

Dr Dorota Gajda-Szczegielniak z Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Opolu zaprezentowała biografie dwóch kobiet: Michaliny i Marii Mościckich, które łączyło to, że obie były żonami prezydenta II Rzeczypospolitej – Ignacego Mościckiego. W przypadku Michaliny zaakcentowała jej zaangażowanie społeczne i na rzecz kobiet. Natomiast w odniesieniu do drugiej z nich zwróciła uwagę na szczególne oddanie, jakim młoda Maria darzyła starszego od siebie o wiele lat Mościckiego.

Mgr Arkadiusz Maksim z Uniwersytetu Opolskiego rozszerzył wątki zaakcentowane przez dr. hab. Marka Białokura, prof. UO, w prelekcji dotyczącej obecności kobiet na kartach polskich podręczników szkolnych. W wystąpieniu pod tytułem *Gospodarcza aktywność kobiet w XIX i XX wieku na kartach podręczników III RP* mówca zwrócił uwagę na aspekty dotyczące kwestii gospodarczych i tego, jak ukazana została tam problematyka kobiecego uwikłania w rozwój gospodarczy Europy i świata. W podsumowaniu zaznaczył, że obecność kobiet w podręcznikach przejawia się przede wszystkim w ilustracjach, a nie treści.

Perspektywa medyczna wybrzmiała w prelekcji mgr Patrycji Dajnowicz-Brzezik (*Wykluczenie kobiet w badaniach nad nowymi lekami – nieznana forma dyskryminacji?*). W pierwszej części autorka przybliżyła słuchaczom specyfikę prowadzenia badań klinicznych. Posiłkując się spojrzeniem genderowym, wskazała, że modelowy pacjent takiego badania jest z reguły mężczyzną, a uzyskane

efekty badawcze nie są analizowane z wykorzystaniem podziału ze względu na płeć. Opowiedziała również o dyskryminacji płciowej w diagnostyce oraz leczeniu endometriozy (dyskryminacja kobiet) i depresji (dyskryminacja mężczyzn).

Kolejną prelegentką była dr Maria Bauchrowicz-Tocka. Jej drugi referat również dotyczył biografii konkretnej postaci kobiecej, a mianowicie piosenkarki Marii Koterbskiej (*Nie tylko „Augustowskie noce”. O Marii Koterbskiej – ikonie polskiej muzyki rozrywkowej*). Prelegentka zaprezentowała silne zakorzenienie jej życia i dorobku w Augustowie dzięki kultowej piosence *Augustowskie noce*, choć sama Koterbska nigdy Augustowa nie odwiedziła. Przybliżyła również okoliczności powstania tańczącego pomnika i grającej ławeczki Marii Koterbskiej na tarasie widokowym nad jeziorem Necko.

Jako ostatnia wystąpiła dr Karolina Biedka z Uniwersytetu Opolskiego, która zaprezentowała efekty badań prowadzonych wraz z dr. Jakubem Filipkowskim z Instytutu Psychologii UO na temat obecności kobiet w polskim ruchu odtwórstwa historycznego (*Kobiety w polskim ruchu odtwórstwa historycznego – zarys problematyki*). Na początku przedstawiła problemy definicyjne związane z zamiennym używaniem słów odtwórstwo i rekonstrukcja, a w dalszej części wyniki badań obrazujące motywacje kobiet zaangażowanych w tego rodzaju przedsięwzięcia oraz działalność Grupy Rekonstrukcji Historycznej Przysposobienia Wojskowego Kobiet.

W ostatnim dniu obrad efekty swoich badań prezentowali przede wszystkim prelegenci pracujący nad projektami/rozprawami doktorskimi. Mgr Daniela Klvaňová z Uniwersytetu w Pardubicach skupiła się w swej opowieści na pierwszej połowie XIX w. i kobietach funkcjonujących w realiach czeskiej wsi tego czasu: *Rural women and marriage in the first half of the 19th century / Kobiety wiejskie i małżeństwo w pierwszej połowie XIX w.*. Posiłkując się danymi statystycznymi z analizowanych przez siebie ksiąg metrykalnych, przedstawiła liczby związane z tym, w jakich porach roku kobiety brały śluby, w jakim były wieku i w jakich lokalizacjach to następowało, oraz poruszyła zagadnienia związane z wdowieństwem i powtórным wychodzeniem kobiet za mąż.

Mgr Patrycja Pawluczuk w wystąpieniu zatytułowanym *Edukacyjna rola „Filipinki” – wstępne założenia projektu indywidualnego* dokonała wstępnej analizy wychodzącego w okresie PRL-u czasopiśma, które kierowane było do młodych dziewcząt. Wyodrębniła kilka działów tematycznych mających w swym zamierzeniu edukować czytelniczki między innymi w zakresie mody, dbania o urodę, wyboru

odpowiedniej ścieżki edukacyjnej/zawodowej czy relacji rówieśniczych, romantycznych związków i bycia nowoczesną dziewczyną.

Prelekcję mgr. Jacka Drażkiewicza z Uniwersytetu w Siedlcach można potraktować jako kontynuację wcześniejszej prelekcji dr hab. Beaty Walęciuk-Dejneki, prof. UwS, wokół ciągle rozbudowywanej bazy o zapomnianych polskich pisarkach. W referacie *Zapomniane pisarki polskie – odkrywanie utraconej historii: otwarta nauka dla społeczeństwa – dokonania i perspektywy* mgr Drażkiewicz skupił się na inicjatywach popularyzujących prace w ramach realizowanego przedsięwzięcia za pomocą portali społecznościowych, wystąpień konferencyjnych (krajowych, międzynarodowych), festiwali artystycznych, seminariów, warsztatów i zajęć w szkołach.

Mgr Damian Kozłowski z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach przybliżył słuchaczom tragiczną historię miłości Gertrudy Komorowskiej i Stanisława Szczęsnego Potockiego (*Romans, ślub, zabójstwo, czyli zakazana miłość Gertrudy i Stanisława Szczęsnego Potockich*). Zawarte w ukryciu małżeństwo spotkało się z ostracyzmem społecznym, sprzeciw Potockich wobec związku doprowadził do niejasnych okoliczności śmierci Gertrudy. Mówca zwrócił uwagę na szeroki oddźwięk tej sprawy w społeczeństwie i kulturze. Dokonana na Gertrudzie Potockiej zbrodnia fascynowała między innymi literatów i malarzy.

Ostatni referat wygłosiła mgr Karolina Żurawska z Uniwersytetu w Białymstoku. W wystąpieniu pod tytułem *Przestrzeń gospodarstwa domowego w realiach Polski Ludowej – przegląd badań i postulaty badawcze* opowiedziała o różnych podmiotach prowadzących w latach 1945–1989 badania z zakresu gospodarstw domowych i upowszechniających ich efekty w społeczeństwie. Przedstawiła również współczesny dorobek badawczy nad tą problematyką oraz wskazała na zagadnienia, które nie wybrzmiały jeszcze wyraźnie w dyskursie naukowym wokół gospodarstw domowych Polski Ludowej.

Tegoroczna – siódma – edycja Białostockiej Letniej Szkoły Historii Kobiet skupiła w Augustowie badaczy reprezentujących ośrodki naukowe Białegostoku, Kielc, Opola czy Łodzi i różnorodne perspektywy badawcze. Wygłaszane referaty poruszały problematykę kobiecą w różnych epokach i akcentowały różne aspekty funkcjonowania kobiet w społeczeństwie. Przedsięwzięcie to stanowiło kolejny krok rozwijający badania z zakresu historii kobiet w polskiej nauce.

KAROLINA ŻURAWSKA

<https://orcid.org/0009-0009-7244-4093>

Uniwersytet w Białymstoku / Instytut Studiów Kobięcych (Polska)

University of Białystok / Institute of Women's Studies (Poland)

Sprawozdanie z I Seminarium warsztatowego – działania związane z realizacją projektu „Patriotki i obywatelki. Polki w kulturze narodowej i europejskiej” (6–7 czerwca 2025 r.)¹

W dniach 6–7 czerwca 2025 r. na Kampusie Uniwersytetu w Białymstoku odbyło się I Seminarium warsztatowe w związku z realizacją przez członków Instytutu Studiów Kobięcych projektu naukowego „Patriotki i obywatelki. Polki w kulturze narodowej i europejskiej”, finansowanego ze środków przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Fundamenty”. W spotkaniu wzięli udział: prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz (kierownik projektu), dr hab. Adam Miodowski, prof. UwB, dr Maria Bauchrowicz-Tocka, dr Krzysztof Kossakowski, mgr Justyna Kowalska i mgr Karolina Żurawska, a także wolni słuchacze, w tym doktoranci i studenci. Dodatkowo zaproszeni zostali również goście zewnętrzni (eksperti w tematyce), których głosy stanowiły istotne wsparcie merytoryczne w dyskusji.

¹ Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” nr projektu NPRH/F/SP/0086/2024/13, kwota dofinansowania 1 119 240,00 zł, całkowita wartość projektu 1 119 240,00 zł.

W zebraniu bardzo aktywnie uczestniczyła dr hab. Beata Walęciuk-Dejneka, prof. UwS oraz studentki Wydziału Historii Uniwersytetu w Białymstoku: Monika Czajkowska i Diana Lewicka.

Obrady otworzyła prof. Małgorzata Dajnowicz, przybliżając cele projektu. Wspomniała, że w ramach całego przedsięwzięcia opracowane zostaną cztery tomy słownika biograficznego kobiet – Polek – które na różne sposoby przyczyniły się do rozwoju polskiej i europejskiej kultury w XIX–XX w. Opracowane zostaną biografie kobiet aktywnych na polu nauki i oświaty, polityki i szeroko rozumianej kultury, prezentujących postawy kontestacyjne wobec konkretnych idei czy obowiązujących systemów oraz uprawiających działalność pisarską. Efektem prac będzie przypomnienie życiorysów i nazwisk kobiet, których dokonania do tej pory pozostawały na obrzeżach prowadzonych badań historiograficznych. W perspektywie całości, prowadzone w ramach projektu prace badawcze przyczynią się do wzbogacenia wiedzy o przeszłości z zaznaczeniem wkładu kobiet w tzw. sferę publiczną i równouprawnienie kobiet.

Prof. Dajnowicz, koordynatorka i kierowniczka projektu przedstawiła także główne założenia związane z powstaniem bazy danych „Kobiety kultury”. Za jej pośrednictwem wyniki badań zespołu badawczego będą umieszczone na zasadzie wolnego dostępu na stronie internetowej Instytutu Studiów Kobięcych, w bazie Kobiety Kultury i w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej. W 2025 r. zamieszczonych zostanie w otwartym dostępie co najmniej 15 opracowanych sylwetek kobiet.

Najwięcej czasu poświęcono rozważaniom na temat dotychczasowego stanu badań nad opracowywanymi sylwetkami kobiet. Członkowie zespołu badawczego w swoich wystąpieniach skupili się na prezentacji przykładów, opracowaniu konkretnych życiorysów oraz przedstawieniu materiałów źródłowych wykorzystywanych w procesie badawczym. Koncentrowano się przede wszystkim na kobietach związanych z nauką, oświatą i edukacją, których biografie zostaną opublikowane w pierwszym tomie słownika.

Jako pierwszy wystąpił dr Krzysztof Kossakowski z referatem poświęconym postaci Zofii Kielan-Jaworowskiej (*Biografia Zofii Kielan-Jaworowskiej*). Oprócz przybliżenia faktów biograficznych, zwrócił także uwagę na jej wkład w rozwój nauki polskiej i światowej w zakresie paleontologii. Na przykładzie życiorysu tejże badaczki pokazał, że wiele Polek swą działalnością wykraczało poza granice Polski, umiędzynaradawiając ją i zaznaczając swój wkład

w rozwój kultury europejskiej. W przypadku Kielan-Jaworowskiej był to świat nauki.

Dr Maria Bauchrowicz-Tocka w swej prezentacji zatytułowanej *Jadwiga Zanowa (1891–1964) i jej służba dla oświaty* opierała się głównie na materiałach archiwalnych znajdujących się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Zaakcentowała szczególne zaangażowanie Zanowej w zakresie edukacji szkolnej i jej działania na rzecz upowszechniania obowiązku szkolnego także wśród dzieci z klas niższych. Jej aktywizmu na tym polu nie przerwał nawet wybuch drugiej wojny światowej – w realiach wojennego chaosu Jadwiga Zanowa była nauczycielką tajnych kompletów.

Inna prelegentka, mgr Karolina Żurawska, w wystąpieniu *Materiały do badań nad biografią socjolożki Hanny Świdy-Ziemby (1930–2012)* omówiła specyfikę wykorzystywanych źródeł w pracy badawczej nad opracowywaniem biogramu związanej z Uniwersyteciem Warszawskim naukowczyni. Przedstawiła zasób Kolekcji osobistej prof. Hanny Świdy-Ziemby 1930–2007, zdeponowanej w Fundacji Ośrodka KARTA. Podkreśliła szczególną wartość archiwaliów związanych z edukacją szkolną i akademicką Świdy-Ziemby, jej życiem rodzinnym i pracą naukową oraz spuścizny o charakterze autobiograficznym.

Mgr Justyna Kowalska w wystąpieniu pod tytułem *Nadzieja Rojecka (1898–1986) – polska botaniczka i fitopatolożka* przybliżyła słuchaczom postać Nadziei Rojeckiej, pochodzącej z zamieszkującej ziemi polskie mniejszości karaimskiej. Wyraziła pogląd o emancypacyjnym wymiarze losów badaczki, wywodzącej się ze społeczności reprodukującej – poza wyjątkami – tradycyjne wyobrażenia o kobiecości. Wspomniała nie tylko o wybitnych dokonaniach Rojeckiej na polu nauk przyrodniczych, ale zestawiała też jej postać z sylwetką brata Ananiasza, również naukowca specjalizującego się w geofizyce.

W dalszej części miały miejsce wystąpienia gości zewnętrznych, w których główne role odegrały pisarki, piosenkarki i projektantki mody.

Dr hab. Beata Wałęciuk-Dejneka, prof. UwS, zaprezentowała efekty swoich badań nad postacią Mieczysławy Łuczyńskiej. Zwróciła uwagę na fakt zapomnienia dorobku literackiego pisarki w historii literatury polskiej. Wskazała również podejmowane przez siebie działania mające na celu proces jej „odpominania”. Sprzyja temu utworzenie bazy internetowej „Zapomniane pisarki polskie – odkrywanie utraconej historii”, stworzonej i rozwijanej przez grono

badaczy związanych z Uniwersytetem w Siedlcach. Całość jest kordynowana przez prof. Walęciuk-Dejnekę.

Uczestnicy niniejszego Seminarium mogli zapoznać się również ze specyfiką anglosaskiej kultury lat 1968–1989 w jej kobiecej odsłonie. Diana Lewicka w referacie zatytułowanym *Kobiety kultury Wielkiej Brytanii. Wybrane przykłady. Inspiracje* zagadnienie to przybliżyła na przykładzie życiorysów Patti Smith i Vivienne Westwood. Pierwsza z nich zapisała się w historii jako ikona punk-rocka, wyróżniająca się próbami łączenia w swej muzycznej twórczości muzyki i poezji. Z kolei Vivienne Westwood odcisnęła natomiast wyraźne piętno w świecie mody, współtworząc charakterystyczny styl punk w latach 70.

Monika Czajkowska opowiedziała z kolei o jednej z bardziej kontrowersyjnych postaci doby napoleońskiej, a mianowicie o Anne-Louise Germaine, znanej powszechnie jako Madame de Staël. W prezentacji *Anne-Louise Germaine. Pisarka, filozofka i publicystka (1766–1817)* przybliżyła środowisko rodzinne Madame de Staël, koncentrując się na rolach żony i matki. W dalszej części swojego wywodu prelegentka dokonała przeglądu twórczości literackiej i publicystycznej swojej bohaterki. Zwróciła uwagę na jej uwikłanie w ówczesną politykę prowadzoną przez największe europejskie mocarstwa i konflikt z Napoleonem Bonaparte.

Spotkanie zwieńczył referat dr hab. Adama Miodowskiego, prof. UwB, o Faustynie Morzyckiej: *Faustyna Morzycka – tragiczny życiorys nauczycielki i bojowniczką (1864–1910)*, której biogram również jest opracowywany w ramach realizacji projektu. Zaproponowano tutaj nowe spojrzenie na życie i działalność kobiety, której niezłomne starania o krzewienie edukacji wśród niższych warstw społecznych stały się inspiracją dla Stefana Żeromskiego i jego noweli *Silaczka*.

W ramach I Seminarium warsztatowego zaprezentowane zostały sylwetki kobiet prezentujących różne epoki, środowiska i gałęzie nauki. Kobiety zapomniane lub pomijane przez badaczy zostały przypomniane. Natomiast w przypadku tych, których nazwiska pojawiały się już wcześniej w dyskursie naukowym, dokonano redefinicji stanu badań nad ich życiem i dziełem.

NOTY O AUTORKACH I AUTORACH

Marek Białokur – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Opolskiego, pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Opolskiego oraz Pracowni Badań nad Podręcznikami Historii w Instytucie Śląskim. Nauczyciel historii w Liceum Ogólnokształcącym nr III im. Marii Skłodowskiej-Curie w Opolu. Zainteresowania naukowe: biografistyka, historia polskiej myśli politycznej XX w., dydaktyka historii, historia i symbolika KL Auschwitz-Birkenau. Autor książek: *Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza* (Toruń 2005); *Spoglądając na Południe. Szkice z historii stosunków polsko-czeskich w XX wieku w historiografii i myśli politycznej obozu narodowego* (Opole–Bielsko-Biała 2013); *Poniatowski i inni. Studia o polskiej polityce, dydaktyce i edukacji historycznej XIX i XX wieku*, t. I–II (Opole–Bielsko-Biała 2013–2014, wyd. II 2016); *Gabriel Narutowicz. Biografia* (Opole 2016). Redaktor lub współredaktor dwudziestu czterech książek. Autor czterystu osiemdziesięciu artykułów naukowych, popularnonaukowych, recenzji i konspektów zajęć edukacyjnych. Członek Komisji Dydaktyki Historii Polskiej Akademii Nauk oraz Polskiego Towarzystwa Historycznego. Mail kontaktowy: mbialokur@uni.opole.pl

Agnieszka Chłosta-Sikorska – doktor habilitowany, profesor UKEN, pracuje w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jest wiceprezeską krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. Jej zainteresowania naukowe obejmują zagadnienia związane z najnowszą historią Polski, powojennymi dziejami Krakowa oraz historią Nowej Huty analizowanymi w aspekcie historii społecznej i historii kobiet. Zajmuje się również dydaktyką historii i wos ze szczególnym uwzględnieniem przemian w edukacji historycznej i społecznej. Jest autorką monografii: *Nowohucianie o Polsce Ludowej. Codziennosc i swiatecznosc we wspomnieniach uczestników Podwieczorków w Muzeum PRL*, Kraków 2023, ss. 396; *Miedzy propagandą a rzeczywistoscią. Mieszkanki Nowej Huty w latach 1956–1970*, Kraków 2019, ss. 459; *Kraków i jego mieszkańcy 1945–1947*, Wydawnictwo Libron, Kraków 2016, ss. 376, a także artykułów naukowych i popularnonaukowych. Poza tym przygotowuje biogramy zamieszczane na „Szlaku kobiet Krakowa – krakowianek”. Współpracuje z wieloma instytucjami naukowymi w kraju i za granicą. Mail kontaktowy: agnieszka.chlosta-sikorska@up.krakow.pl

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk – profesor zwyczajny doktor habilitowany, zatrudniona w Instytucie Mediów, Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej na Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach; obecnie kierownik Zakładu Komunikacji Społecznej. W latach 2009–2012 pełniła funkcję zastępcy dyrektora ds. naukowych Instytutu Bibliotekoznawstwa i Dziennikarstwa UJK. W latach 2012–2016 dyrektor Instytutu Dziennikarstwa i Informacji. Zainteresowania badawcze to prasa wychodźcza i emigracyjna, szczególnie w Wielkiej Brytanii, a także okres dwudziestolecia międzywojennego w Polsce. Autorka ponad 200 artykułów naukowych oraz 13 publikacji zwartych: *„Bluszcz” w latach 1918–1939. Tematyka społeczna oraz problemy kultury i literatury* (Kielce 2003); *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism emigracyjnych* (Kielce 2014); *Polskie dziennikarki na emigracji w XX i XXI wieku* (Kielce 2021); *Skandynawska „Kronika poświęcona sprawom polskim” 1971–1985. Pismo uchodźców politycznych 1968 roku* (København–Londyn, Naukowy Instytut Polsko-Skandynawski/ Polsk-Skandinavisk Forskningsinstitut [Fond]/ Polish-Scandinavian Research Institute/ Puno Press, 2024); *Fenomen społeczno-medialny – „Ściernisko” 1990–1996. Miesięcznik społeczności gminy Dygowo* (Kielce 2025). Członek (od 2010 r.) Komisji Prasoznawczej Oddziału PAN w Krakowie, od marca 2015 r. członek zarządu tej Komisji; od marca 2019 r. sekretarz naukowy, od marca 2023 wiceprzewodnicząca tej Komisji; profesor afiliowany PUNO w Londynie. Od 2012 r. redaktor naczelna wznowionych „Zeszytów Naukowych PUNO” (Londyn).

Mail kontaktowy: chwastyk@ujk.edu.pl

Anna Ciałowicz – etnolog, redaktor, tłumacz. Autorka książki *Wojny chasydów arcyciekawe. Nowy Sącz – Sadogóra 1868–1869* (Warszawa 2010). Tłumaczka literatury jidysz, m.in.: Ita Kalisz, *Cadykowy dwór niegdyś w Polsce* (Warszawa 2009). Autorka tłumaczenia i opracowania (w ramach projektu pełnej edycji Archiwum Ringelbluma, realizowanego w Żydowskim Instytucie Historycznym) tomu pism z warszawskiego getta rabina Szymona Huberbanda. Autorka (scenariusz i reżyseria) filmów dokumentalnych *Tora i miecz*, *Spragnieni księżycą* (nt. getta warszawskiego i pomocy Żydom). W 2016 r. ukazała się jej książka *Moja żydowska Warszawa. Antologia tekstów*. Obecnie pracuje w Instytucie Pileckiego (Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami).

Mail kontaktowy: a.cialowicz@instytutpileckiego.pl

Małgorzata Dajnowicz – profesor doktor habilitowany, kierownik Katedry Historii Kultury i Pracowni Historii Kobiet na Wydziale Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Pracuje również na stanowisku profesora w Instytucie Pileckiego w Warszawie. Zainteresowania naukowe: historia elit politycznych XIX i XX w., historia kobiet polskich, historia regionalna. W ramach projektu współfinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki powołała Ośrodek Badań Historii Kobiet. Autorka ponad 140 publikacji naukowych. W latach 2018–2023 Podlaska Wojewódzka Konserwator Zabytków. Mail kontaktowy: malgorzatadajnowicz@gmail.com

Mariusz R. Drozdowski – profesor Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Zakładu Historii Stosunków Międzynarodowych i Dyplomacji na Wydziale Stosunków Międzynarodowych rzeczonoego uniwersytetu. Zainteresowania badawcze autora dotyczą głównie dziejów Kozaczyzny zaporoskiej oraz Kościoła prawosławnego w okresie wczesnonowożytnym. Równocześnie zajmuje się historią Ukrainy w XX i XXI w. Mail kontaktowy: m.drozdowski@uwb.edu.pl

Dorota Gajda-Szczegielniak – doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki. Absolwentka studiów z biologii, pedagogiki wczesnoszkolnej, wychowania do życia w rodzinie, resocjalizacji i socjoterapii, oligofrenopedagogiki biofeedbacku, zarządzania i administracji oraz historii i wo-s-u. Dyrektor Zespołu Szkół im. Prymasa Tysiąclecia Stefana Kardynała Wyszyńskiego w Opolu oraz wykładowca w Akademii Nauk Stosowanych WSZiA w Opolu. Dyplomowany nauczyciel pedagogiki, biologii i wychowania do życia w rodzinie, autorka programów autorskich oraz innowacji pedagogicznych. Realizator i koordynator projektu w zakresie pedagogiki. Zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień pedagogiki, pedagogiki pamięci, biografistyki pedagogicznej, historii szkolnictwa i myśli pedagogicznej. Mail kontaktowy: 1szkola1@interia.pl

Jolanta Kolbuszewska – absolwentka UŁ (studia magisterskie na kierunku filozofia i historia), profesor doktor habilitowany. Zatrudniona w Katedrze Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii UŁ. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół polskiej historiografii i myśli historycznej XIX i pierwszej połowy XX w. Podejmuje również zagadnienia z zakresu biogra-

fistyki, źródłoznawstwa oraz historii nauki. Od kilku lat zajmuje się śledzeniem karier naukowych polskich historyczek. Autorka książek: *Mutacja modernistyczna w polskiej historiografii (przełom XIX i XX wieku)* (Łódź 2005); *Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi* (Łódź 2011), *Kobiety w drodze na naukowy Olimp... Akademicki awans polskich historyczek od schyłku XIX wieku po rok 1989* (Łódź 2020), *Kobiety na naukowym Olimpie? Łódzkie adeptki Klio w latach 1945–1989* (Łódź 2021).

Mail kontaktowy: jolanta.kolbuszewska@uni.lodz.pl

Ewelina Kostrzewska – doktor, od początku studiów i pracy związana z Instytutem Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Adiunkt w Katedrze Historii Polski XIX w. W zainteresowaniach naukowych koncentruje się na historii społecznej, kobiet, kultury i obyczajów oraz dziejach Kościoła. Współpracuje z instytucjami oraz zespołami badawczymi, w tym z Komisją Historii Kobiet PAN. Autorka książek i artykułów naukowych publikowanych w prestiżowych wydawnictwach, m.in. Routledge. Współuczestnicy w realizacji międzynarodowych projektów, a także grantów naukowych.

Mail kontaktowy: ewelina.kostrzewska@filhist.uni.lodz.pl

Ewa Maj – profesor doktor habilitowana nauk humanistycznych, zatrudniona na Wydziale Politologii i Dziennikarstw Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie. Kierownik Katedry Komunikacji Politycznej. Specjalność naukowa: myśl polityczna, komunikowanie polityczne, historia polityczna. Zainteresowania badawcze: historia idei, dzieje Narodowej Demokracji i ideologii narodowej, historia kobiet, prasa XIX i XX w. Członkostwo w towarzystwach naukowych: Polskie Towarzystwo Historyczne, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych.

Mail kontaktowy: ewa.maj@mail.umcs.lublin.pl

Lidia Michalska-Bracha – historyczka i muzealniczka, profesor doktor habilitowana Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, stypendystka Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu im. dr Marii Zdziarskiej-Zaleskiej i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Prowadzi badania naukowe z zakresu historii historiografii i myśli historycznej XIX–XX w, pamięci kulturowej i historii kobiet, powstania styczniowego, losów Polaków na emi-

gracji i Syberii w XIX wieku oraz dziejów Galicji i Lwowa. Autorka ponad 160 publikacji naukowych, w tym ostatnio wydanych monografii: *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 1. *Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, oprac. nauk., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha i E. Noiński, Warszawa–Wrocław 2024; *Maria Bruchnalska. Ciche bohaterki 1863*, t. 2. *Kobiety Litwy, Wołynia, Ukrainy*, oprac. nauk., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha i E. Noiński, Warszawa–Wrocław 2024; *Wspomnienia Emilii ze Szwarców Heurichowej (1819–1905) i jej córki Teodory z Heurichów Kiślańskiej (1844–1920) z czasów powstania styczniowego*, oprac. nauk., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Warszawa 2023;

Mail kontaktowy: lidia.bracha@ujk.edu.pl

Adam Miodowski – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu w Białymstoku, historyk pracujący w Wydziale Historii UwB. Zainteresowania badawcze koncentruje na zagadnieniach związanych z aktywnością polityczną, społeczną, kulturową i wojskową Polaków i Polek u progu niepodległości i w okresie zmagania o jej utrwaleenie, jak też w kolejnych dekadach XX w. W wymiarze terytorialnym jego publikacje ukierunkowane są na Europę Środkową i Wschodnią, a także na przestrzeń małej ojczyzny wyznaczonej granicami współczesnego województwa podlaskiego. W dorobku naukowym prócz kilkudziesięciu artykułów monograficznych ma sześć autorских monografii książkowych, cztery monografie współautorskie i osiem opracowań współredakcyjnych.

Mail kontaktowy: adam.miodowski@uwb.edu.pl

Joanna Nikel – doktor nauk humanistycznych, absolwentka historii i historii sztuki (UWr), podyplomowych studiów z zakresu międzynarodowego rynku sztuki (KA) oraz zarządzania projektami (SGH). Stypendystka DAAD i KAAD. Pobyty badawcze m. in. na Humboldt-Universität Berlin oraz Technische Universität Dresden. Badaczka historii Niemiec, ze szczególnym uwzględnieniem totalitaryzmów XX w. Autorka publikacji dotyczących historii i dziedzictwa kulturowego Niemiec, w tym monografii *Kształcenie architektów w Niemczech Wschodnich w latach 1946–1970 na przykładzie Kunsthochschule Berlin Weissensee* (2020); *Terror niemiecki w powiecie Mińsko-Mazowiecki. Wojna i rozliczenia* (2025). Uczestniczka grantów NCN – *Głuchoniemcy (Waldddeutsche): przeszłość i teraźniejszość zapomnianych społeczności lokalnych na*

Pogórze Karpackim, NPRH – Polscy Niemcy 1939–1945. Postawy i sytuacja obywateli polskich narodowości niemieckiej na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie. W Instytucie Pileckiego analizuje niemiecką okupację w ujęciu mikrohistorii, a jej badania wpisują się w dyskurs *Täterforschung*, ze szczególnym uwzględnieniem członków niemieckiej administracji cywilnej.

Mail kontaktowy: j.nikel@instytutpileckiego.pl

Agnieszka Szudarek – doktor habilitowana związana z Uniwersytetem Szczecińskim, badaczka zajmująca się historią społeczną XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem historii kobiet w Prusach (Niemczech) i na ziemiach polskich pod zaborem pruskim w perspektywie transnarodowej. Bada także przemiany społeczne na Pomorzu związane z procesami modernizacyjnymi ze szczególnym uwzględnieniem szlachty oraz kobiecego ruchu stowarzyszeniowego, jak również życia codziennego podczas I wojny światowej. Stypendystka Instytutu Herdera w Marburgu (Niemcy). Laureatka Nagrody Naukowej im. Gerarda Labudy. Obecnie realizuje grant Narodowego Centrum Nauki pt.: *Niemki i Polki w polityce społecznej Poznania na przełomie XIX i XX wieku*. Jest członkinią Komisji Historii Kobiet i Płci Kulturowej KNH PAN, współpracuje z Instytutem Studiów Kobięcych w Białymstoku. Pełni funkcję dyrektorki Instytutu Historycznego US, gdzie kieruje również Zespołem Badawczym Historia Kobiet. Autorka około 100 publikacji, w tym monografii zatytułowanej *„Stare panny”, wdowy i rozwiedzione. Samotne szlachcianki w Prusach w latach 1815–1914 na przykładzie prowincji Pomorze*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2012.

Mail kontaktowy: agnieszka.szudarek@usz.edu.pl

Kamilla Twardowska – doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii, zatrudniona w Instytucie Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Naukowo zajmuje się historią polityczną, społeczną i religijną wschodniej części Imperium Rzymskiego w V i VI w.

Mail kontaktowy: kamilla.twardowska@upjp2.edu.pl

Łukasz Wojtczak – doktor nauk humanistycznych w dziedzinie historii; absolwent Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach na kierunku historia ze specjalnością dziedzictwo kulturowe, jego

ochrona i promocja oraz studiów podyplomowych na kierunku: nowe media w instytucjach dziedzictwa kulturowego na Uniwersytecie Warszawskim; adiunkt muzealny, od 2018 r. kierownik Pałacyku Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku, Oddziału Muzeum Narodowego w Kielcach; prezes Świętokrzyskiego Oddziału Stowarzyszenia Muzealników Polskich; autor artykułów na temat życia i twórczości Henryka Sienkiewicza oraz muzealnictwa, publikowanych m.in. w „Roczniku Muzeum Narodowego w Kielcach”; kurator i koordynator projektów wystawienniczych.

Mail kontaktowy: l.wojtczak@mnki.pl

Karolina Żurawska – doktorantka w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu w Białymstoku (dyscyplina historia), członkini stowarzyszenia Instytutu Studiów Kobiety, sekretarz redakcji „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobiety”, członkini zespołu badawczego Ośrodka Badań Historii Kobiet. Jej zainteresowania badawcze obejmują polityczną i społeczną historię Polski Ludowej ze szczególnym uwzględnieniem historii kobiet i historii życia codziennego.

Mail kontaktowy: k.zurawska@uwb.edu.pl

WYMOGI EDYTORSKIE

1. Układ strony tytułowej artykułu monograficznego
 - a. W pierwszym wersie, w zapisie wyrównanym do prawej, zamieszcza się w układzie blokowym informację zawierającą nazwę czasopisma (w pierwszym rzędzie), dane odnośnie do bieżącego numeru i roku wydania (w drugim rzędzie) i numer DOI (w trzecim rzędzie, Bookman Old Style „11”).
 - b. Poniżej w zapisie wyrównanym do lewej podaje się w układzie blokowym dane autorskie (imię i nazwisko), poniżej identyfikator ORCID, a jeszcze niżej dane afiliacyjne z pełną nazwą uczelni lub instytucji (Bookman Old Style „11”).
 - c. Poniżej podaje się zapisany drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym TYTUŁ artykułu (Bookman Old Style pogrubiona „14”).
 - d. Streszczenie (Bookman Old Style „11” w zapisie treści streszczenia, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - e. Słowa kluczowe (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - f. Tłumaczenie tytułu zapisane wersalikami, drukiem prostym, w układzie wyśrodkowanym (Bookman Old Style pogrubiona „12”).
 - g. Abstract (Bookman Old Style „11” w zapisie treści abstractu, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - h. Keywords (Bookman Old Style „11” w zapisie wykazu słów, a pogrubiona „11” dla wyróżnienia ich określnika).
 - i. Tekst artykułu z wyodrębnionymi: wstępem, rozwinięciem/śródtytułami i zakończeniem (Bookman Old Style „12” w zapisie tekstu właściwego, a śródtytuły i oznaczenia rozwinięcia/wstępu/zakończenia wyróżnione pogrubioną „12”).
2. Układ strony tytułowej artykułu recenzyjnego
 - a. W miejscu przewidzianym na tytuł artykułu podaje się informacje nt. recenzowanej monografii książkowej w następującym układzie: imię i nazwisko autora (lub redaktora) zapisane antykwą, tytuł recenzowanej pracy zapisany kursywą, miejsce i rok wydania (antykwą), nazwa wydawnictwa (antykwą), liczba stron (ss. lub pp.) oraz ew. informacje dot. ilustracji, tabel, tablic, aneksów, indeksów, streszczeń obcojęzycznych oraz serii (antykwą) (Bookman Old Style „14”).

- b. Tekst recenzji (Bookman Old Style „12” tekst właściwy, a śródtytuły „12” pogrubiona).
- c. Pod tekstem: imię i nazwisko autora recenzji (kursywą) z wyrównaniem do prawej (Bookman Old Style „12”).

3. Tytuły, cytaty

- a. Tytuły monografii autorskich i redakcyjnych zapisujemy kursywą, tytuły: rozdziałów, podrozdziałów, części prac zbiorowych, artykułów w czasopismach zapisujemy antykwą w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”).
- b. Cytaty w cudzysłowie podwójnym (Bookman Old Style „12”). Cytaty dłuższe (ponad 5 wierszy) bez cudzysłowu, od nowego wiersza, wcięte. Opuszczenia w cytatach zaznaczane wielokropkiem, bez nawiasu. (Bookman Old Style „11”).

4. Daty i liczebniki

- a. Pełne daty zapisuje się w tekście: 5 maja 1978; w przypisie: 5.05.1978
- b. Okresy od – do zapisujemy 1978–1984
- c. Procenty: 12%
- d. Strony: 12–13
- e. Dekady: lata 40. ubiegłego wieku
- f. Stulecia: XX w.

5. Opisy publikacji w przypisach redaguje się wg standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition

- a. monografie autorskie: pełne imię i nazwisko (antykwa), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)
- b. monografie redagowane: pełne imię i nazwisko redaktora/redaktorów (antykwa), w nawiasie okrągłym antykwą (red. lub ed./eds.), tytuł (kursywa), w nawiasie okrągłym antykwą (miejsce wydania: wydawnictwo, rok wydania), strona/strony (bez: s.)

¹ Jan Kowalski, *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: PWN, 1989), 13–14.

² Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 23.

- c. artykuły w czasopismach: pełne imię i nazwisko (antykwą), „tytuł artykułu” (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), nazwa czasopisma (kursywą), rocznik (cyfry rzymskie), tom/nr/zeszyt (cyfry arabskie), rok wydania, strony (cyfry arabskie)

³ Jan Kowalski, „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 34–35.

- d. artykuły w pracach zbiorowych: pełne imię i nazwisko (antykwą), tytuł artykułu (zapis antykwą, ujęty w cudzysłów podwójny), zapisane antykwą w: lub in: dalej opis pracy zbiorowej wg pkt 5b

⁴ Jan Nowak, „Krakowskie Przedmieście w 1896 roku”, w: Jan Nowak (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012), 68, 6.

6. W przypisach stosujemy idem, eadem, ibidem etc., nie należy natomiast stosować op.cit. Zamiast niego podajemy skrócony zapis opisu bibliograficznego:

⁵ Jan Kowalski, *Praca u podstaw*, 45.

7. Serie wydawnicze: zasadniczo ich tytuły zapisujemy antykwą, ale kiedy książka cytowana jest, jakby to był jej właściwy tytuł (np. *W kręgu paryskiej Kultury* t. III), to zapisujemy ją kursywą.
8. W przypisach nie tłumaczymy tytułów polskich prac na język angielski.
9. W treści tekstu tłumaczymy tytuły polskich prac na język angielski, zapisując tłumaczenia antykwą w nawiasach kwadratowych.
10. W przypisach nazwy miast, w których opublikowane były cytowane książki, podajemy w oryginalnym brzmieniu (jak na stronie tytułowej książki lub wg obowiązujących zasad transkrypcji).
11. Opisy publikacji w bibliografii redaguje się wg standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition. Wyodrębnić należy i osobno zestawić (w porządku alfabetycznym) źródła, opracowania i publikacje internetowe. Rejestrując artykuły z czasopism i z prac zbiorowych wskazuje się zakres stron, na których zamieszczony jest cały tekst. Przykładowe zestawienie publikacji w grupie opracowania:

Kowalski, Jan. *Praca u podstaw w XIX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1989).

Kowalski, Jan. „Stosunki dyplomatyczne polsko-japońskie w XX wieku”, *Studia Międzynarodowe*, t. 22, 2015, 23–51.

Nowak, Jan (red.), *Modernizacja ulic Warszawy u progu XX wieku*, (Warszawa: Wydawnictwo Libra, 2012).

12. Redakcja „Czasopisma Naukowego Instytutu Studiów Kobietych” zaleca przy redagowaniu przypisów i bibliografii posługiwanie się menadżerami typu Zotero, Citavi, Mendeley lub RefWorks i wymaga stosowania standardu CMoS – Chicago Manual of Style 17th edition (Notes) lub (full note).

Linki do polecanych przez Redakcję stron internetowych:

<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>

<https://libguides.williams.edu/citing/chicago-notes#s-lg-box-21699939>

<https://sciwheel.com/work/?lg>

<https://www.citavi.com/en>

https://www.mendeley.com/?interaction_required=true

<https://proquest.libguides.com/refworks>

<https://www.zotero.org/>

<https://www.buw.uw.edu.pl/dla-nauki/zarzadzanie-bibliografia/>